

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

Nederlandsch

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS,

INZONDERHEID

VAN

NEDERLAND.

VERZAMELD

DOOR

N. C. KIST en H. J. ROYAARDS,
Hoogleeraren te Leiden en Utrecht.

I.

[illegible] **Deel.**

Te LEIDEN,
bij S. en J. LUCHTMANS,
1841.

NEDERLANDSCH

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

NEDERLANDSCH
ARCHIEF
VOOR
KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

DOOR

N. C. KIST EN H. J. ROYAARDS,

HOOGLEERAREN TE LEIDEN EN UTRECHT.

EERSTE DEEL.

TE LEIDEN,
BIJ S. EN J. LUCHTMANS,
1841.

VOORBERIGT.

De redenen, welke ons bewogen hebben, om het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland, *met het elfde Deel, de Registers over alle sedert het jaar 1829 verschenen Deelen behelzende, te besluiten, maar om tevens, onder eenigen anderen titel, een nieuw Archief te openen, zijn in het voorberigt van het tiende Deel door ons blootgelegd. Tot genoegen was het ons te bespeuren, dat de aankondiging deswegens door het geletterd publiek met goedkeuring ontvangen is. En de hoop lacht ons toe, dat deze verandering of vernieuwing eener ons meer en meer dierbaar gewordene taak bevorderlijk zijn zal aan de meerdere verbreiding van onzen arbeid, inzonderheid onder die jeugdige beoefenaren*

der wetenschap, welke door het aantal der vroeger uitgegevene Deelen van den aankoop der telkens op nieuw verschijnende, werden afgeschrikt.

Zoo ziet dan het Eerste Deel *van het* Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis *thans het licht, en daarin eene, zoo wij hopen, niet geheel verwerpelijke proeve van onzen toeleg en ijver, om op den eenmaal ingeslagen' weg te volharden, en wat in ons vermogen is aan te wenden, zoowel ter opbouwing, als ter vermeerderde en verbeterde beoefening eener wetenschap, welke voor de Christenheid en voor het Christendom, bij toeneming en met het hoogste regt, zoo hoogst belangrijk geacht wordt.*

Wat den nieuwen titel aanbelangt: het praedicaat, op denzelven aan ons Archief toegekend, zal, gelijk wij vertrouwen, bij niemand bevreemding, veel min ergernis, opwekken. Verre althans verklaren wij ons verwijderd te zijn van den waan, als of juist ons Archief de Kerkelijk-historische wetenschap in Nederland zoude vertegenwoordigen, of dat anders juist onze stem eene bij uitsluiting, of bij uitnemend-

heid, Nederlandsche stem *zou moeten geacht worden. Maar wij noemen ons Archief* Nederlandsch, *om te kennen te geven, dat het bij voortduring inzonderheid aan de Kerkelijke Geschiedenis van Nederland zal zijn toegewijd; omdat wij elken Nederlandschen Geleerde tot mededeeling en tot medewerking aan ons plan blijven uitnoodigen; en omdat deze titel ons zelven tot herinnering en tot aansporing wezen zal, zoo wel om den roem van grondige wetenschap, op welken Nederland tot heden toe ook in het Buitenland boogt, zoo veel in ons is te handhaven, als om buitenlandsche Geleerden nader in te leiden in hetgeen bijzonder op Nederland betrekking heeft.*

Met dit nieuwe Deel openen wij dan wel eene nieuwe reeks van Bundels, in welke wij, zoo God ons leven en gezondheid spaart, de vruchten van wetenschappelijk onderzoek, van ons zelven en anderen, bijeen willen verzamelen; maar tusschen de oude en de nieuwe Deelen wordt hiermede toch geene scherpe lijn getrokken. Integendeel, met hetzelfde doel en grootendeels op dezelfde wijze, aan dezelfde zaak onze krachten wijdende, blijft ons Archief hetgeen het tot dus ver geweest is. Dies te meer

ook meenen wij op dezelfde belangstelling en medewerking te mogen rekenen; terwijl de Uitgevers door een' dubbelen titel de bezitters van het werk in de gelegenheid stellen zullen, om, des verkiezende, de van nu af verschijnende Deelen als onafgebroken vervolg der vroegere aan te merken.

Julij 1841.

N. C. Kist.
H. J. Royaards.

INHOUD.

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

Begrip en omvang van de Kerkhervorming der zestiende Eeuw, in vergelijking met de Hervorming in de Middeleeuwen, volgens de Geschiedenis. — Eene bijdrage, mede ter beantwoording der vragen: wie waren eigenlijk Kerkhervormers? Welk is het grondbeginsel der Kerkhervorming? — Ten vervolge op: Het Christendom in de Middeleeuwen (*Archief*, Deel II). Door Herm. Joh. Royaards. bl. 1— 90.

De beginselen en de nog onvoltooide toestand der Kerkhervorming uit hare benamingen afgeleid. Door N. C. Kist. . . . . bl. 91—151.

Bijvoegsel tot de uitgegevene Latijnsche Redevoering: de inchoata necdum perfecta sacrorum emendatione. — (Benevens de twaalf volgende stukken, door N. C. Kist). . . . . bl. 152—157.

De Kerkhervorming in betrekking tot de Roomsche Kerk. . . . . bl. 157—159.

De Germaansche oorsprong der Kerkhervorming. bl. 160—164.

Het bewaard blijven der Roomsche Kerk door medewerking der Kerkhervorming. . . . . . bl. 165—172.

Het voortdurend bestaan der Roomsche Kerk. Bijbel en Overlevering. . . . . bl. 173—177.

De toekomst der Roomsche Kerk. . . . . . bl. 178—188.

Historisch overzigt der onderzoekingen naar het Grondbeginsel der Kerkhervorming. . . . bl. 189—215.

De Namen der Kerkhervorming. . . . . . . bl. 216—242.

Bulla S. D. N. Dni Pauli div. providentia Papae III, *super Reformatione Romanae urbis et curiae, tam in temporalibus, quam in spiritualibus.* . . . . bl. 243—246.

Consilium delectorum Cardinalium et aliorum Praelatorum de emendanda Ecclesia. S. D. N. D. Paulo III *ipso jubente conscriptum et exhibitum* A°. MDXXXVIII. . . . . bl. 247—261.

Het begraven in de Kerken, reeds in de Xe Eeuw verboden. . . . . bl. 493.

Het lager onderwijs in de Middeleeuwen. . bl. 494.

De Bibliotheek van CUSA. . . . . bl. 495.

KERKELIJKE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

De Abdijen van Egmond en Rhijnsburg, bijzonder de eerstgenoemde, beschouwd als Godsdienstige, wetenschappelijke, kerkelijke en wereldlijke Gestichten. Door E. B. SWALUE, Theol. Doct. en Predikant te Goes. . . . bl. 363—470.

Waarheid. . . . . bl. 496.

Mededeeling van eenige nog onbekende bijzonderheden aangaande Mr. Jacob Roggeveen, inzonderheid met betrekking tot zijne Godsdienstige denkwijze. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis van het Godsdienstige Separatisme in Nederland. Door J. Borsius, Theol. Doct. en Predikant te Middelburg. . . . . bl. 267—362.

De werkzaamheid van het Nederlandsche Zendeling-Genootschap in Oost-Indië. Een Brief aan Prof. N. C. Kist, door P. H. Hugenholtz, Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam. bl. 470—492.

DRUKFEILEN.

bl. 102 reg. 10		hare	*lees*	harer
— 106 — 15		Kerk,	—	Kerk
— 192 — 5		ook het	—	het ook
— 223 reg. 2	v. o.	thans mag ik	—	mag ik thans
— 403 — 19		DIRK II	—	DIRK VI
— 424 — 11		VAN WEERT	—	VAN WEENT
— 433 — 25		genelike	—	gemelike
— 446 — 9		overeenkomst	—	overkomst

BEGRIP EN OMVANG
VAN DE
KERKHERVORMING DER ZESTIENDE EEUW,
IN VERGELIJKING MET DE
HERVORMING IN DE MIDDELEEUWEN;
VOLGENS DE GESCHIEDENIS.

EENE BIJDRAGE,

mede ter beantwoording der vragen:

Wie waren eigenlijk Kerkhervormers? welk is het grondbeginsel der Kerkhervorming?

Ten vervolge op:

Het Christendom in de Middeleeuwen.
(Archief, D. II.)

DOOR

HERM. JOH. ROYAARDS.

De zestiende eeuw was het keerpunt der nieuwere volkengeschiedenis. Reeds sedert eeuwen leefden de nieuwere volksstammen in die landen, welke zij, na hun Nomadisch tijdperk, als vaste woonplaatsen, hadden ingenomen. Maar zij leefden daar in het tijdperk hunner onbeschaafdheid, of liever hunner ontwikkeling en rijping, in hunnen opvoedingstijd, die bij volken in eeuwen bestaat, gelijk bij afzonderlijke menschen in jaren. Zij doorliepen al deszelfs *phasen;* eindelijk kwamen zij tot mannelijke rijpheid. Maar het was de rijping van Germaansche volken, in welken niet alleen het verstandelijke beginsel, maar ook een hooger, het zedelijke, tot rijpheid kwam. Die zedelijke zin werd ontwikkeld door middel van het Christendom, als de Godsdienst, die regt geschikt was, om de volken zedelijk optevoeden, gelijk zij hulpmiddelen aanbragt tot de verstandelijke ontwikkeling. Ik heb dit elders nagegaan, waar ik het *Christendom in de Middeleeuwen* schetste, zoo als het de vorming

der Nieuw-Europesche volken bevorderde en de eenige lichtende star was, die te midden van den duisteren nacht der Middeleeuwen doorbrak (1).

Te dien tijde ontstond de *Kerkhervorming*, welke het bezielende beginsel werd der nieuwere volkengeschiedenis, aanvankelijk reeds door eene in het oog vallende uitwendige daadzaak, en straks door duurzame, inwendige en zedelijke werking. Zij wekte een nieuw leven onder de nieuwere volken op, bezielde hetzelve met krachtigwerkende denkbeelden, die dadelijk te voorschijn geroepen werden en op den algemeenen toestand van Europa den krachtigsten invloed uitoefenden.

Men heeft echter vroeger en later zeer verschillend gedacht over het eigenlijke *begrip*, dat aan *Hervorming* en *Hervormers der Christelijke Kerk* te hechten is. Naarmate men zich toch de Christelijke Kerk meer of minder van hare inwendige, of van hare uitwendige, zijde voorstelde, werd ook het denkbeeld, aan Hervorming verbonden, of gewijzigd, of uitgebreid, of binnen engere grenzen beperkt. Naarmate men alleen *empirisch* het verschijnsel zelf waarnam, of wel, tot deszelfs inwendig wezen doordringende, het begrip der voorstelling zelve

(1) *Verhandeling over de vestiging en ontwikkeling der Nieuw-Europesche volken tot aan het einde der Middeleeuwen, vooral door het Christendom.* — In het IIde Deel van het *Archief*, bl. 65—244.

trachtte te doorgronden, hetzij *aprioristisch*, uit de slotsommen *a posteriori* opgemaakt, hetzij door behulp eener nieuwere Wijsbegeerte, die elk verschijnsel in de werkelijke wereld tot het oorspronkelijke begrip zoekt terug te brengen; naar die mate was er een aanmerkelijk verschil in de bepaling van haren aard en omvang. Ja, zelfs naar den verschillenden uitslag van den strijd over het ware, hetzij *objective*, hetzij *subjective*, zoowel *formele*, als *materiele* beginsel der Kerkhervorming gestreden, had men vaak verschillende, soms tegenovergestelde, inzigten in deze zaak en week men in gevoelen verre van elkander af.

Van hier dan ook ontstond verschil van meeningen, wie waarlijk *Hervormers* mogen genoemd worden? of men dien naam in den eigenlijken zin alleen aan LUTHER en MELANCHTHON, ZWINGLI en KALVIJN; dan wel ook aan MENNO SIMONS, vooral aan een ERASMUS mag toekennen? of deze laatste niet welligt de grootste Hervormer heeten mag? of ook de zoogenaamde voorloopers der Hervormers, een WIKLEFF en HUSS, een GERSON en WESSEL, ja zelfs een GREGORIUS VII en de HEILIGE BERNARD met den naam van Hervormers te bestempelen zijn? en of niet vooral de *Waldenzen* aanspraak maken op eene eervolle onderscheiding in de rij der Hervormers van de Christelijke Kerk?

Wie zal te midden van zoodanigen strijd beslissen? Wie deze uiteenloopende gevoelens vereeni-

gen? Immers verschil van inzigten en oogpunten zal wel blijven bestaan, en uit hetzelve zullen onvermijdelijk verschillende beoordeelingen van dezelfde zaak voorkomen. Ik vermeet mij niet te meenen, dat het mij zou mogen gelukken, dien strijd te zullen vereffenen. Maar toch wensch ik eenige gedachten in het midden te brengen, die zouden kunnen strekken, om het begrip van Hervorming en Hervormers nader te bepalen, en wel alleen door de Geschiedenis te raadplegen. — Immers wanneer zij ons aanwijst, *hoe* de *geest* van Hervorming allengs is ontstaan in de Christelijke Kerk, verder is ontwikkeld en uitgebreid, en eindelijk tot rijpheid is gekomen in de zestiende eeuw, en de eigenlijke Kerkhervorming heeft voortgebragt, zullen wij daaraan (verbeelde ik mij) gereeder gewaar worden, wat die Geschiedenis ons leert omtrent het denkbeeld, aan Kerkhervorming en Kerkhervormers te hechten; omtrent haren aard en omvang; wie dan waarlijk, naar dit historisch bewijs, dien eernaam verdienen; en welk het eigenlijk *grondbeginsel* der Kerkhervorming moet genoemd worden.

Intusschen, ik zal slechts eenige denkbeelden hieromtrent in het midden brengen. De daadzaken, die ik zal aanhalen, zijn zoo dikwerf en zoo veelzijdig voorgedragen, dat het genoeg zijn zal, hier en daar voorbeelden aan te voeren, en vooral oplettend te maken op den geest, die in dezelve heerschende was, op het karakter, dat zich in dezelve

uitspraak en dus ook op derzelver onderling verband. De beoordeeling derzelven laat ik aan de lezers van het Archief, — of liever aan de beoefenaars der historische wetenschap, over.

Ik zal daartoe *eerst* den gang zoeken na te gaan, welken de Hervorming in hare verschillende rigtingen, gedurende den loop der Middeleeuwen tot aan de zestiende eeuw, genomen heeft, — om *dan* eenige belangrijke historische resultaten, daaruit afgeleid, te doen kennen.

I.

Ontwikkeling en gang der Hervorming.

Wanneer men spreekt van *Hervorming* en *Hervormers*, bedoelt men in de Geschiedenis der Christelijke Kerk gewoonlijk die groote omkeering en omwenteling, welke in de zestiende eeuw plaats vond, waarbij een nieuw beginsel des Christelijken levens werd opgewekt. — Intusschen, men bedoelt daardoor geenzins zoodanig eene omkeering van den toestand der Christelijke Kerk, waardoor eene *vorming* derzelven naar nieuwere begrippen werd daargesteld, (hoedanig men hedendaags soms het woord: *Hervorming*, zou willen in praktijk brengen,) maar het was *Hervorming*, vorming naar vroegeren toe-

stand, terugbrenging van Christendom en Christelijke leer en Christelijke Kerk naar het oorspronkelijk Apostolisch, Evangelisch, beginsel. Ik zeg, naar het *beginsel:* want het was evenmin Hervorming, d. i. terugbrenging naar den oorspronkelijken Apostolischen *toestand.* — Immers dat ware onmogelijk, nadat het Christendom reeds, gedurende vijftien eeuwen, zich in de wereld ontwikkeld had; nadat er eene *Kerk* gevormd was, hoedanige de Apostolische eeuw niet kende, onder volken en in geheele werelddeelen gevestigd en daardoor noodwendig tot maatschappelijken toestand overgegaan; nadat de leer zelve, door JEZUS en de Apostelen in de groote hoofdtrekken gepredikt, ontwikkeld was, als leer des levens, onder de volken. Neen! dat bedoelde geen der Hervormers. Dweepers en Geestdrijvers alleen mogten het zich voorstellen. Te helder zag het Christelijke geloof dier groote mannen in de behoeften der Christenwereld in. Zij wilden de Kerk hervormen naar het oorspronkelijk Apostolische beginsel, toegepast op de behoeften dier tijden. Dat beginsel nu, hetwelk verloren was in het Christelijke leven, in het godsdienstige leven terug te roepen; ziedaar de groote taak, — ik zal niet zeggen, die zij zich voorstelden, — maar die zij naar hun vermogen volbragten.

Het spreekt van zelf, dat dit gronddenkbeeld der Hervorming zich bij den een gelukkiger, dan bij

den ander, liet toepassen, naarmate van elks *subjective* inzigten, karakter, levensomstandigheden en lotgevallen, naarmate van meer of minder bevooroordeelden geest, vroegere denkwijze, opleiding en landaard. Deze verschillende toepassing van één gemeenschappelijk beginsel gaf geboorte aan onderscheidene en kerkelijke en leerstellige meeningen, twisten, gezindheden, Kerkgenootschappen. Zoo werkte het in de zoogenaamde eeuw der Hervorming.

Maar men heeft te regt beweerd, dat de Kerkhervorming niet alleen aan de zestiende eeuw behoort. Zij werd toen wel is waar tot aanwezen geroepen; maar zij was daarom niet de vrucht dier eeuw, toen eensklaps en onverwachts geboren, evenmin als zij met dezelve gesloten was. Neen! zij was de vrucht van voorgaande eeuwen, die allengs rijpte en nu tot wasdom kwam. Reeds meer dan vijf eeuwen sprak men van Hervorming der Kerk; maar dit denkbeeld, eerst meer bekrompen, steeds gewijzigd naar de voorstelling, die men zich van de *Kerk* vormde, werd allengs verruimd, en trad in vollen omvang in de zestiende eeuw in werking; nu verkreeg de vrucht van vroegere tijden haren wasdom en meerdere rijpheid. Nu eerst bleek het, welk denkbeeld men aan *Hervorming* en *Hervormers* hechten moet. — Het bevatte toch een stout denkbeeld, geheel geëigend als de vrucht van dat tijdperk der nieuwe Europesche volken, waarin zij begonnen te rijpen en zich te ontwik-

kelen; waardig dus een leeftijd van grootsche ontwerpen en stoute ondernemingen. Maar tevens een denkbeeld, dat vroeger geheel in de ruwere vormen der eeuw was ingekleed en welks ruwere vorm welligt meer geschikt was, om in *die* tijden, waarin de volken voor hooger, geestelijker, denkbeeld van het Christendom nog niet vatbaar waren, aan hetzelve ingang te verschaffen in het huisselijke, burgerlijke en maatschappelijke leven der Natien. — Laat ons dien *gang* in de Geschiedenis der Kerk nagaan in hare verschillende tijdperken en de verschillende *bestanddeelen der Hervorming* gade slaan. Wij zullen dit meest gepast doen, wanneer wij drieërlei rigting, in de Middeleeuwen aan de Hervorming gegeven, opsporen.

Zedelijke Hervorming. — Eerste rigting van den geest der Hervorming.

1. Het eerste denkbeeld, dat men aan Hervorming hechtte, was dat eener *zedelijke herstelling der Kerk.* In elke eeuw toch was de algemeene voorstelling gewijzigd naar de mate der ontwikkeling, naar de heerschende begrippen, d. i. naar den tijdgeest. Maar uit dit oogpunt vinden wij het eerst van Hervorming gewaagd *bij de Monniken*, wier geest en strekking *voor* en *na* de Hervorming wel te onderscheiden zijn.

Zoodanig zedelijk beginsel toch openbaarde zich

reeds vroeg in de Monniken, — maar *niet* voor de *geheele* Kerk. Zij zochten minder Hervorming der Kerk, dan wel de in werking brenging van zulk een zedelijk beginsel onder sommigen. Geene Eremieten of Anachoreten, geene Monnikenorden bedoelden de *Kerk* te hervormen. Zij weken uit dezelve, onttrokken zich, waar zij konden, meer en meer aan dezelve, om in een kleiner' kring dat zedelijke beginsel in praktijk te brengen. Daarom vormden zij *Orden*. Daarom spraken zij van eene *hoogere* deugd, dan die door het gros der menschen beoefend werd. Geen hunner toch bedoelde de *geheele* Christenheid te herscheppen in eene Monnikenorde. Reeds de gelofte van het Coelibaat is voldoende om zulks te staven. Neen! het was eene hoogere trap van Christelijke beoefening, een hooger Christelijk leven, hetwelk niet voor allen geschikt was, maar onder sommigen werd in werking gebragt. En daarom sprak men onder hen telkens, *ook* bij de geboorte van nieuwe Monnikenorden, van Hervorming der *Kloosters*, niet der Kerk.

Geheel anders was het bij HILDEBRAND, of GREGORIUS VII, die meermalen *Hervormer* genoemd wordt. Zijne pogingen bepaalden zich tot de *zedelijke* Hervorming der Kerk. Dat nu deze door die uitdrukking benoemd werd, lag geheel in den geest des tijds, waarvan HILDEBRAND de *Repraesentant* mogt genoemd worden. Eene en andere

historische trek volsta, om dit te herinneren.

Het Christendom zetelde, gedurende den loop der Middeleeuwen, in de volken en derzelver leven. Want ofschoon de heilige Oorkonden, als de eenige bron, waaruit het kon geput worden, waren verwaarloosd, hetzelve was door Overlevering overgegaan in het leven der menschen en volken; zoo echter, als het vermogt in die dagen, waarin, voor de reine leer van Jezus en de Apostelen, menschelijke meeningen golden, dat is, gewijzigd naar den toestand der volken, verbasterd en vervormd, indien wij het beginsel van oorspronkelijke, apostolische, reinheid daarmede vergelijken. Reeds was de *Kerk* het hoofddenkbeeld geworden, waarin zich bij het grootste gedeelte het Christendom oploste. En die Kerk was geen Godsrijk op aarde meer, geen zedelijk rijk, door één geloof verbonden, door ééne liefde bezield, tot éene hoop geroepen; maar eene maatschappelijke inrigting, een aardsch rijk, eene Hierarchie geworden. Zij vormde de *Theocratie*, de Godsregering, niet, gelijk bij Israël, over één' Staat; maar nu over de gansche menschheid; doch tevens, even als daar, in menschelijke vormen zich openbarende. Men keerde dus eenigermate terug van het Christendom tot het Jodendom, en wel in ruweren vorm. Het geestelijke Godsrijk werd zinnelijk vertegenwoordigd op aarde in den persoon des Stedehouders, en loste zich zelfs eindelijk op in een aanschouwelijk aardsch rijk. — Hoe vreemd dit nu

ons moge toeschijnen, die aan een meer geestelijk denkbeeld van het Christendom van onze jeugd af gewoon zijn, zulks kon niet wel anders in tijden, toen het *geestelijke* karakter des Christendoms onder ruwe en onbeschaafde volken had plaats gemaakt voor een uitwendig karakter. — Die Theocratie nu, dat zigtbare, aanschouwelijke, Godsrijk, bond zich niet aan volken of staten; want het werd bestierd op aarde door den Stedehouder van PETRUS, die al ras de Stedehouder van CHRISTUS, ja! van God zelven geacht werd, en het ging daarom uit van den zetel van PETRUS. — Gelijk alle volkeren aan God onderworpen en het Godsrijk boven alle wereldrijken verheven was, zoo moesten aan dien Stedehouder, aan hem, die de Theöcratie op aarde vertegenwoordigde, alle volken en vorsten onderdanig zijn.

Zoodanig denkbeeld van de Christelijke Kerk rijpte in den geest van HILDEBRAND, werd gevoed door de gewaande *Decretalia* van ISIDORUS, en geheel ontwikkeld en in werking gebragt door zijne Opvolgers op den stoel van PETRUS, vooral door een' INNOCENTIUS III en BONIFACIUS VIII. Het was, in meerdere en mindere ontwikkeling, het bezielende beginsel der Pauselijke Hierarchie, gedurende vijf eeuwen, van HILDEBRAND tot op de Hervorming. En met hetzelve stond elke voorstelling in verband, welke aan Hervorming der Kerk gehecht werd. Dit denkbeeld nu te verwezenlij-

ken, was het streven van GREGOOR VII, ofschoon hetzelve bij hem nog niet in dien vollen omvang moge ontwikkeld geweest zijn, als bij zijne opvolgers; zoo de oppermagt der Kerk te vestigen, was het geliefkoosde voorwerp zijner bemoeijingen.

Maar juist hiermede was tevens een ander beginsel gepaard, niet bij HILDEBRAND slechts, maar bij alle voorstanders der Theocratie vóór hem, en ten zijnen tijde, dat eener *zedelijke* Hervorming. Beide denkbeelden toch, hoezeer dan ook in onze schatting uiteenloopende, hadden dezelfde begunstigers, daar de grootste verdedigers der kerkelijke oppermagt tevens de voorstanders waren eener zedelijke Hervorming. Geen wonder, indien wij de zaak slechts uit den geest *dier* tijden, en niet der onze, beoordeelen. Dat kerkelijk wereldrijk toch was *Theocratie* en moest zich daarom van de rijken der aarde onderscheiden door zedelijke levenswijs. Daarin lag het gemeenschappelijke karakter. Dat gemeenschappelijk denkbeeld werd vooral door GREGOOR ontwikkeld en in het leven geroepen; het werd toegepast op de Kerk.

Aan dit beginsel was reeds het Monnikenleven bevorderlijk. Maar DAMIANUS en vooral HILDEBRAND, in het klooster, waarschijnlijk van Clugny, alwaar de Hervormingsgeest heerschende was, gevormd, riepen het in het leven in de *Kerk*. Met dien geest doortrokken, trad HILDEBRAND uit het

klooster in het kerkelijke leven en aan het Pauselijke hof op. Hij werd de Raadsman van verschillende Pausen, en, uitgaande van zijn Hierarchisch denkbeeld, peilde hij den grond van het bederf der Kerk in het menschelijke leven der Geestelijken. De verbindtenis van Kerk en Staat zag hij aan als de bron van zoo veel bederf. Deze moest verbroken worden, en daarop waren alle zijne pogingen gerigt.

Immers de heerschappij van den Staat over de Kerk had zich geopenbaard in de begeving der kerkelijke waardigheden door Keizers en Vorsten. Deze laatsten verkochten dezelve aan hunne gunstelingen. Zij waren allen voor geld veil. De *Simonie* besmette de geheele Kerk en men kocht alle bedieningen der Kerk van de Vorsten. Deze beleenden dan de Bisschoppen met ring en staf (*Investitura per annulum et baculum*) en onwaardige, niets beduidende, vaak zedelooze afhangelingen der Vorsten, soms derzelver slaven, eensklaps tot den geestelijken stand en tot kerkelijke bedieningen bevorderd, vervulden de keikelijke waardigheden en bezetteden de Bisschopsstoelen. Dat euvel moest worden geweerd uit de Kerk. — Maar hoe zulks te volbrengen? Ook dit denkbeeld rijpte in den geest van HILDEBRAND. Daartoe moest de band tusschen Kerk en Staat verbroken worden. Door de ondergeschiktheid der eerste aan den laatsten was de Kerk in hare Bedienaars zedelijk bedorven.

Van daar daalde dit bederf op de Leken af, die in hunne voorgangers zedelooze voorbeelden zagen. *Simonie* en *Investituur* moesten worden *afgeschaft* en niet langer moest de vervulling van kerkelijke waardigheden van vorstelijke gunst afhangen. Dit beval de Opperbisschop der Westersche Christenheid, gelijk door zijn' invloed reeds vroeger de vervulling van den Pauselijken zetel aan den invloed van den Staat, zoo het scheen, ontrukt was, door dezelve over te dragen aan het Collegie der Roomsche Kardinalen. — Hierdoor werd de band tusschen Kerk en Staat aanmerkelijk geslaakt, en tevens, zoo het scheen, de bron gestopt van velerlei bederf in de Kerk. Kerkelijken stonden als dan meer onmiddelijk en regtstreeks in betrekking tot de Kerk en waren alleen aan haar ondergeschikt.

Zoo werden zij *Geestelijke* personen, wier aardsche leven door geestelijken zin bezield werd. Hun leven toch behoorde niet meer aan de wereld, aan den Staat, maar aan de Kerk. Zij waren Gezanten Gods, die, als hoogere wezens, optraden onder de menschen. Doch dan moesten ook geene *huisselijke* banden hen aan het huisselijke leven en de Maatschappij verbinden. Gelijk van den Staat, zoo moesten zij van de Maatschappij worden losgemaakt. Door eene *hoogere* zedelijkheid moesten zij zich aanbevelen boven het gros der menschen, en daartoe diende vooral de geheele invoering van het *Coe-*

libaat der *Geestelijken*, door GREGORIUS mede bewerkstelligd.

Het *Coelibaat* echter was, als bevorderingsmiddel der zedelijkheid, niets nieuws in de Christelijke Kerk. Daarin lag reeds vroeg het karakter van het leven der Monniken, die, van derzelver ontstaan af, even als vroegere Anachoreten en Eremieten, door kuischheid zich van het overige menschdom wilden onderscheiden en, door zoodanige zelfopoffering en toewijding aan een minder zinnelijk en meer geestelijk leven, zich zelven toeschenen, op een' hoogeren trap van zedelijkheid te staan, dan de overige Christenheid, welke in de maatschappij leefde. Zij leefden als het ware buiten dezelve. — Van de Monniken was het overgegaan tot de Geestelijkheid. Concilien en voorname leeraars der Kerk hadden er telkens op aangedrongen, dat hetzelve op de Geestelijkheid zou worden overgeplant en zulks, soms met ijver, in verschillende Dioecesen en de Kerk in 't algemeen zoeken te vestigen. Maar de Geestelijken zelve waren nog niet in zoo ver aan de wereld en de zinnelijke natuur verloochend. Trapsgewijze echter nam de poging om het Coelibaat in te voeren toe in kracht. Eindelijk trad GREGOOR VII. op met het vast beraden voornemen, om hetzelve algemeen in te voeren. Krachtige maatregelen werden door hem ter doorzetting van zijn plan beraamd en de oppermagt der Pauselijke Hierarchie

werd aangewend, om de beginselen, die hij over den Staat had doen zegevieren, ook gelijke overwinning te bezorgen over de Kerk, aan hem ondergeschikt. Wel is waar verliep er eene eeuw, eer deze *disciplinaire* maatregel algemeen werd ingevoerd. Eindelijk echter bezweek toch de tegenstand der Kerkelijken voor den doorzettenden geest der Hierarchie, maar daarom nog niet de menschelijke natuur, of de natuurlijke mensch. Het Coelibaat der Geestelijken werd kerkelijke *wet*.

Hoe ongeschikt deze instelling ook moge geweest zijn, om de zedelijkheid der Geestelijken te bevorderen; zij had er den schijn van. Door al deze maatregelen nu beoogde de heerschzuchtige en sluwe GREGORIUS, te gelijk met het oppergezag der Kerk, als wereld-Theocratie, de zedelijke Hervorming derzelve.

Ik heb meer uitvoerig dezen hervormenden geest van HILDEBRAND opgegeven in deszelfs werkzaamheid, wijl wij hier de Hervorming der Kerk zagen in haar hoofdbestanddeel, de zedelijke Hervorming, zoo als deze, allengs voorbereid, door hem werd in het leven geroepen en doorgezet. Intusschen deze Hervorming bepaalde zich tot de Geestelijken, minder nog tot de *Leden* zelve (de Leeken). Doch vergeten wij het niet: van de Geestelijken was het *begin* der zedelijke Hervorming. — *Die der Leeken* werd *door de discipline en het Boet-*

wezen daargesteld. Dit laatste mogt in die eeuwen des bijgeloofs, waarin de volken nog niet rijp waren, om den geestelijken aard van het Christendom te *begrijpen*, wel is waar in geheel uitwendigen *zin* zich openbaren, en boetedoeningen, eene reeks van vastgestelde formuliergebeden, bedevaarten en kruistogten eischen; door deze eischen mogt de *zedelijke* geest des Evangelies, naar onze wijze van zien, niet worden bevorderd; men verzuime niet bij de beoordeeling hiervan op te merken, dat de volken in die tijden niet vatbaar waren voor rein zedelijke instellingen en dat er door deze, hoewel bijgeloovige, hulpmiddelen een hooger beginsel in uitwendigen vorm werd opgewekt, waarvoor zij alleen rijp waren. *Hierdoor intusschen werkte het misvormde Christendom, wat het in die bedorven' eeuwen werken kon.*

In zoo ver was het denkbeeld van Hervorming in de Middeleeuwen zedelijk van aard. Dit beginsel nu eener *zedelijke Hervorming* werkte *door den* geheelen *loop der Middeleeuwen* voort. — Het is naar ons doel genoegzaam hetzelve in deszelfs wording en aard te karakteriseren, zoodat het niet noodig zijn zal, hetzelve in deszelfs loop en verderen gang te volgen. Telkens werd het door de Monniken in het leven ingevoerd, door anderen voortgeplant; vooral door de Mystieken, en onder dezen inzonderheid door den Heiligen BERNARD. Doch

ik heb elders reeds hierover gesproken (1) en verwijs thans derwaarts. — Veeltijds echter vond het beletselen in het toenemende zedenbederf, dat van den Pauselijken zetel afdaalde op de geheele Geestelijkheid en van daar op alle de Leden der Kerk. In zoodanige tijden hoorde men wel enkele stemmen zich verheffen tegen de toenemende zedeloosheid; maar het bleven *stemmen der roependen in de woestijne.*

Raadplegen wij dus de Geschiedenis, dan vinden wij reeds in de dagen van GREGOOR van eene Hervorming gewaagd. Deszelfs aard leert ons, welk begrip men in die tijden aan dezelve hechtte. Het was eene zedelijke Hervorming, vooral der Geestelijkheid; want in hen *concentreerde* zich de Kerk. In zoover heette dit, vooral sedert de vijftiende eeuw, Hervorming der Kerk en kan GREGORIUS onder de Hervormers gerekend worden.

Doch zijne Hervorming tastte het geheele wezen der Kerk niet aan. Daarvoor nog was zijne eeuw niet rijp. Zij had alleen betrekking tot de schors. Eerst langzamerhand zou men dieper indringen in het wezen der Kerk en daardoor alleen kon het *denkbeeld* van *Hervorming* en *Hervormers verruimd*

(1) *Het Christendom in de Middeleeuwen.* — In het Archief, II. 229 volg.

worden. Laat ons de sporen hiervan mede in de Geschiedenis waarnemen.

Hervorming der Kerk en Hierarchie. — Tweede rigting van den Hervormingsgeest.

2. Een *ander denkbeeld* toch, dat in het begrip van Hervorming en Hervormers gelegen is, is dat van *Hervorming der Kerk* en Hierarchie zelve. Deze behoefde door den loop der Eeuwen *Hervorming;* want hare vorm was geheel afwijkende van dien, welke, en in het Apostolische tijdvak, en zelfs later, bij de meerdere uitbreiding van het Christendom in landen en staten, aanwezig geweest was. Allengs was, volgens hetgeen wij boven zagen, het zedelijke Godsrijk op aarde, dat uitwendige vormen behoefde, zoo lang het hier op aarde onder menschen gevestigd was, vervormd in een aardsch rijk, in een maatschappelijk Genootschap, in eene heerschappij, die wel den naam droeg van heilige, gewijde, heerschappij, (Hierarchie,) maar in het wezen der zaak een geheel aardsch rijk voorstelde. Dit rijk was gegrond niet in de uitspraken des Evangelies, maar in de heerschende denkbeelden der eeuw, en juist die maatregelen, welke in het Hildebrandsche tijdvak genomen werden, zoo het scheen, om de zedelijke Hervorming der Kerk te bevorderen, hadden inzonderheid medegewerkt tot dat bederf der Kerk. De grootste voorstanders toch van die Hervorming wa-

ren ten hoogste vervuld met het Theocratische denkbeeld, met de verheffing van de Hierarchie boven alle magt en gezag op aarde, en bedierven daardoor, wat zij schenen goeds daar te stellen. Niet alleen de zeden der Geestelijken waren bedorven en werden vleeschelijk, niet geestelijk: de Kerk zelve stond daar als eene, niet geestelijke, maar wereldsche Maatschappij; niet slechts, zoo ver men tijdelijke vormen voor het Genootschap behoefde, maar als een willekeurige despotische Staat, door menschen, even feilbaar, even dwalend en vaak even onzedelijk, als de Leden, gesticht.

En tot vestiging van zulk een Staat en zulk eene Hierarchie behoefde men hulpmiddelen en bezigde men middelen, die de verbastering derzelve van dage tot dage bevorderden. Naijver, haat, heerschzucht, twist, en oorlog beheerschten de beheerschers der Kerk. Banbliksems en Interdicten slingerden zij tegen elken tegenstander niet alleen der Kerk, maar ook van hun gezag. — Onmetelijke rijkdommen werden zamengeschraapt. De Kerkelijke bedieningen, die te voren door Simonie van de Vorsten gekocht werden, werden voortaan van de Pausen gekocht, wier onbeschaamdheid zich eindelijk in de *Taxae Cancellariae* openlijk uitsprak. Eindelijk werd het denkbeeld van heiligheid en onfeilbaarheid, hetwelk deze gewaande *servi servorum Dei* zich toeëigenden, bezoedeld door de verregaandste zedeloosheid, welke het Hof van Rome

in eene kweekplaats van ongebondenheid en losbandigheid hervormde, en van Rome afdaalde op de geheele Kerk. De grootstmogelijke verbastering won veld, en in dezelve herkende men naauwelijks meer het ideaal des Christendoms.

Die verbastering eischte Hervorming. Het Evangelie en het Christendom, dat reeds uit den Bijbel was overgegaan in het leven, wekten daartoe op, en, even als het zuurdeeg, doortrok een beter en heiliger beginsel allengs de Christelijke Kerk. — Het was niet alleen in het Oosten, dat de *Paulicianen* verrezen, die, op den grondslag van het verouderde *Dualisme* en de Oostersche *Theosophie*, eene nieuwe Gemeente stichtten, welke zich verzette tegen den geest der Katholieke Kerk, en die tegen over den uitwendigen Kerkvorm, de, hoewel onvolledige, denkbeelden van eene geestelijke Godsdienst in het leven terugriepen; die daarom Hierarchie en Priesterdom, even als de beeldendienst en die van Maria, bestreden; maar vooral in de bedorvene Westersche Kerk rijpten de menschen allengs voor helderder inzigten. — Ik spreek niet zoo zeer van de Vorsten, vooral van de Keizers uit het Saksische Huis, een Hendrik *de Vogelaar*, de Otto's en hunne opvolgers: want derzelver tegenstand kwam grootendeels voort uit het beginsel van wereldlijk gezag en van het gevoel van de Keizerlijke oppermagt over Vorsten en Koningen, waardoor zij

geen ander gelijk gezag nevens hen, veel min boven hen, duldden; niet zoo zeer van den strijd, vooral door de Hohenstaufen (1150), tusschen de Universaal-Monarchiën des Keizerlijken bewinds en der Kerk gevoerd; noch ook van de twisten tusschen Frankrijk, aangevoerd door FILIPS *de Schoone*, en de Kerk onder BONIFACIUS VIII (1300) gevoerd: want uit eene gelijke bron werden gelijke stroomen afgeleid; noch ook van de twisten der Italiaansche Magnaten en der Republieken en Steden in Italie tegen de Pauselijke oppermagt: want bij geene van dezen was het een beginsel van *kerkelijke Hervorming*, dat hen aandreef. Ik zou hen dus niet onder de Hervormers der Kerk durven noemen. Zij waren in *oppositie* met de Kerk; maar die *oppositie* was daarom nog geene Hervorming. — En toch waren zij aan de *opwekking* van dien hervormenden zin in de Kerk zelve bevorderlijk. Hunne handelwijze opende de oogen aan velen, en in zoo ver werkten zij weldadig op de geboorte dezer Hervorming van Kerk en Hierarchie. De Concordaten, door hen gesloten, zoo als het Wormsche (1122) en Afschaffenburger-Weener Concordaat, ondermijnden de grondslagen van zulk eene Pauselijke oppermagt, even als vooral het verblijf der Pausen te Avignon (1305 — 1378), gewoonlijk derzelver Babylonische ballingschap genoemd, en de scheuring der Kerk tusschen Roomsche en Avignonsche Pausen. Deze en zoo vele andere verschijnselen wa-

ren krachtige hulpmiddelen ter opwekking, levendigmaking en doorzetting van den hervormenden zin. Doch zij waren niet uit zoodanig beginsel geboren; maar veeleer uit staatkundige beginselen, waarmede de Pauselijke oppermagt in strijd was. Desniettemin blijft het onbetwistbaar, dat zonder dezelve de geest van Hervorming der Kerk zelve niet zoo krachtig zou zijn opgewekt.

Moge dan al het beginsel van Hervorming der Kerk bij hen niet aanwezig geweest zijn; zij werkten toch in de praktijk op zoodanige Hervorming, en niet zelden gingen zij, schoon uit een ander beginsel uitgaande, tot dezelfde daadzaak over. Maar onderscheiden van deze *oppositie* tegen de Kerk, was de kerkelijke *Hervorming*, en wij moeten daarom ons oog vooral vestigen op die Hervorming, welke uit de Kerk zelve uitging en haar zelve bedoelde.

Zoo toch traden de *Waldensen* op, wier geschiedenis genoegzaam bekend is, schoon derzelver oorsprong nog niet in het licht gesteld is. Zij vormden Christelijke Gemeenten en, naar het Evangelische denkbeeld, eene Kerk, maar geene Hierarchie, geen wereldsch Rijk. Zij gingen uit van het *beginsel* des Apostolischen Christendoms, dat, in alle eeuwen, door alle Hervormingsgezinden werd op den voorgrond gesteld, om dien overeenkomstig den toestand der Kerk, naar de behoefte der eeuw

en naar *subjective* denkbeelden, te hervormen.

Zoo ook vormden de twisten der Guelfen en Ghibellinen in Duitschland en Italie, en de vestiging der Lombardijsche Republieken, een ARNOLD VAN BRESCIA, als aanvankelijk' Hervormer, die, geheel in strijd met de Hierarchische oppermagt, beweerde, dat het den Geestelijken niet betaamde tijdelijke goederen te bezitten, en die daardoor den grondslag ondermijnde van het bederf der Kerk (1138); eene leer, die zoo welgevallig was aan de Italiaansche Democratie, als zij mishaagde aan de Kerk. Hare nog heerschende oppermagt kon dan ook door zoodanige leerstellingen niet gefnuikt worden. Zij handhaafde zich veeleer op het tweede Concilie van Lateraan (1139) en BRESCIA werd als ketter veroordeeld; gelijk er in de dertiende eeuw kruistogten tegen de Waldensen werden aangevoerd.

Maar de zaden, hier en daar in de aarde gestrooid, gingen met derzelver dood en uitroeijing niet verloren. Zij rijpten allengs. Eeuwen echter waren er noodig, voor die rijping tot vollen wasdom kwam. Want te zeer waren die heerschende denkbeelden der Hierarchie ingeworteld; te grooten steun hadden zij in de oppermagt en het geweld, hetwelk dezelve uitoefende, en er kwam te veelvuldig eigenbelang in het spel, dan dat die hier en daar verspreide zaden welig konden opschieten. Het onkruid had te diepe wortelen geschoten op den akker der Kerk, dan dat de uitgestrooide zaden bo-

ven hetzelve de overhand bekomen konden, zonder telkens herhaalde en krachtige zuivering van den bodem.

Doch ook deze bleef niet uit. Door den gedurigen strijd met de Politiek, met Duitschland, Frankrijk, Italie, *Engeland* en andere landen, vooral ook over *Sicilie*, als leen uit te geven, kreeg de geest der volkeren in betrekking tot de Hierarchie schokken, die het onbepaald geloof aan derzelver onfeilbaarheid ondermijnden; de zege, hier en daar door den Staat over de Kerk behaald, nam soms de steunsels weg, waarop dit gezag rustte, en zoo, van buiten aangevallen, belemmerd in hare werkzaamheid, gefnuikt in de uitoefening van haar gezag, kon het niet anders, of het inwendige beginsel en het geloof der Christenheid aan de opperheerschappij en onfeilbaarheid der Hierarchie, als opgesloten in den Paus, werd verzwakt, en allengs wankelden al de steunsels, waarop hetzelve rustte.

Dit wankelend gezag werd hoe langer zoo meer geschokt door de lotgevallen der, schijnbaar nog oppermagtige, Hierarchie. — Daartoe werkte vooral mede de Avignonsche ballingschap der Pausen en bovenal de scheuring der Kerk in eene Avignonsche en Roomsche afdeeling. — De Hierarch der Kerk, zeventig jaren lang onder Franschen invloed, uitvoerder van den wil des Konings van Frankrijk! hoe kon het anders, of deszelfs zelfstandigheid ging verloren en met haar zijn gezag en de eerbied der volken voor hem? Dit openbaarde zich alras

bij de scheuring der Kerk. — Een plaatsvervanger van PETRUS, van den Verlosser, ja! van God op aarde, werd twijfelachtig; want twee zoodanige Stedehouders tegen elkander in strijd, elkander beurtelings met den banbliksem treffende en veroordeelende; de volkeren van Europa verdeeld, als aanhangers van die heilige Stedehouders, — ter eener zijde, Italië, Duitschland, Engeland, Zweden, Polen, Pruissen en de Nederlanden, den Romeinschen Paus aanhangende; ter andere Frankrijk, Savoye, Lotharingen, Schotland en Spanje, aan den Avignonschen Paus toegedaan, welke tegenstrijdigheden! Zoo werden meer en meer de zaden gestrooid, die ter ontbinding van dit gezag zouden strekken.

Maar, gelijk aan den steen, die, telkens en langzamerhand door den drop uitgehold, lang nog aan deszelfs kracht weerstand biedt, zoo ook stond daar de Hierarchie en oefende, ten einde den telkens vernieuwden aanval af te weren, meerder, vaak despotisch, gezag. Hoe meer toch de tegenstand wies, des te meer maakte Rome gebruik van elke gelegenheid, zoodra zij rust had van hare tegenstanders, om dubbele heerschappij uit te oefenen, en de Hierarchie werd despotiek.

Intusschen dit geweld deed in de Kerk zelve meer en meer een' geest van Hervorming geboren worden, die zich luide uitsprak op de Kerkvergaderingen der vijftiende eeuw. De scheuring was daar. Elke Paus had zijn Collegie van Kardinalen rondom zich. Maar

nu vergaderden de Concilien van Pisa (1409), Constans (1414) en Basel (1431) en zochten beurtelings de scheuring te heelen. Daar zij twee Pausen van den zetel verwijderden en een derden daarop plaatsten, werkte zulks in den aanvang niet veel anders uit, dan dat er, in de plaats van twee, nu drie Pausen tegen elkander streden. Er was nog tijdsverloop noodig, eer deze scheuring ganschelijk geheeld was. — Doch van meer belang was de *Hervorming der Kerk*, welke zij ondernamen, zochten te bewerkstelligen en aan de nieuw verkozen Pausen oplegden. Het was eene *Kerkhervorming in het Hoofd en de Leden.* Zij gold twee hoofdpunten: eerst de verheffing van het Concilie boven den Paus, en dus de vertegenwoordiging der Kerk in de Concilien, niet in den Paus; en hiermede viel het hoofdsteunsel der Pauselijke oppermagt weg; ten tweede, de afschaffing van vele misbruiken, aan den Pauselijken stoel verbonden.

Intusschen, zullen wij *het wezen en den omvang van deze rigting* der Hervorming nagaan, wij merken dan op, dat het hier voor als nog *geene Hervorming der Kerk* gold, maar alleen der *Hierarchie*, en krachtdadig boden de beide ontwaakte beginselen, die van Hervorming der zeden en der zoogenaamde Kerk of der Hierarchie, elkander de hand. Men ging van de zedelijke Hervorming uit, om de

Hierarchie in hare overdrijvingen en misbruiken te verbeteren. Men sloot zich niet alleen aan die wijze van Hervorming, die reeds vroeger beproefd was, aan, maar bragt dezelve ook in beoefening en werking en invloed op de Hierarchie. Er was dus voortgang zigtbaar in den geest der Hervorming. Dezelve werd uitgebreid en trad in de Kerk zelve op. Dat dit geschieden kon, was voorbereid door vroegere lotgevallen, door den strijd van Staat en Kerk, door de leeringen van Brescia, door de Avignonsche Ballingschap en de scheuring van Avignon, en nu kwam het tot rijpheid op de Kerkvergaderingen zelve. Want de zedeloosheid, die van den Pauselijken zetel afdaalde op de geheele Kerk, die door de barbaarschheid der tijden overal gekweekt werd en zich vaak achter het masker van kerkelijk gezag wist te verschuilen bij de Geestelijken, en die voedsel ontving bij het volk in de leer der Biecht en der Aflaten, wekte te krachtiger den zin voor zedelijke Hervorming op bij de betergezinden en vond steun in den geest van Hervorming der Hierarchie. Op die beroemde Concilien werd de Hervorming in het Hoofd en de Leden geëischt en, hunnes ondanks, door de Pausen beloofd.

Maar verwezenlijking dier belofte bleef uit. Naauwelijks toch waren de Concilien gescheiden, of de Pausen vergaten dezelve en zochten, getrouw aan den stelregel: *Rôme ne recule pas*, al wat zij verlo-

ren hadden, te herwinnen. Onbeperkt heerschten zij. De kerkelijke Monarchie, door de Aristocratie onlangs aangevallen, ontaardde in Despotismus. De zedelijke Hervorming in het Hoofd en de Leden scheen geheel vergeten, toen in de laatste helft der vijftiende eeuw zedeloosheid en ontucht den Pauselijken zetel bezoedelden en schandvlekten; toen te Rome alles voor geld veil was en schatten werden verspild, om de zedeloosheid voedsel te geven. Van uit Rome besmette dit euvel de gansche Latijnsche Kerk. De Hierarchie heerschte onbepaald. *Fiscale* misbruiken wortelden vaster en vaster, en Despotisme was de ziel van alles in de Kerk.

Die overdrijving van magt, die losbandigheid van zeden, in strijd met de ontwaakte beginselen, konden dezelve wel onderdrukken, maar niet uitroeijen. Integendeel zij strekten slechts, om dezelve te voeden, inwendig te versterken en de gelegenheid te geven, ten einde haar met vernieuwde kracht en geweld te doen uitbarsten. Dit geschiedde, toen de zestiende eeuw daar was en met haar de Hervorming.

Hervorming der Leer. — Derde rigting van den Hervormingsgeest.

3. Doch éér deze doorbrak, had zich reeds een *derde beginsel van Hervorming* in de Kerk ontwikkeld, hetwelk meer dan eenig ander ingreep in den geheelen toestand van het Christendom. Ik bedoel de *Hervorming der Leer*. Bedriegen wij ons

niet, dan was eerst in de vereeniging dezer drieërlei Hervorming het geheele denkbeeld der Hervorming van de Christelijke Kerk opgesloten.

Ook dit bestanddeel had zich allengs ontwikkeld; en daaraan was groote behoefte. Ik zal het *bederf der Christelijke leer* niet schetsen; daar hetzelve genoeg bekend is. Alleen zal het noodig zijn, eenige hoofdtrekken ons voor den geest te roepen. — De reine, eenvoudige, Apostolische leer was allengs door verschillende bijvoegselen misvormd en verbasterd en lag vergeten. — Men had begonnen met de Philosophie der scholen toe te passen op het Christendom en over de Christelijke leer te gaan philosopheren. De uiteenloopende beginselen van het Oosten, Griekenland en Rome waren op haar overgebragt. Verschillende en wijsgeerige en dogmatische inzigten hadden gestrekt ter ontwikkeling van een gesloten leerstelsel, en zoo had men de leerstukken, naar de verschillende oogpunten der scholen en der volken gevormd, *geconstrueerd*. Het denkbeeld van Openbaring was met dat van eene menschelijke wetenschap verwisseld, zoodat men elk leerstuk in dien geest trachtte te bewijzen en te verklaren. In het Oosten had men de Geestenleer, in de Grieksche Kerk het verband van den *Logos* tot de Godheid en tot den Heiligen Geest; in de Latijnsche de *praktische* en *anthropologische* leeringen zoeken te ontwikkelen, te bewijzen, en telkens nam het Christendom al de heerschende beginselen der Eeuw op. Wijsgeerte, Hierarchie

en Bijgeloof waren de bronnen, waaruit deze vervorming der Apostolische leer ontstond.

Bij elken twist, door de wijsgeerige denkbeelden der eeuw aangestookt, vestigden de Conciliën een nieuw *dogma*, meestal geput uit den Bijbel, maar beladen met al den last der Middeleeuwen. De Hierarchie deed alle *dogmata* in verband brengen tot het hoofdleerstuk der Kerk. Bijgeloof vervormde de leer der Christelijke deugd en de eerdienst; en de praktisch aanwezige dienst der Heiligen en Beelden, de leer der Misse en der Aflaten, vervormden de Apostolische leer van het Avondmaal en de Regtvaardiging. De Christelijke eerdienst veranderde dus in eene Heidensche Mythologie. De Hierarchie was met de Leer in naauw zamenhangend verband. — Eindelijk traden de Scholastieken op, die over alle leerstukken niet alleen philosopheerden; maar tevens al de leerstukken, welken Bijgeloof, Hierarchie en Beeldendienst reeds praktisch gezag hadden doen bekomen, door betoog en philosophische gronden wisten te vestigen. Zoo werd de verbasterde Kerkleer door wijsgeerige gronden bevestigd, en daar deze leer geheel overeenstemde met de praktijk der Kerk, met de Hierarchie, met hare *dogmata* en *discipline*, ontstond hieruit de eenheid der Katholieke Kerk, die krachtig werkte, en zich langdurig tegen alle opgekomen bezwaren en alle aanvallen wist staande te houden.

Deze *aanvallen* toch *tegen de verbasterde leer* waren niet gering. Zij waren van verschillenden aard, karakter en oorsprong. Men heeft toch, mijns inziens, te dikwerf alle bestrijding van de Kerkleer beschouwd als Hervorming der Kerk, in hare voorbereiding en wording. Gelijk wij boven zagen, dat niet elke *staatkundige oppositie*, Reformatie der Kerk en Hierarchie mag genoemd worden; evenzoo behoren wij een verschillend beginsel, ook in de bestrijding der Kerkleer, op te merken. Immers ook hier treffen wij tweeërlei bron en karakter aan in de leeringen, welke van die der Katholieke Kerk afweken. Wij vinden ten *eerste* eigenlijk gezegde *ketterijen*, of afwijkende meeningen van de Kerkleer, afkomstig uit vroeger heerschende gevoelens, die, vereenigd met latere denkbeelden, in een nieuw gewaad optraden, en *ten tweede* de zoodanigen, die uit zucht tot *hervorming* der Kerk naar het Apostolisch Ideaal voortsproten. De eersten vormden *dogmatische oppositie* tegen de Kerkleer; de anderen zochten de Bijbelsche, of Evangelische, leer te herstellen. Dit laatste beginsel vind men bij de eersten niet, die de vroegere leeringen vaak in een nieuw gewaad vertoonden. Laat ons beide deze leervormen in de Geschiedenis waarnemen.

Tot de *dogmatische oppositie* breng ik al diegenen, welke in de Middeleeuwen met den naam van *Manicheën* bestempeld werden. Hoezeer wij

toch met dien algemeenen naam allen benoemd vinden, die meer of min, in sommige deelen van Europa, van de Kerkleer afweken, begrijpen wij onder dezelven toch hen, welke de overblijfselen der Oostersche Theosophie in zuidelijk Europa hadden bewaard en gewijzigd naar den geest en de denkwijze van hunnen tijd. Doch men onderscheide dan ook het *beginsel*, vanwaar zij uitgingen, van de *toepassing*, welke zij van hetzelve maakten op den lateren toestand der Kerk. In het beginsel waren zij geenszins Hervormers der Kerk. Zij hadden andere oogpunten, van waar zij uitgingen, veelal een Theosophisch Oostersch, hetwelk gewijzigd was naar den lateren toestand des Christendoms. Hiermede ging tevens gepaard een Christendom, meer geestelijk, dan wel grofzinnelijk, hoedanig dit in de Latijnsche Kerk ontwikkeld was. De Oostersche geestenleer werd wel bij hen niet gevonden, maar liet toch deszelfs sporen in hen achter. Daarom mishaagde hun dat grofzinnelijke Christendom der Latijnsche Kerk, daar oostersch bespiegelende, meer geestelijke, denkbeelden hunnen geest hadden ingenomen. Van hier dan, dat zij met dezelve in strijd kwamen; dat zij even als de Oostersche Gnostieken en Manicheën, wier denkbeelden in hen aanwezig bleven, den Bijbel bezigden, en dat hun mishaagde, dat de Bijbel een gesloten of verboden boek zijn zou. Zoodanigen waren de *Albigensen* en anderen.

Eene *andere rigting* openbaarde zich *in* de herleving van *het fanatieke beginsel*, dat de Hierarchie bestreed. De Katholieke eenheid der Latijnsche Kerk, of de Hierarchie, zocht te heerschen en vervolgde dus alle meeningen, met hare uitspraken in strijd. Die vervolgingen wekten den ijver op en de geestdrift van hen, wien de praktische zin tot geestdrijverij vervoerde. Daarom verzetteden zij zich tegen de Hierarchie en strooiden tevens een zaad van Hervorming uit. Zoodanig waren de *Sorores liberi Spiritus* te Halle (1248) en de *Fratres Apostolici* in Opper-Italie (1260—1348,) die vooral voedsel ontvingen door de staatkundige twisten, welke te dien tijde Italie beroerden en die verder werden opgewekt door de *Cathari*.

Reeds in de twaalfde eeuw waren in Gallie de *Petrobruisianen* ontstaan, die zich tegen vele gebruiken en leeringen der Katholieke Kerk verzetteden. Zij bestreden niet alleen den kinderdoop en het uitwendige in de Kerkleer; maar hielden ook het Avondmaal, geenszins als eene offerande, ter nagedachtenis van CHRISTUS ingesteld. Zij keurden de vereering van het kruis af en het gebruik van heiligdommen bij de Christenen, daar zij overtuigd waren, dat God overal moest worden aangebeden. Maar zij bezweken met derzelver aanvoerder PETRUS DE BRUIZ, die voor de woede des volks moest wijken en aan de vlammen werd overgegeven (1128).

Doch reeds was zijn leerling, HENDRIK (1116—1148) opgetreden, die, de zedeloosheid der geestelijkheid verfoeijende, de Christenen tot eene strengere levenswijze opriep, vooral in Zuid-Frankrijk, Zwitserland en Savoye. Zoo ontstond in Zuid-Frankrijk eene *kiem* van oppositie tegen Hierarchie en Kerkleer, die later in de Albigensen werd voortgeplant.

De zoodanigen nu zouden wij onder de eigenlijke Hervormers der Kerk niet durven tellen. Zij vormden echter wel dogmatisch-kerkelijke *oppositie*, en zij legden dus den grond tot eene toekomstige Hervorming, zoodat de begunstigers en voorloopers derzelve zich te eerder aan hen konden aansluiten. Hier en daar kwamen zij met dezelven in denkbeelden overeen, en onmerkbaar is bij sommigen hunner, vooral bij de *Petrobruisianen* en de *Fanatieken* de overgang tot de Hervormers; maar toch was het beginsel bij velen hunner een ander dan, wat wij in de *eigenlijke Hervormers en derzelver Voorloopers* opmerkten. Welaan, slaan wij op dezelven een oog.

. . . .

Waren door hen, die de oude leeringen herstelden, welke in het Oosten of Griekenland vroeger heerschende waren, of door de fanatieke sekten reeds vele hulpmiddelen aangebragt tot Hervorming der Kerk, en was er dus veel voorgewerkt; allengs waren ook zij reeds opgetreden, die van het tegenwoordige standpunt der Kerkleer niet slechts terug

keerden tot de leer der Oostersch-Grieksche Kerk, maar die, doordrongen van het denkbeeld, dat men ver was afgeweken van de evangelische eenvoudigheid, tot dezelve wilden terugkeeren: welken het te doen was om eene *wedergeboorte der Apostolische Leer;* die gevoelden, dat, zou de Kerk hervormd worden, deze Hervorming niet maar bestaan moest in eene zedelijke Hervorming, waardoor de zedelijke werking van het Christendom hersteld werd, vooral ter verbetering van den inwendigen mensch; dat daartoe niet slechts de Kerk zelve en de Hierarchie moest worden hervormd; maar dat, zou die zedelijke en kerkelijke Hervorming veld winnen, vooral ook de leer moest worden gezuiverd van al die onreine beginselen, en al die bijvoegselen van menschelijken oorsprong, welke de goddelijke leeringen sedert eeuwen aankleefden, en dat men dus moest terugkeeren tot die eenvoudig verhevene leer, welke door JEZUS en de Apostelen was voorgedragen. Daarom openden zij den Bijbel, als de eenige bron der waarheid, en putteden uit denzelven de reine leer, in tegenoverstelling aan de duistere *dogmata* der Kerk, der Scholastieken en der Conciliën. — Wie ziet niet, hoezeer deze onderscheiden waren van die kettersche Sekten en Fanatieken, welke van een ander standpunt uitgingen?

Maar ook in dezen zien wij eenen gedurigen voort-

gang. — Het valt niet te ontkennen, dat van den beginne af, toen menschen aanvingen, hunne eigene denkbeelden op het Christendom over te brengen en de goddelijke leer in eene menschelijke wetenschap te herscheppen, een werkend levensbeginsel is onderhouden geworden in de Christelijke Kerk en de eigenaardige kracht van het Evangelie zich, te midden van menschelijke dwaling en verbastering, geopenbaard heeft; zoodat juist die *antithesen*, die in de Christelijke Kerk zich openbaarden, strekten ter ontwikkeling van het Christendom, dat op hetzelve in het *leven* zou intreden en het zout der aarde worden. Dat deden reeds allen, die eene *oppositie* vormden, door eene andere leer, andere beginselen, dan welke heerschende waren, op te wekken. — Dat deden insgelijks zij, welke overigens de kerkleer aankleefden, door twijfel, onderzoek, of op een en ander punt verschil van meening op te wekken. Reeds de *Scholastieken*, (om van vroegere pogingen niet te gewagen), wekten een beginsel op, dat bij ontwikkelde beschaving moest uitloopen op Hervorming der Leer. Immers zij begonnen te *philosopheren* over de leer, en zulks mogt dan al door hen worden aangewend ter grondvesting en wijsgeerige bevestiging der Kerkleer, het kon niet anders, of dit *disputeeren* over het *ja* en *neen* (*sic* et *non*), dit aanvoeren van wijsgeerige bewijzen, moest bij den geest van tegenspraak, die hen bezielde, in

de Christelijke Kerk eene werking opwekken, welke tot twijfel en daardoor eindelijk tot bestrijding leidde. — Maar meer nog strekten hier toe de *Mystieken* en *Fanatieken*. Zij toch waren niet zoo gehecht aan de Kerkleer en namen het niet ten taak dezelve te bevestigen. Integendeel, door openbaringen en gezigten verlicht, verhieven zij zich boven het gezag der Kerk, bestreden vaak hare leerstellingen en wekten dus het eenige ware beginsel op, dat, bij Hervorming der leer, als ten grondslag leggen moest. Mogen zij al, door aan gevoel, verbeelding en geestdrijverij toe te geven, tot velerlei dwalingen geleid zijn, die geenszins Hervorming konden genoemd worden, zij wekten toch het beginsel op, dat die Hervorming kon doen ontstaan en aankweeken. Zoo bestreed TANCHELIN, in ons Vaderland en naburige landen, niet alleen de Hierarchie en den Geestelijken stand, maar eveneens de kerkleer van het Avondmaal en deszelfs noodzakelijkheid tot geluk, en gaf EON (of EUDO DE STELLA) zich uit voor den Geest, die komen zou, om levenden en dooden te oordeelen.

Dit alles strekte, om een levensbeginsel der Hervorming op te wekken; maar nog ontbrak het ware hulpmiddel, om deze daar te stellen. Doch ook dit bleef niet uit. Immers men begon den *Bijbel* te openen en zij, die dit deden ter zuivering der leer, traden als de eigenlijke *Hervormers* der

Kerk op. De Bijbel moest het middenpunt worden, van waar men uitging. Was deze geopend, dan was de weg gebaand, om helderder in te zien in de leer der waarheid en de toetssteen aan de hand gegeven, waaraan men kerkelijke dwaling van Christelijke waarheid kon onderkennen. Van daar dan ook, dat, van nu af aan, alle voorloopers der Hervorming zich hierdoor onderscheidden van de *Haeretici*. — Daardoor deden de *Waldenzen* zich kennen. Zij hielden reeds, te midden der algemeene verbastering, het gebruik van den Bijbel levendig, waar dezelve een gesloten Boek was geworden; en wat zij begonnen werd krachtig bevorderd door WICLIFF, die, door zijne Overzetting des Bijbels, denzelven toegangelijk maakte voor zijne landgenooten. Was men eenmaal hiervan uitgegaan, men kon dan niet berekenen, hoe ver de nieuwe wijze van denken en beschouwen strekken zou. Er stonden geene grenzen meer voor den geest van onderzoek, te voren door kerkelijk gezag gebreideld. Deze zou zich allengs meer en meer ontwikkelen. Want dagelijksch onderzoek kon dagelijks dwalingen doen ontdekken, die in de Kerkleer waren ingeslopen.

Inzonderheid, die *Bijbel* werd *geopend in den tijd*, toen de ontwikkeling der Nieuw-Europesche volken groote schreden voorwaarts deed; toen het verstand begon te ontwaken en het oordeel gescherpt werd; toen men dus denzelven begon te lezen met een ander oog, dan vroeger, en de be-

geerte en dorst naar kennis zich paarde aan de ontwaakte behoefte van het hart.

Reeds toch was de zucht naar regt, gepaard aan die naar het ware, ontwaakt en deze deed in den Bijbel zoeken niet slechts, wat leer was der Kerk; maar veeleer, wat als waarheid, goddelijke waarheid in den Bijbel geopenbaard was. En ziet, hoe die ontwaakte zucht naar reine, eenvoudige, Bijbelleer zich in verschillende oorden van Europa gelijktijdig doet zien. De eenvoudige Waldensen, eerst reeds hier en daar verspreid, later door P. VALDUS verzameld en in hunne valleijen levende, zijn getrouw aan de Apostolische instellingen. Zij verwerpen een zigtbaar opperhoofd der Kerk, de leer der aflaten, der overleveringen, der onfeilbare Kerk; met één woord: dat alles, wat niet, als eenvoudige Apostolische leer voorkomt in den Bijbel. — Deze kleine gemeente herstelt te midden der Katholieke wereld een levendig beginsel, dat, zonder door zucht naar voortplanting en uitbreiding gedreven te worden, van zelf een zaad werd, hetwelk tien en honderdvoudige vrucht droeg. Het zaad was gestrooid op den akker der Kerk, en trots al de pogingen van Pausen, Conciliën, Kruistogten en Inquisiteurs, het kon niet worden uitgeroeid; want telkens droeg het tiendubbelde vruchten. In Frankrijk ontstond het, en van daar zag men het, als een *infecterend*, besmettelijk beginsel in andere landen zich openbaren. Geen wonder; want gevoel van het

ware was ontwaakt onder de volken en liet zich niet onderdrukken.

Allengs werden de oogen meer en meer geopend. WIKLIFF trad daar in Engeland op en van den Leerstoel van Oxford verkondigt hij een zuiverder leer. Voorgelicht door den Bijbel, sluit hij zich voor een gedeelte aan de leer der Waldensen aan en bestrijdt met kracht de leer der Transsubstantiatie, waarin de afwijking van de leer der Apostelen meest kennelijk was. Geen wonder dus, dat, toen HUSS in Bohemen aan het volk aanprees, wat WIKLIFF in Engeland aan de Godgeleerden en Geestelijken had aanbevolen, de leer van het Avondmaal onder een of twee gedaanten, met brood en wijn, in tegenoverstelling van de leer der Kerk, het middenpunt van den strijd werd. De Bijbel was geopend, de zucht was ontwaakt, om tot de Apostolische Kerk terug te keeren en moge al het ligchaam van HUSS door de Vaderen te Constans aan de vlammen worden ter verteering gegeven, elke vonk van den brandstapel scheen, als een weldadig zaad, op den akker der Kerk neer te vallen; uit die asch verrees eene menigte, die onder den naam van Hussiten, den strijd voerden voor de reine viering des Avondmaals, en het meer openlijk, dan de Waldensen, toonden, dat het zaad, hetwelk gestrooid was, rijke vruchten gedragen had. De Hussitenkrijg en de Calixtinen, zoo wel als de Thaboriten,

waren daarvan ten voorbeelde. Nog smeulde onder de asch een vuur, dat allengs in volle vlam uitsloeg en dreigde de geheele Kerk aan te steken, toen LUTHER en ZWINGLI optraden.

Terugblik op den gang der Hervorming, in hare verschillende rigtingen.

Wij hebben den gang gevolgd van de zich in de Christelijke Kerk, gedurende den loop der middeleeuwen, ontwikkelende Hervorming, haren *genetischen* voortgang nagegaan en merkten daarin drieërlei rigting op, welke het hervormde beginsel nam. Laat ons, terugziende op den afgelegden weg, de opgegeven hoofdtrekken in één beeld verzamelen.

Men trachtte (en daarvan ging men uit), de zeden te verbeteren. Want zedelijke werking was hoofdbestemming, waarmede het Christendom op aarde optrad. Hetzelve moest leven en geest zijn. Geopenbaard was het in den Bijbel, maar inwendig moest het zetelen in de gemoederen der menschen. Daar moest het een levendig beginsel opwekken, dat alle neigingen bestierde, de daden regelde en geheel het bestaan bezielde. Dat beginsel, althans de zucht naar hetzelve, ontwaakte, en zij, die het begrepen en gevoelden, zochten de zedelijke werking van het

Christendom, waardoor het niet maar eene werktuigelijke Godsdienst, maar geest en leven was, te herstellen; eerst in de Kerk onder de Leeken, straks in de Geestelijkheid, en zoo ontstond de bedoelde Hervorming, die allengs dringender gevoeld werd; die uit de klagten der privaatpersonen en kerkelijke Overheden tot de Conciliën overging en het tooverwoord, of liever het magtwoord, der eeuw werd.

Deze zedelijke hervorming ging eerst gepaard met geheele heerschappij der Kerk, welke men wilde zuiveren door dezelve geheel van den Staat los te maken en boven denzelven te plaatsen. Doch zou dit plaats hebben, dan moest tevens dat bederf der Kerk zelve, hetwelk geboren was uit het heerschende denkbeeld eener Kerk; dan moest die aardsche Theocratie, die aan de verbastering der zeden bevorderlijk was, en gelijktijdig een beletsel opwierp tegen de verbetering van zeden, worden hervormd. En juist in den loop der gebeurtenissen werd de zucht daarnaar geboren. Allengs ging door dit toegenomen gezag der Kerk de kreet meer algemeen op, dat de Kerk en de Hierarchie zelve moesten worden hervormd. Deze toch, (men gevoelde het), stonden bij verloop van tijd de zedelijke hervorming in den weg. Want de onafhankelijkheid der Hierarchie en der Geestelijkheid deed haar zich verheven wanen boven alle menschelijke magt. Dit gevoel van onafhankelijkheid, van oppermagt, deed eene onbepaalde despotische heerschappij grondvesten, die

tot alle misbruiken leidde, wijl alle middelen hun ten dienste stonden; maar het denkbeeld, dat de Geestelijken, als Gode gewijden, het Coelibaat, als eene hoogere deugd, moesten beoefenen, was niet geschikt voor zinnelijke menschen. Onafhankelijk en oppermagtig vierden de Geestelijken aan het grofste zedelijk bederf den vrijen teugel en van hen daalde hetzelve af op de Kerk en de Leeken. Doch ook nu weder verhief zich de zedelijke stem; de zedelijke kracht van het Christendom, die zich uitsprak in de Hervorming, werd behoefte der eeuw.

Niet alleen sprak men van *zedelijke Hervorming;* maar *tevens van die der Kerk zelve*, der Hierarchie. Deze wilde men terug brengen tot de oorspronkelijke eenvoudigheid. Gedeeltelijk kon dit geschieden door tegenstand aan de kerkelijke heerschappij, zoo wel van wege den Staat, als van wege de onderhoorigen. Maar daarmede bleef de Hierarchie zelve nog bestaan. Hare *gebreken* en misbruiken mogten daardoor geweerd worden, maar *zij zelve*, zoo zeer in strijd met den geest van het Evangelie, bleef bestaan. Men kapte dus de vreemde plant en het onkruid wel af boven den grond, op meerdere of mindere hoogte, zoo ver het zich verhief boven het koorn en hetzelve dreigde te verstikken; maar de wortel bleef in den grond geplant, en op dien wortel kon de plant weder uitbotten, of, voor zoo ver alleen hare bovenste deelen waren

afgekapt, liepen dezelve al ras weder uit; en ten zij gedurig het snoeimes gebezigd werd, of de bijl, zag men ook telkens dezelfde misbruiken weer verrijzen. Zou men dit euvel in den grond aantasten, dan moest de Kerk inwendig worden hervormd en het trotsche gebouw der Hierarchie moest worden omvergehaald. — Doch daartoe werd meer vereischt, dan bloote staatkundige, of kerkelijke, tegenstand. Geen van beiden echter, Hervorming van zeden en Hierarchie, kon plaats hebben, ten zij de grondslag, waarop de Kerk rustte, of waarvan de verbastering uitging, dat is, de *leer* zelve, wierd hervormd. Dit laatste, vereenigd aan de beide anderen, voltooide het denkbeeld eener Kerkhervorming. Hierdoor werd zij volledig. — Doch daartoe moesten de *denkbeelden* der menschen worden gezuiverd; het geloof aan eene onfeilbare Kerk, aan een' Stedehouder Gods op aarde, aan het gezag der Kerk, moest worden verzwakt en wankelende gemaakt. Men moest daaraan leeren twijfelen, en dan door dien twijfel de grondslagen ondermijnen. Want die lagen niet in de instellingen zelve; veeleer in de algemeene meening en het geloof der Christenen aan de Kerk. Er was dus een inwendige grondslag en deze kon niet door uitwendigen tegenstand worden ondermijnd. Het levensbeginsel der bedorven Kerk en Hierarchie zetelde in het gemoed der menschen, in de meening en de denkbeelden der Christenen, in het geloof aan die Kerk. Zoo lang deze

niet waren verbeterd en gereinigd en andere denkbeelden opgewekt, bleef de Kerk bedorven. Er moest dus een andere geest worden levendig gemaakt, zou er ooit eene Hervorming plaats hebben.

Maar hoe kon dit worden aanbevolen? hoe kon dit veld winnen, bij de allesoverheerschende Hierarchie? bij het blinde geloof aan de Kerk? bij de heerschappij van onkunde en bijgeloof? — Wij zagen het, — alleen door overtuiging! door eene steeds veelwinnende meening, dat in de Christelijke Kerk een hooger gezag geldt, dan dat der Kerk zelve. De *leer* zelve moest worden hervormd: want de heerschende Kerkleer had den grondslag der Hierarchie gelegd, of althans bevestigd. De leer der onfeilbare Kerk en der Pauselijke oppermagt was overgegaan in de Kerkleer. Deze had vele andere leeringen in haar gevolg; de leer van den schat der overtollige goede werken, der aflaten, die rijke bron van inkomsten voor de Hierarchie, en zoo vele anderen, waren ten naauwste verbonden met de Kerk zelve, zoodat deze moesten worden verbeterd en gereinigd, zou men ooit met vrucht kunnen denken aan de geheele Hervorming der Kerk. — Maar, wat valt moeijelijker dan heerschende meeningen te veranderen, uit te roeijen en aan anderen, in derzelver plaats, geldigheid te verschaffen en waarde? Wij erkennen het; doch ook hiervoor baande de Voorzienigheid den weg door een eenvoudig middel, dat op verstand en hart kon wer-

ken, — door den Bijbel te doen openen. Dien hadden de Waldensen reeds gebezigd en vandaar derzelver eenvoudig reine denkbeelden. Maar weinig baatte het nog voor de Katholieke Christenheid, of een klein gezin, in deszelfs bergen verscholen, zich, afgezonderd van de Christelijke wereld, daaraan vasthield. — Die geest, die begeerte moest algemeen worden; moest zich voortplanten, en daaruit moest, bij helderder inzien in de leer, afkeer ontstaan tegen de dwalingen. Ook dit kon niet eensklaps; maar allengs moest die geest doorwerken, meerderen en meerderen vervullen en doordringen tot alle klassen en rangen. — Daartoe nu was het gebruik van den Bijbel bevorderlijk. Wie daarin begon te lezen, vond zijne dwalingen niet bevestigd, maar integendeel zag hij andere leeringen voorgedragen, en wie *het goddelijk gezag* des Bijbels leerde inzien, begon te gevoelen, dat een hooger gezag gelden kon, dan dat van den Paus en de Kerk, en dat men aan dat hoogere het lagere moest onderschikken. — Dat alles nu had plaats in den tijd der herleving van de Europesche volken. Het verstand ontwaakte; de beschaafde letteren gaven geboorte aan eene zuiverder smaak: er ging een nieuw licht op voor de volken, en alleen werd er vereischt, dat in dien tijd van meerdere rijping, dan waarin WICLIFF en HUSS, WESSEL en AGRICOLA waren opgestaan, andere woordvoerders der eeuw en leidslieden der Christenen optraden, die de denkbeelden der eeuw

uitspraken, openlijk den strijd tegen Paus en Hierarchie aanvingen, en tevens de geheele Hervorming der Kerk ondernamen. — Was deze drieërlei Hervorming reeds vroeger, eerst afzonderlijk, later meer en meer vereenigd, voorbereid en ontstaan, het was de groote taak der zestiende eeuw, dezelve geheel vereenigd in het leven te roepen, en door zedelijke, hierarchische en leerstellige Hervorming die der Christelijke Kerk daar te stellen. Zulke mannen verrezen in LUTHER, ZWINGLI en anderen.

Wie twijfelt er aan, of *Hervorming der Kerk* was dus *een veelomvattend denkbeeld.* Het bederf was diep doorgedrongen en moest dus veelzijdig worden tegengegaan. Kerkhervorming eischte niet slechts gedeeltelijke verbetering; maar alles, wat in den toenmaligen toestand des Christendoms afwijkende was van deszelfs oorspronkelijken geest, moest worden gereinigd. En dat alles liet zich gereedelijk tot drie hoofdbestanddeelen terug brengen: het godsdienstige leven, of de zeden; de kerkelijke instellingen, of de Hierarchie en de waarheden der goddelijke openbaring, of de leer. — En zie daar, mijns inziens, aan de hand der Geschiedenis het begrip, het wezen en den omvang der Kerkhervorming aangewezen.

alles liep zamen in de zestiende eeuw, toen de Voorzienigheid de Hervorming in het leven riep.

Toen eerst werkte ook alles er aan mede, om die Hervorming in volle kracht te ontwikkelen; de strijd van Kerk en Staat, de geopende Bijbel, de drukkunst, vooral ook de *humanistische* studien en de Philologische behandeling der Grieksche schrijvers, zoo als deze leidde tot eene meer gezonde Uitlegkunde; de beoefening der Platonische Philosophie, dienstig aan de afbraak der Scholastiek, dat bolwerk der Kerkleer. Door dit alles werd men onverschilliger voor deze laatste en hiertoe werkten het praktisch moment, dat aanwezig was in het zinkend gezag van het Pausdom, en opgeklaarder begrippen niet weinig mede. Dit alles, hetwelk zich in de zestiende eeuw vereenigde, bragt den geest der Hervorming *tot rijpheid*. Eenige mannen vertegenwoorden dit denkbeeld, met LUTHER en ZWINGLI aan de spitse, steunende op hetgeen was voorgewerkt. Hierdoor nu onderscheidt zich de geest van Hervorming, die in de Kerk, vooral gedurende de veertiende en vijftiende eeuw, ontstond en allengs luider zich uitsprak, van de groote Kerkhervorming der zestiende eeuw. Daar vinden wij *voorbereiding*, hier *in werking brenging*. — Men vergete dus niet op te merken, dat dáár nog geene eigenlijke *Kerkhervorming* aanwezig was, wáár men in de Middeleeuwen van Hervorming sprak. *Deze* moest veelzijdig ontwikkeld worden, eer *gene* kon aanwezig zijn.

Wie waren eigenlijk Kerkhervormers?
Ook Erasmus?

2. Een *tweede* gevolg, hieruit afgeleid, geldt de historische beantwoording der vraag: *Wie mogen eigenlijk Kerkhervormers genoemd worden?* Is er onderscheid te maken tusschen hen, die als *Hervormers* IN *de Kerk* optraden, en de eigenlijke, in vollen nadruk dus genoemde, *Kerkhervormers?* Al wat in de eersten aanwezig was, moest noodwendig ook in de laatsten gevonden worden; maar hadden dezen niet meerdere eigenschappen, karaktertrekken, verdiensten, dan genen? Welk begrip heeft men dus aan het denkbeeld van Hervormers te hechten? en door welke kenmerken zijn de *eigenlijke Hervormers* van de *voorloopers* der Hervormers en van de *gedeeltelijke* Hervormers te onderscheiden?

De uitslag van ons historisch onderzoek leidt van zelf tot de beantwoording dezer vragen. — Immers, indien de Hervorming der Kerk in zich een drieledig bestanddeel bevatte, als de Hervorming der zeden, der Hierarchie en der leer, dan kunnen zij alleen op dien naam aanspraak maken, die hetzelve niet alleen in deszelfs geheel omvatteden, maar die tevens daardoor de Kerk daadwerkelijk *hervormden.* Het was dus niet slechts genoeg, dat zij daartoe pogingen aanwendden, daartoe aanleiding gaven,

daartoe den weg baanden en hier en daar sommigen opwekten; neen! zij moesten, zouden zij waarlijk Hervormers zijn, de Kerk hervormen, d.i. bewerkstelligen, dat die Hervorming tot stand kwam, was het al niet in de geheele Kerk, dan toch in een voornaam gedeelte.

Toetsen wij aan dit historisch resultaat de werkzaamheid van zoo velen, die daaraan arbeidden, dan bemerken wij alras, dat diegenen te onregt met den naam van Hervormers bestempeld worden, die slechts eene gedeeltelijke Hervorming te weeg bragten; of wier pogingen wel strekten, om dezelve hier en daar aan te bevelen, maar onder wier werkzaamheden, en na wier dood, de Kerk bleef, zoo als zij was; die de zaden strooiden, maar welke slechts hier en daar vruchten droegen en geenzins eene meer algemeene werking voortbragten. Zoodanigen waren de *Waldensen*, Wikliff, Huss, Wessel en zoo vele anderen. Bij de *Waldensen* toch vinden wij (gelijk wij zagen) wel het drieërlei beginsel in werking gebragt; maar in een kleiner kring. Het was dan ook hier minder te doen, om dit denkbeeld op te wekken in de Christelijke Kerk en daar uit te breiden, dan wel, dat zij een vereenigingspunt aanboden voor allen, die gelijk gezind waren. Zij lieten de bestaande Kerk ongemoeid. Zij vergenoegden zich grootendeels met hunne eenzame levenswijze, getrouw aan de reine leer des Christendoms. Zoo

vormden zij eene kern des meer zuiveren Christendoms, eene voorbode van een' helderder dag; maar, door den tegenstand der heerschende Kerk getroffen, waren zij niet in staat eene algemeene Hervorming daar te stellen.

Daartoe schenen de pogingen van WIKLIFF, HUSS, WESSEL en anderen, meer aangelegd, en scheen ook GEERT GROETE mede te werken. Zij deden hunne stemmen klinken van den leerstoel van Oxford, van den kansel, in hunne geschriften, en in de scholen en vereenigingen, door hen gesticht. Zij vonden weerklank bij velen, schoon nog niet bij de menigte; maar zij stonden en bleven staan, waar de latere Hervormers stonden, toen deze *begonnen*. Verbetering der zeden beoogden zij; eenige deelen der Hierarchie en der Leer, eenige leerstukken, hervormden zij; maar nog lag de geheele omvang der te hervormen leer niet voor hen bloot, even min als in den beginne voor LUTHER en ZWINGLI. Hadden zij geleefd onder gelijke omstandigheden, als deze laatsten, dan waren zij *welligt* gelijkelijk voortgegaan; maar nu verbood hun de tijd, waarin zij leefden, en de daarmede verbonden ontwikkeling van den geest, zoo ver voort te treden.

Dat was bewaard voor een LUTHER en ZWINGLI, MELANCHTHON en CALVYN, OECOLAMPADIUS en BEZA, een MENNO en anderen. Door die voorgangers aan alle oorden van Europa bewerkt, was de geest der volkeren meer ontwaakt. — De Drukkunst had de

gemeenschap der volkeren bevorderd. Want wat tot dus ver slechts onder weinigen gehoord werd, werd nu gelijktijdig aan alle oorden van Europa verstaan, begrepen en herhaald. Toen nu Rome den opbouw van de St. Pieterskerk verlangde, waardoor zij, als ware het in navolging van het Jodendom en den tempel van Jehova te Jerusalem, een' algemeenen tempel der Christenheid, binnen hare muren, wilde stichten; toen zij de verzinnelijking van het geestelijke Christendom wilde kenbaar maken door aanwending van den kunstzin, die in Italie ontwaakt was en in het geslacht der Medicis, dat in LEO X op den Pauselijken zetel gezeten was, zich in volle kracht deed kennen; en toen zij, om dien opbouw te bevorderen, den onbeschaamden Aflaathandel dreef door geheel Europa, toen werkte alles zamen, om de behoeften der eeuw te doen kenbaar worden. In Duitschland en Zwitserland verhieven zich die woordvoerders en Repraesentanten der Eeuw. Niet alleen spraken zij de denkbeelden hunner eeuw uit; maar openlijk treedt LUTHER, die, naar de behoefte van zijn hart, van zedelijke Hervorming uitging, op als kampioen tegen de Hierarchie van Rome. Door zijne zeven en negentig stellingen bestreed hij de bedorven leer der Aflaten en als in strijd met die prediking, stelde hij daar tegen over die der Regtvaardiging uit het geloof, welke de Bijbel hem had geopenbaard. Door het verbranden van de Pauselijke Bul en het kanonieke Regt, trad hij openlijk

voor het oog van Europa op, als in strijd met de Hierarchie en openbaarde aan de Christenheid het stellige voornemen, om met Rome te breken.

Gelijke beginselen bezielden ZWINGLI; maar bovenal zien wij in den grooten KALVIJN de ontwikkelde werking van dit drieërlei beginsel. Wat hij deed voor de *zedelijke* Hervorming, daarvan getuigde het Consistorie en zijn strijd tegen de Geneefsche Libertijnen; als Hervormer der Leer sprak hij zich uit in zijne *Institutiones*, en hoe zeer hij, meer dan eenig ander, Kerkelijk Hervormer was, dat bewees niet alleen zijn strijd tegen de Hierarchie, maar bovenal zijn voor kerkelijke *organisatie* gestemde geest, die eene vrije en onafhankelijke Kerk op eigen grondslagen vestigde. Zoo toont hij ons den voortgang van den Hervormingsgeest.

Zie daar de Hervorming geopend voor aller oog en openlijk aangekondigd! — Van nu af aan ging men verder. De zeden werden verbeterd door middel eener gezuiverde leer. Het onbevredigde gemoed eischte zedelijke hervorming en verkreeg die door de openlijke bestrijding van de leer der Aflaten en van de verdienstelijkheid der goede werken en de opvoering van de leer der regtvaardiging door het geloof. Was nu eenmaal de weg geopend, ras ging men van stap tot stap verder. De geheele Kerkleer werd gezuiverd: want menschelijk gezag werd onderworpen aan den Bijbel, als het eenige rigtsnoer van

waarheid en deugd. Met dien geopenden Bijbel in de hand trad LUTHER in het voetspoor van WESSEL en in Zwitserland stond ZWINGLI naast hem en hen volgden MELANCHTHON, KALVYN en anderen. Men doorliep de leerstukken der Kerk, verwierp, wat niet met den Bijbel overeenkwam, en stelde in Godsdienstige leerboeken en Catechismen, in *Loci Theologici* en zoo vele andere schriften, vooral ook in Verklaringen van de Bijbelboeken, eene zuiverder leer voor, die de dwalingen der Hierarchie verwierp en den weg van Christelijke deugd aanwees.

Maar hier doet zich de vraag op: *In hoe ver* was dan ook ERASMUS *Hervormer der Kerk*? — Terwijl toch ééne enkele stem zich verheven heeft, om hem als den grootsten Hervormer voor te stellen (1), hebben anderen hem in gelijken rang gesteld met de overige Hervormers; een grooter aantal echter is er, dat hem, of uitdrukkelijk, of stilzwijgend, minder onder de regtstreeksche Hervormers, dan wel onder derzelver Voorloopers, of Medewerkers, zijne plaats aanwijst, terwijl onlangs de vraag geopperd werd: waarom bleef DESID. ERASMUS Roomsch-Katholiek (2)? — Moest deze veronderstel-

---

(1) YPEIJ en DERMOUT in de *Gesch. der Herv. Kerk in Nederland.* D. I.

(2) EBERHARDI. *warum blieb Erasmus, Luthers freisinni-*

ling worden teogestemd, dan was er geen twijfel aan, of hem was zijne plaats aan te wijzen, hoogstens onder de Voorloopers der Hervormers, geenszins onder de Kerkhervormers zelve.

Het kan, dunkt mij, uit hetgeen de Geschiedenis ons geleerd heeft omtrent den aard en den omvang van de Kerkhervorming, niet moeijelijk zijn deze vraag te beantwoorden. Indien toch zij alleen, volgens de uitspraak der Geschiedenis, met dien naam bestempeld mogen worden en dat karakter droegen, die de Hervorming in haar *geheel*, in *al* hare bestanddeelen, omvatteden, die de Hervorming zoo wel der zeden, als der leer en der Kerk, zochten te bewerkstelligen, en die de Kerk *in haar geheel* werkelijk hervormden, dan kan, dunkt mij, de beslissing niet twijfelachtig zijn. — Immers ERASMUS bedoelde buiten eenigen twijfel de verbetering der zeden, zoo wel onder de Geestelijken, als onder de Leeken. Daarheen strekten zijne pogingen en zijne schriften. Daartoe wendde hij bijtende scherts aan. Daartoe schetste hij de bedorven zeden van zijn' tijd. Hij deed hierdoor veel nut en was buiten twijfel een der meest vermogende *zedelijke Hervormers*. — Maar hij was meer. Zoo iemand, hij *hervormde de Leer*. Hij toch gaf de bron, de

---

ger Zeitgenosse, *Katholiek?* — in ILLGENS *Zeitschr. f. d. Hist.-Theologie*. 1839. III.

eenige ware, goddelijke bron, dier leer in de handen der menschen. Den Bijbel leverde hij aan zijne tijdgenoten over. Zijne *uitgave* van den Griekschen tekst des Nieuwen Verbonds, door kritische zorg gezuiverd, en zijne verbeterde Latijnsche *vertaling*, openden het eerst de oogen der Christenen en deden hun gedrukt lezen, wat zij te voren niet bezaten, dan in Handschrift. Zijne *Paraphrase* en voortreffelijke *verklaring* der Bijbelboeken deden het licht der Uitlegkunde opgaan door hem, die mede een der herstellers was van de klassische Letterkunde, en gaven helder inzien in de zuiverder leer. Zijne voorstelling van evangelische waarheid en handhaving van een liberaal, redelijk, beginsel, waardoor hij, óf instemde met de grootste mannen van zijn' tijd, of door verder, dan zij, te gaan, hen voorbijstreefde; zijn strijd tegen scholastieke barbaarschheid en monnikendwalingen, doen hem buiten allen twijfel aanspraak maken op den eernaam van *Hervormer der Leer*. — Maar *Hervormer der Hierarchie* was hij niet. Dat ééne ontbrak hem. Hij zag niet in, of durfde het althans niet ondernemen, deze aan te vallen. Verstand en gemoed dreven hem aan tot edele daden; zucht tot de waarheid deed hem, bij helderder inzien, de waarheid tegen de dwaling der Roomsche Kerk verdedigen en aan het licht brengen. Een door klassische studie geoefende smaak en een gescherpt oordeel deden hem onderzoeken, inzien en voordra-

gen, in hoever de reine Bijbelleer verschilde van de barbaarschheid der Scholastieken; maar de Hierarchie aan te vallen, den Paus van zijn zetel te verdrijven, de geestelijke rangen en titels te weerspreken, het gansche gebouw der Hierarchie omver te rukken; dit was te stout voor hem, die meer verstandelijk en zedelijk, dan wel kerkelijk Hervormer was; die wel de waarheid wilde verdedigen, maar zich voor dezelve niet laten verbranden of vervolgen. In dien zin wilde hij de Kerk *in de Kerk* hervormen, hetgeen veronderstelde, dat de Kerk in stand bleef, maar dat de gebreken in dezelve, niet zij zelve, werden aangetast. Daarom had hij vele aanhangers in de Roomsche Kerk zelve, zoo ver zij meer verlicht dachten, of zedelijken zin koesterden, indien maar hun geloof aan de Kerk, de Hierarchie en den Paus onaangetast bleef, zoodat zij hun gemoed konden bevredigen, zonder dat zij hunnen eerbied voor de Kerk, of vooroordeelen en denkbeelden, die zij van de kindschheid af hadden ingezogen, waarin zij waren opgevoed en welke hun dus dierbaar waren geworden, behoefden op te geven. Zoo ontstond er door de Erasmiaansche hervorming een' schijnbaren vrede tusschen hunne overtuiging, en hun' zedelijken zin of hun gemoed.

Het laat zich hieruit ligtelijk opmaken, hoe groot en belangrijk de verdiensten van Erasmus omtrent de Kerkhervorming geweest zijn; hoe veel hij heeft toegebragt, om dezelve aan te bevelen en welgeval-

lig te maken aan velen, zoo wel als om verstand en hart te openen voor de Hervorming. In zoo ver is in de spreuk der Monniken waarheid: ERASMUS *heeft het ei gelegd*, LUTHER *heeft het uitgebroeid.* Men moet echter ook hier slechts het derde der vergelijking aanwenden, daar verkeerdelijk hieruit zou worden opgemaakt, als of ERASMUS alleen, en niet zoo zeer reeds zijne voorloopers, wier arbeid door hem vervolgd werd, de eerste aanleiding tot de Hervorming gegeven had, en als of LUTHER de leer van ERASMUS had opgenomen en verder daarop gebouwd, zonder zelf die uit den Bijbel geput te hebben. Neen! afgezien van beider *individuele* werkzaamheid, beteekent deze uitspraak derzelver onderlinge betrekking tot de Kerkhervorming.

Eveneens wordt hierdoor de dwaling weersproken, die in onzen tijd, vooral ook in Duitschland, bij sommigen heeft veld gewonnen, als of ERASMUS alleen een verstandelijk (rationeel) Hervormer geweest zij; minder, gelijk de overigen, zedelijk Hervormer; in wien het verstandelijke, minder het zedelijke, element heerschende was. Beiden toch vinden wij in ERASMUS heerschende, is het al niet even krachtig, dan toch beide werkende. — Maar het derde element, het kerkelijke, ontbrak hem. Hiertoe werd kloekmoedigheid vereischt, en deze durven wij aan ERASMUS minder toeschrijven. De kring, waarin hij leefde, was niet alleen die der Geleer-

den, maar tevens die der aanzienelijken en Vorsten, die der hoogere Geestelijkheid en der Pausen, en dit benevelde welligt zijn inzigt in den Hierarchischen toestand, waartoe zijn meer schroomvallig, of wilt gij, zijn phlegmatisch karakter het zijne bijdroeg. Zoo was ERASMUS geenszins Hervormer der Hierarchie en zonder dit kon geene Hervorming der Kerk tot stand komen. Zij was te zeer ingeweven in den geheelen toestand der leer en der zeden, dan dat zonder dezelve de geheele Kerk kon worden hervormd. Waarheidsliefde was een heerschend beginsel van ERASMUS, even als een zedelijke zin; maar hij was te bevreesd voor de hevige schokken, dan dat hij aan de behoeften der eeuw *in alle opzigten* kon voldoen. — Doch juist daarom kunnen wij ERASMUS, wiens groote verdiensten omtrent de Kerkhervorming wij dankbaar vereeren, zonder wien welligt geene Hervorming zoo voorspoedig kon worden daargesteld, en dien wij dus als een der krachtigste middelen in de hand der Voorzienigheid ter vestiging van dezelve, ter opwekking van het nieuwe leven onder de volken van Europa, hoogschatten, nog geenszins als *Kerk*hervormer in den vollen nadruk van het woord erkennen. Liefde tot de waarheid gebiedt ons, dezen onzen Landgenoot niet *boven* zijn standpunt te verheffen.

Welk is het grondbeginsel der geheele Kerkhervorming?

3. Uit dit historisch onderzoek laat zich een *derde*, niet minder belangrijk, *gevolg* afleiden, betrekkelijk *het grondbeginsel der Hervorming*, hetwelk wij eenigzins uitvoeriger moeten voordragen. — Ik heb niet vóór, den strijd te hernieuwen, die daaromtrent gevoerd is. Zulks vereischte eene afzonderlijke Verhandeling. Het zij mij genoeg, hieromtrent datgene aan te wijzen, wat mij voorkomt uit de slotsom mijner vroegere nasporingen duidelijk te blijken. — Terwijl toch sommigen slechts één beginsel der Hervorming herkenden, hebben anderen meerdere beginselen der Hervorming opgemerkt en vooral ook de *formele* en *materiële* beginselen onderscheiden. Nog onlangs heeft een geleerd Genootschap in ons Vaderland, ter bevordering van historisch onderzoek der waarheid, hierover twee Prijsverhandelingen uitgegeven, waarin onderscheiden beginselen werden aangegeven; van den Akademischen Leerstoel heeft men zich hierover uitgelaten; en later heeft eene Akademische Dissertatie tweeërlei beginsel voorgedragen (1); gelijk in

(1) WEYDMAN en SCHAAF GRATAMA, *Verhh. over het beginsel der Kerkhervorming in de zestiende eeuw.* — in de *Verh. van Teylers Godgel. Genootschap*, 31ste deel. — N. C. KIST, *de inchoata, necdum perfecta Sacrorum emendatione;* — in *Annal. Acad. Lugd. Ba-*

andere schriften dit onderwerp is besproken. — Zonder ons in dezen strijd van meeningen in te laten, wil ik slechts voorstellen, wat mij uit het bovenstaande schijnt te volgen.

Het is echter noodig eenige korte aanmerkingen vooraf te zenden. — Ten eerste: *Men moet onderscheid maken tusschen het grondbeginsel van het Protestantisme en dat der Hervorming.* Veelal spreekt men over het beginsel der Reformatie en daarnaar onderzoek doende, zoekt men dat van het Protestantisme op, d. i. datgene, wat heerschende is geworden in het Protestantisme. Uit de Reformatie is wel het Protestantisme geboren; maar daarom zijn beiden niet één. — Is vrijheid van onderzoek en van alle menschelijk gezag een beginsel van het Protestantisme, het blijkt echter niet, dat ditzelfde geldt voor het grondbeginsel der Hervorming, die de moeder was van het Protestantisme. Men moge, door de Hervorming tot het Protestantisme geleid zijn, en eveneens door het grondbeginsel van het eerste tot dat van het laatste; men moet toch onderscheid maken tusschen beiden. — Door dit verschil voorbij te zien, heeft men zich vaak op dwaalwegen laten leiden.

---

lav. 1836—1837. — A. Boon, *Diss. de duplici principio, unde in Ecclesia emendanda exierunt saec.* 16 *Reformatores*, Gron. 1839.

Ten tweede. *Het grondbeginsel der Hervorming van* LUTHER *is niet altijd dat der overigen geweest.* Niet zelden ging men zoo te werk, dat men opspoorde, welk grondbeginsel LUTHER aanzette tot de Hervorming, en dit vastsielde als het grondbeginsel der *Hervorming* in het algemeen. Men spoorde dan vervolgens na, in hoe ver men dit bij andere Hervormers en in andere Kerkgenootschappen aantreft, en naar dien maatstaf berekende men, in hoe ver zij waren getrouw gebleven aan het beginsel, hetwelk, omdat het bij LUTHER werd aangetroffen, het grondbeginsel van het Protestantisme genoemd werd. — Daarenboven, eenmaal een grondbeginsel in de Hervorming van LUTHER gevonden hebbende, ging men na, in hoe ver het belang daarvan ook door de andere Hervormers werd gevoeld, zonder naauwkeurig acht te geven, of hetzelve aldaar evenzeer als *beginsel* heerschende was, dan wel alleen als *hoofdleer* werd uitgedrukt. Zoo b. v. schijnt WEIJDMAN, bij LUTHER het beginsel der regtvaardiging uit het geloof aantreffende, hetzelve te hebben opgespoord bij anderen, zonder te onderzoeken, of deze alleen groot gewigt aan deze leer hechteden, dan wel van daar, als beginsel, uitgingen, hetgeen zeer onderscheiden is en toch bij hem niet onderscheiden wordt.

Het kan echter niet volstaan, het beginsel van den een' of anderen Hervormer op te sporen, ten zij dit aan *allen* gemeen geweest is, en in het algemeen

dat der Kerkhervorming moge genoemd worden. Dit moet worden opgespoord; want zoo lang het niet aan dit vereischte voldoet, kan men hetzelve niet als grondbeginsel der Kerkhervorming aanmerken. Zulks sluit geenszins uit, dat hetzelve bij den eenen Hervormer, of bij een Kerkgenootschap, zich luider heeft uitgesproken, ja zelfs, dat het bij een' meer op den voorgrond gestaan heeft, dan wel bij anderen, maar het moet echter bij allen aanwezig geweest zijn.

Dit leidt ons vervolgens tot de derde opmerking, dat *de aanleiding tot de Hervorming, die uit een of ander leerstuk genomen werd, evenmin als de hoofdleer, die heerschende was in de meeningen van dezen of genen, nog niet het beginsel vaststellen.* In het beginsel moet wel de aanleiding tevens aanwezig zijn en het moet wel leiden tot de hoofdleer; maar hetzelve moet vaak hooger gezocht worden, dan in de naaste aanleiding, of de karakteriserende hoofdleer. Het moet de bezielende oorzaak en werking zijn, die ook die aanleiding heeft opgewekt en die hoofdleer heeft doen uitkomen. Dien overeenkomstig kan, zoowel de leer der Regtvaardiging uit het geloof, in tegenoverstelling aan de Kerkleer der Aflaten en der verdienstelijkheid van de goede werken, als de vrijheid van onderzoek, geenszins het hoofdbeginsel zijn der Kerkhervorming; daar dezelve, vooral het eerste, niet overal gelijkelijk werken en uit een hooger beginsel zijn af te leiden. Eveneens geeft dit als grond- of hoog-

ste beginsel den eersten rang aan de *formele* beginsels boven de *materiële*.

Immers *moet men* ten vierde *onderscheid maken tusschen het grondbeginsel en de ondergeschikte beginselen*. Men heeft van velerlei beginselen gesproken, en in zoo ver kan men dezelve aannemen, als er meerdere *ondergeschikte* beginselen aanwezig zijn, doch welke allen uit één hoogste beginsel worden afgeleid. Één geest moet dit geheele verschijnsel bezielen. Deze nam verscheidene rigtingen en van daar verschillende ondergeschikte beginselen. Zoo toch kunnen er uit het eene *grondbeginsel* andere, zoowel formele, als materiële, beginselen worden afgeleid; zoo kan de drieërlei Hervorming, die de Kerkhervorming in het algemeen vormde, tot meerdere beginselen aanleiding geven. Voor de Leer kan een ander, en wel een leerstellig, beginsel gelden, als voor de Hierarchie en de zeden. Waar men dit verschil verzuimt op te merken, moet noodwendig eenige onzekerheid, welligt verwarring, ontstaan. Door dit op te merken, komt er historische eenheid te midden der verscheidenheid.

Eindelijk het *grondbeginsel* moet *wel het hoogste zijn*, dat zich bij allen kenbaar maakt, *maar daaruit volgt geenszins*, *dat het zich dadelijk*, bij den eersten opslag, *overal heeft vertoond* en als zoodanig is uitgesproken. Neen! veeleer kon het eerst zijn uitgelokt door den loop der gebeurte-

nissen. Het kan zijn, dat sommige Hervormers daarvan slechts eene duistere bewustheid gehad hebben, of naauwelijks die bewustheid hebben gevoeld; hetzelve, moet echter op den grond van het gemoed aanwezig geweest zijn, en van daar zijn uitgelokt door de gebeurtenissen. Het kan een inwendig beginsel geweest zijn, waarvan de bewustheid allengs duidelijker werd. Want gelijk de Godsdienst de zaak is van het gemoed, en het Evangelie geest en leven is, even zoo moet ook het ware grondbeginsel der Hervorming van de Kerk uit het gemoed zijn uitgegaan, en dien geest en dat leven hebben opgewekt. Daaruit ontstonden andere verstandelijke en zedelijke beginselen; maar de grondoorzaak lag dieper. Zij lag in de zedelijke werking van het Evangelie op het gemoed en begon van daar zich naar buiten te openbaren. — Daarom vinden wij het eigenlijke grondbeginsel niet altijd uitgesproken, waar de Hervormers optraden, maar niet zelden eerst dan, wanneer zij en hun werk tot rijpheid gekomen zijn.

Deze aanmerkingen leiden ons tot aanwijzing van het grondbeginsel, dat mijns inziens de *geheele* Kerkhervorming bezielde. Het lag, indien ik mij niet bedriege, *in de behoefte aan wedergeboorte der Christelijke Kerk naar den Bijbel.* — Die behoefte werd inwendig gevoeld, eer dezelve zich uitwendig openbaarde. Maar van die inwendige behoefte had men soms slechts eene duistere bewust-

heid, soms helderder. Dezelve plaatste men soms op den voorgrond, soms bleek dezelve eerst dan, wanneer het geheele denkbeeld van Hervorming in den geest van de Hervormers gerijpt was. Want men oordeelt dikwerf verkeerd, wanneer men het beginsel, waarvan de Hervormers in den *beginne* uitgingen voor het beginsel hunner hervormende werkzaamheid houdt. Dit laatste kon eerst dan blijken, wanneer hun geheele geest was gerijpt en zij daar stonden in de volle kracht hunner werkzaamheid. Dan trad ook het grondbeginsel hunner Hervorming in volle kracht te voorschijn. Die beginselen, waarvan zij meer *individueel*, of *subjectief*, waren uitgegaan, mogen dan vroeger kenbaar zijn geworden, zij waren uit dit *grond*beginsel ontsproten, en — wat wij vooral moeten opmerken, — in hetzelve vereenigden zich allen, die op den naam van Hervormers aanspraak maakten.

Hoe meer toch de Christelijke Kerk door menschelijke dwalingen bezoedeld was, hoe meer de behoefte eerst bij dezen en genen, straks bij meerderen, eindelijk meer algemeen, geboren werd aan de wedergeboorte der Kerk. Men zag, dat dezelve niet datgene was, waartoe zij bestemd was; dat men verre was afgeweken van het oorspronkelijke Ideaal, en de menschelijke geest, die, ook te midden van heerschend bederf, een streven heeft naar volmaking, die eene inwendige bewustheid (*Ahnung*) daartoe in zich ontwaart, en het Christendom, dat aan die

behoefte van den mensch tracht te voldoen, zoowel door den mensch het Ideaal van zedelijke volmaking voor te stellen, als door dat streven naar zedelijke volmaking op te wekken, werkte in alle eeuwen op de verlevendiging van dit beginsel. — Die begeerte sprak zich luide uit in de Kerkhervorming en daarom bezielde die begeerte naar wedergeboorte der Christelijke Apostolische Kerk allen, die vroeger of later aan de Hervorming arbeidden, het zij zij zich daarvan reeds dadelijk bewust waren, of niet; dezelve uitspraken, of daartoe eerst door den loop der omstandigheden tot duidelijkheid geraakten. — Dit toch was het algemeen werkend beginsel niet alleen in de zestiende eeuw, maar eveneens bij al derzelver Voorloopers. Allen zweefde het denkbeeld voor den geest, duisterder of helderder, volledig of gedeeltelijk, dat het oorspronkelijke Christendom verloren was, dat men daarvan althans, meer, of minder, was afgeweken, en dat de wedergeboorte van hetzelve de groote behoefte was der Christenheid, zoodat men derwaarts moest terugkeeren, zou men de Christenen verbeteren. Door dat denkbeeld werden zij bezield; daarnaar streefden zij. — Juist daarin, dat hetzelve niet slechts aan dezen of genen, maar aan allen, eigen was, dat zulks derzelver hoofdstreven was, waarop al hunne pogingen uitliepen, blijkt ons duidelijk, dat wij hier het algemeene grondbeginsel vinden, waarvan geene uitzondering werd aangetroffen. Was dan die *wedergeboorte* der Kerk het *hoofd-*

doel der Hervorming, de *behoefte* aan dezelve was het *grondbeginsel*, waaruit dezelve voortkwam.

Immers reeds in de Middeleeuwen ontstond daaruit het verschil, boven door mij historisch aangeduid, tusschen de *kerkelijke oppositie* en de *Voorloopers der Hervorming*. — Ook bij de eerste was wel strijd met de Kerk aanwezig; zij leerde andere leerstellingen, dan de Katholieke Kerk; maar zij ging van een ander beginsel uit, als die laatsten. De heerschende denkbeelden eener vroegere theologische of kerkelijke rigting, het zij van de Oostersche, het zij van de Grieksche, het zij van de Latijnsche Kerk, waren bij hen heerschende. Daarvan werden bij hen de overblijfselen gezien, en dat wilden zij doen herleven. In zoo verre zijn zij te vergelijken met de Jansenisten, in lateren tijd. Die vroegere denkbeelden, die zij, of nog bewaarden, of deden herleven, wijzigden zij naar die van lateren tijd, of soms bouwden zij op dien grondslag een nieuw, aan latere dagen meer geëvenredigd, gebouw, zoodat alleen het beginsel, vanwaar zij uitgingen, hunne eigendommelijke kerkleer was; terwijl de leer die daarop ontwikkeld was, eene wijziging bevatte der oudere Christelijke leerstellingen, naar de denkbeelden van latere tijden. Zoodanig waren de *Paulicianen*, *Manicheën*, *Albigensen* en zoo vele anderen, boven aangeduid.

Integendeel, bij de eigenlijke *hervormingsgezinde*

Sekten of Personen was de Heilige Schrift de grondslag, vanwaar zij uitgingen, de *herstelling* der Kerk op dien grondslag het algemeene *streven*, en de behoefte aan die herstelling het *grondbeginsel*. — Zoo ergens, dan bleek dit in de *Waldensen*. Zij kenden geen anderen grondslag, geen ander streven, geen ander beginsel, dan het oorspronkelijke Christendom. En niet minder zien wij zulks in een Wicliff en Huss, in Wessel en Thomas a Kempis en zoo vele anderen. Het werkte in een' Erasmus en kwam tot volle rijpheid in Luther en Melanchthon, Zwingli en Kalvyn. Zoodra hun de oogen geopend werden voor helderder inzigt, zagen zij in den Bijbel den grondregel van Christelijke leer en zeden en Hierarchie; daarnaar alles te hervormen was hun doel en de behoefte daaraan het grondbeginsel van hun streven.

Maar dit grondbeginsel moet men van deszelfs *in werking brenging* en *toepassing* onderscheiden. Het kon toch niet anders, of het grondbeginsel moest, naar verschillend inzien, verscheiden worden in werking gebragt. De een hechtte meer aan de oorspronkelijke instelling, en meende, dat dezelve voor alle tijden voegde en in haar geheel moest worden overgenomen; terwijl een ander te regt begreep, dat de uitspraken des Bijbels omtrent de leer, de zeden en vooral omtrent de inrigting der Gemeenten, gepast waren voor die tijden, en dat latere eeuwen en een over

de aarde en onder geheele volken voortgeplant Christendom andere wijzigingen, vooral in de kerkelijke instellingen, eischte; — dat wel de leer onveranderlijk is; maar dat deze leer, door JEZUS en de Apostelen in de grondtrekken medegedeeld, door den loop der eeuwen was ontwikkeld, bijzonder in het leven; — dat de grondbeginselen van Christelijk bestaan en leven door JEZUS en de Apostelen waren toegepast op de zeden en gewoonten *dier* tijden, gelijk zij door ons moeten worden toegepast op de zeden en gewoonten *onzer* dagen; en dat vooral de Apostolische voorschriften, omtrent de inrigting der toenmalige *Gemeenten*, geene blijvende voorschriften waren voor eene meer gevestigde *Kerk*, zoodat men wel alles in deze moest inrigten in *overeenstemming* met die grondtrekken en de Apostolische beginselen, maar niet *naar* derzelver toenmalige inrigting, omdat bijzondere *gemeenten* geheel andere instellingen eischen, als een gevestigd *genootschap*, hetwelk uit die gemeenten was opgegroeid. — Dit alles werd echter verschillend opgevat. Eigen aanleg, *subjective* wijze van zien, plaatselijke omstandigheden, heerschende denkbeelden in landen en steden en wat niet al, werkten daarop verschillend. — De geschiedenis van de ontwikkeling van elk der Hervormers levert ons daarvan voorbeelden. Bij een LUTHER was meer over van zijn' oorspronkelijken stand en van den geest der Scholastieken, dan bij den klassiek gevormden

MELANCHTHON: deze was een Zwaab, uit zuidelijk Duitschland; de eerste een Noordelijke Duitscher. ZWINGLI was meer praktisch Kerkleeraar en Bijbelsch Godgeleerde, terwijl KALVYN meer wijsgeerig en administratief gestemd was, zoodat elk hunner zijne eigene denkbeelden overbragt op het grondbeginsel, dat hen bezielde en deszelfs in werking brenging.

Terwijl nu dit grondbeginsel het levensbeginsel der Kerkhervorming mag genoemd worden, werkte het in alle pogingen door hen aangewend, in geheel hun leven, het zij zij de zeden, het zij de Hierarchie, het zij de leer zochten te hervormen. — Intusschen kon het niet anders, of *voor elk dezer* meer bijzondere *rigtingen*, *welke de Hervorming nam*, *werd uit dit grondbeginsel een meer speciaal beginsel afgeleid*, voor die rigting bijzonder geschikt. — Schoon toch *die* behoefte allen bezielde en van daar alles uitging, toch gaf die behoefte van het hart voor de zedelijke Hervorming een bijzonder beginsel aan de hand. Het hart vond bij de kloppingen des gewetens en den aanblik des doods geene rust in de menschelijke en kerkelijke instellingen. In tegenoverstelling aan dezen werd de Bijbel geopend, als eenig voorschrift van Christelijke deugd. — Doch dit alles openbaarde zich vooral in het grondbeginsel voor de Hervorming der *leer*. Hier gold een formeel beginsel: *wedergeboorte der*

Kerkleer op den grondslag des Bijbels, en dus: *De Bijbel, als eenige kenbron der waarheid van het Christendom;* terwijl het *materiële* beginsel, daaruit afgeleid, bij LUTHER was: *de regtvaardiging uit het geloof door* JEZUS CHRISTUS. Van daar ging *zijne* Hervorming uit, maar zonder het eerste zou hij van het laatste niet overtuigd zijn geworden. Had hij niet den Bijbel leeren kennen, als de eenige kenbron der Goddelijke Openbaring, hij zou aan deze waarheid even min hebben geloof geslagen, als aan de menschelijke leer der Aflaten; maar van dit *formele* beginsel overtuigd, daarvan uitgaande, leerde hij uit den Bijbel het *materiële* beginsel kennen; dat der regtvaardiging door het geloof. Dit bezielde hem. Hij bestreed op dien grond de leer der Aflaten, en nu was de aanleiding hem gegeven tot Hervorming der Kerk. Eenmaal de Aflaten bestrijdende en met den geopenden Bijbel voor zich, zag men meer en meer de gebreken der Kerkleer en der Hierarchie, die op de Kerkleer rustte. Van stap tot stap ging men in de Hervorming voorwaarts. Zoo werd dus *Bijbelonderzoek* het formele beginsel en de grondslag der Kerkhervorming, hetwelk daarom ten allen tijde het beginsel van het Protestantisme moest blijven; terwijl de *Leer*, daaruit afgeleid, dat *materiële* beginsel der regtvaardiging uit het geloof opwekte. Tevens werd dit de grondslag van de Hervorming der

Hierarchie en van Christelijke deugd en dus van zedelijke verbetering.

En nu nog één blik dieper in de Hervorming geslagen, nog iets hooger opgeklommen. — Er was in den mensch zelven iets aanwezig, waardoor dat *formele* beginsel werd opgewekt, gelijk dit wederkeerig aan het ondergeschikte *materiële* geboorte gaf; er was eene hoogere behoefte in hem, die zich zocht te uiten, eene inwendige overtuiging, die deze beginselen opwekte; en deze mogen wij het *grondbeginsel*, of het *hoogste beginsel*, der Kerkhervorming noemen; de *behoefte* aan wedergeboorte van den zedelijken mensch en dus aan wedergeboorte van het oorspronkelijke Christendom. Daarmede bezield zocht men, wat men nog niet gevonden had. De onrust des gemoeds week niet bij de kerkleer en de kerkelijke voorschriften. En toch eischte dat gemoed rust en vrede; men opende den Bijbel, en daar vond men die rust voor het hart. Nu gaf dat grondbeginsel een onwrikbaar beginsel aan de hand: de Bijbel was de eenige kenbron der waarheid, en niet meer de Kerk en kerkleer; en wat men däär las, *dat de mensch geregtvaardigd wordt uit genade*, werd de hoofdwaarheid, en meer dan dit, bij LUTHER het materiële beginsel. Zoo schijnt alles ten naauwsten vereenigd en uit den mensch zelven en zijne natuurlijke ontwikkeling te verklaren.

Passen wij zulks toe op de overige Hervormers, dan is er wel geen twijfel aan, of het *grondbeginsel*, zal het waarlijk aan dien naam beantwoorden, is bij alle Hervormers even zeer aanwezig; en niet minder geldt zulks van het *formele* beginsel, uit dat hoogste beginsel afgeleid: *de Bijbel, als de eenige kenbron der waarheid en der openbaring.* Er kan toch slechts één *formeel* beginsel zijn voor de Hervorming in al hare rigtingen. Want wie in die hoofdzaak niet overeenstemt, gaat van een ander beginsel uit en wordt door een ander bezield. Dit karakteriseert juist de inwendige behoefte van den mensch aan het oorspronkelijke Christendom en daarom blijft zulks ook ten allen tijde de toetssteen van het Protestantisme. — Maar dat was het niet in de Roomsch-Katholieke Kerk, alwaar de *overlevering* eene andere of tweede bron aan gaf, die al ras de eerste verduisterde. Van daar dat de behoefte aan den Bijbel en de zucht naar die Hervorming zich vooral krachtiger openbaarde, naar mate men den Bijbel niet alleen gesloten hield, maar tevens, in plaats der Bijbelsche voorschriften en leeringen, andere, rein menschelijke, invoerde. Toen verhief zich de bewustheid van het Goddelijke *in* den mensch, welke ook behoefte gevoelde aan het Goddelijke *buiten* hem, in het Christendom. Dat zocht men, en zoo werd uit het grondbeginsel dit *formeele* beginsel afgeleid. — Maar even min werd het in deszelfs rein-

heid bewaard bij *Mystieken* en *Fanatieken*. Deze toch werden wel levendig, krachtig, bezield door een en het zelfde grondbeginsel: behoefte aan de wedergeboorte des oorspronkelijken Christendoms. Daaraan had hun hart, hun gevoel, hunne verbeelding, behoefte. Het godsdienstig gemoed zocht dit te verkrijgen. — Maar minder werkte bij hen het andere, onder Protestanten algemeene, of *formele*, beginsel; want bij den Bijbel, als eenige kenbron der waarheid, voegden zij eene andere. Niet, als de Roomsch-Katholieken, de overlevering; maar eene blijvende openbaring door den Heiligen Geest aan hun gemoed, het inwendige licht des Heiligen Geestes. Dit bestraalde hen in gezigten, openbaringen, droomen, verrukking van zinnen en wat niet al. Daardoor gaven zij eene wending aan den geest der Hervorming, en kunnen zij gezegd worden meer of min af te wijken van het *formele* beginsel der Hervorming, ofschoon dan ook in het grondbeginsel overeenstemmende. — Naar mate nu zij meer of minder gezag hechteden aan die tweede kenbron; dezelve soms verhieven boven de eerste, welke zij nimmer ontkenden, maar wel ontzenuwden door den stelregel: de letter doodt, maar de geest maakt levendig; naar mate dus de Bijbel meer of minder door hen werd geraadpleegd, en aan denzelven gezag toegekend; naar die mate waren zij ook min of meer getrouw aan het beginsel der Hervorming. Zoo weken reeds de *fanatieke Wederdoopers*, in de

dagen der Hervorming en later al de *Mystieke* en *Fanatieke sekten* van dit beginsel af: bij hen werkte wel in vollen nadruk het hoogste Hervormingsbeginsel; zij zochten overal het oorspronkelijke Christendom te herstellen, maar langs een anderen weg, als de Hervormers der Kerk.

Terwijl nu de behoefte aan wedergeboorte des oorspronkelijken Christendoms allen, die hervormingsgezind waren, eigen was, en deze allen zich ontmoeteden in den grondregel, dat de Bijbel de eenige kenbron van waarheid en deugd was, dien men daarom vrij moest onderzoeken, week men integendeel in het *materiële* beginsel, uit het bovenstaande afgeleid, meer van elkander af. Want over de vraag: wat men in den Bijbel las? verschilde men. De een meende iets anders in den Bijbel te zien, dan de ander; of wel, den eenen trof één oogpunt, ééne leer, meer dan den anderen; de een ging van andere behoeften des verstands of des gemoeds uit; of althans bij den eenen was ééne behoefte meer heerschende, dan bij den ander. Verstand en gemoed werkten niet bij allen gelijkelijk. Van daar het verschil, dat zich in de onderscheidene Gezindheden opdoet. Ik zou daarom niet durven beweren, dat niet bij verschillenden, die aan de Hervorming, naar haar *formeel* beginsel, waren toegedaan, verschillende *materiële* beginselen konden aanwezig zijn, daar toch niet alle menschen gelijkelijk denken over hetgeen zij in den Bijbel lezen. — Doch wijl

men dit voorbij zag, heeft men hier een' anderen maatstaf gebezigd. Men ging, gelijk wij boven aanmerkten, van een te bekrompen en eenzijdig oogpunt uit, door te vragen, in hoe ver deze en gene Gezindheden, of Hervormers, waren getrouw gebleven aan het *materiële* beginsel, hetwelk men bij LUTHER gevonden had en dat met eigen wijze van zien geheel overeenkwam. Bekrompenheid van inzigt deed daarenboven aan eigen begrippen zekere onfeilbaarheid toekennen en hierdoor werd men *in der daad* ontrouw aan het algemeene formele beginsel van Hervorming en Protestantisme. Daarenboven, dit *materiële* beginsel moest ook verschillen van de aanleiding, die tot de Hervorming gegeven werd. Eigen gemoedsbezwaar en ontevredenheid met de Kerkleer deed LUTHER behoefte gevoelen aan eene andere hoofdleer, waarin zich alles scheen te vereenigen. En nu gaf de Aflaatprediking hem aanleiding, om die leer der regtvaardiging, welke de Bijbel aan zijn onvoldaan hart had terug gegeven, op den voorgrond te plaatsen, van daar bij alles uit te gaan, hier mede alles in verband te brengen. Zoo werd deze belangrijke openbaring des Evangelies *hem* het *materiële* beginsel *zijner* Hervorming.

Maar vinden wij zulks eveneens bij de andere Hervormers en in de andere Kerkgenootschappen? Geenszins; want naar het verschillende standpunt, van waar men in de Hervorming uitging, verschilde ook het materiële *beginsel*. In de *Hervormde*

Kerk was het denkbeeld van *eene geestelijke Godsdienst* het *materiële* beginsel. Uit dat oogpunt beschouwden ZWINGLI en KALVIJN het bederf der Roomsche Kerk, als tot afgoderij vervallen. De behoefte aan wedergeboorte van het oorspronkelijke Christendom had hen eveneens den Bijbel doen kennen, als de eenige kenbron, en, toen dit beginsel eenmaal was vastgesteld, leidden zij daaruit af, dat God in geest en waarheid moest gediend worden. Terwijl het LUTHER en zijne aanhangers te doen was om een geloof, dat alle werkheiligheid en eigen verdiensten veroordeelde, en dat in de strenge Lutheranen en Melanchthonianen, of Philippisten, en de twisten, daaruit geboren, of meer, of minder, gedrongen werd, hielden zij daardoor het een en ander in stand, vooral in gebruiken en eerdienst, hetwelk de pas verlatene Kerk in het geheugen riep; maar de Hervormde Kerk trachtte alle dus genoemde afgoderij uitteroeijen. De eerdienst werd gezuiverd; Eerdienst beneden Leerdienst gesteld; zoo veel mogelijk werden alle plegtigheden en feesten afgeschaft; de orgels werden geweerd. Ook verdween alle Hierarchische vorm van Kerkbestuur; want elke Christen was een Priester. Kerkelijke tucht moest, volgens dit geestelijke denkbeeld, streng worden geoefend, en de gedachte aan dit geestelijke rijk deed de Kerk van den Staat onafhankelijk achten en als eene vrije Republiek erkennen, waaruit bij menschelijke afdwaling en misbruik, alras geestelijke heerschzucht gebo-

ren werd. In dien geest noemde men in den Heidelbergschen Catechismus de *Paapsche Mis* eene *vervloekte afgoderij*. Ook hier was de leer der regtvaardiging uit het geloof *hoofdleer* des Christendoms, waarmede vele andere leeringen ten naauwste verbonden waren; maar daarom toch was dezelve hier nog niet het *beginsel* der Hervorming.

Ook bij de *kleinere Kerkgenootschappen* zag men overal het *formele* beginsel uitgedrukt, doch het *materiële* gewijzigd. Gelijk hetzelve bij de *Lutherschen* geheel dogmatisch was, en bij de *Hervormden* meer tot den waren aard der geestelijke Godsdienst betrekkelijk, zoo was het bij de *Doopsgezinden* geheel gerigt op de praktijk des Christendoms. De behoefte aan wedergeboorte der oorspronkelijke Christenheid openbaarde zich daar vooral, zoo ver de Hervorming der Kerk, in strijd met het Pausdom, streng verbonden was aan de praktijk der *eerste* Christenkerk. De leer der regtvaardiging was ook daar minder beginsel, dan wel hoofdleer, en werd gewijzigd door het streven, om het Godsrijk op aarde te verwezenlijken, en dat geestelijke Godsrijk, vooral van deszelfs zedelijke zijde, zonder vlek of rimpel, te herstellen. Daar elk alleen om zijne geestelijke maagschap met geloovigen een Christen was, vloeiden hieruit de leerstellingen voort omtrent den doop der volwassenen, het eedzweeren, het dragen van wapenen enz.

Bij de *Remonstranten* werd meest gewigt gehecht aan het *formele* beginsel, dat van vrij onderzoek des Bijbels. Dit stond geheel op den voorgrond en daaraan ondergeschikt, was het *materiële* der Hervormde Kerk, waar zij uitgegaan waren. Dit vrije onderzoek des Bijbels liet ook bij hen vrijheid toe, zelfs omtrent de Contra-Remonstrantsche meeningen. Doch de leer der regtvaardiging was ook hier hoofdleer.

Het *materiële* beginsel was dus, (om van andere Gezindheden niet te spreken,) meer *subjectief*, en werd gewijzigd naar elks wijze van inzien; het *formele* meer *objectief* en in den geest der Hervorming gegrond; het eerste lag in de denkwijze van hen, die dien geest aankleefden. Vandaar, dat, even als in het algemeene grondbeginsel, zoo ook in het *formele* beginsel, alle Evangelischen moesten overeenstemmen, zouden zij waarlijk Protestanten zijn, doch in het materiële konden zij verschillen.

Vragen wij nu: of niet de zedelijk-geestelijke ontwikkeling van het menschdom en de volken, tegen over de zinnelijke in de Katholieke Kerk, een algemeen beginsel mag genaamd worden? wij antwoorden, dat deze wel moest aanwezig zijn, zou die behoefte eener wedergeboorte des Christendoms geboren worden, dat zij daarvan de moeder zijn kon en aanleiding kon geven tot de geboorte van dit grondbeginsel, maar zelve geen beginsel der Her-

vorming kan geacht worden. Uit het bovenstaande kan dit genoegzaam blijken.

De hooge waarde en het voortdurende bestaan der Hervorming.

Een *laatste gevolg* uit dit historisch onderzoek afgeleid, betreft *de hooge waarde der Hervorming en haar voortdurend bestaan.* — Zoo iets, dan leert ons die geest, dat wezen en die omvang der Hervorming, hare hooge waarde. Bedoelt toch het Christendom de zedelijke wedergeboorte van het menschdom en de menschheid; om dat doel te bereiken, diende de openbaring, als middel. De openbaring Gods, door het Christendom aan de wereld geschonken, was toch niet het doel, maar het middel. Het hoofddoel van het Christendom was zedelijk in deszelfs aard; de leerstellingen en de openbaring Gods door en in Jezus moesten leiden tot zedelijke wedergeboorte van den mensch zelven individueel en van het menschdom in het algemeen. Maar middel en doel waren door den loop der eeuwen verbasterd; en nu zocht de Kerkhervorming beiden te herstellen en te verwezenlijken. *Zij was dus* in overeenstemming met het doel des Christendoms zelve, en in zoo verre *eene voortzetting van de invoering des Christendoms op aarde;* niet uitwendig door voortplanting, maar inwendig door bevordering van de zedelijke kracht des Christendoms, of liever van volmaking des menschdoms door het

Christendom en door verlevendiging van de zedelijk-geestelijke ontwikkeling des menschdoms. Zoo werd het Christendom meer en meer, wat het zijn moest, geest en leven. Die werden opgewekt onder de Christenen zelve, waaronder zij verloren gingen, gelijk het Christendom die in de wereld had opgewekt.

Maar de Kerkhervorming der zestiende eeuw was dan *tevens de opwekking van een nieuw, levendig en duurzaam werkend beginsel* in de Christenwereld. Dat kon niet in weinige jaren, door eenige menschen, worden daargesteld: het was de groote taak der eeuwen, waarvan de Hervorming in de zestiende eeuw slechts de aanvang was. Zoo lang het Christendom op aarde bestaan zou, moest dit beginsel, dat in strijd was met de zinnelijke neigingen der menschen, worden gevoed, aangekweekt, volmaakt. Zoo is het waar, wat nog onlangs zoo krachtig is betoogd, dat de Hervorming in de zestiende eeuw is begonnen, maar nog niet ten einde gebragt (1); en, op het toen gezegde mij beroepende, heeft dit woord hier geene verdere uitbreiding noodig. Neen! de voortzetting en volmaking der Hervorming is de roeping van alle volgende eeuwen, zal

(1) N. C. Kist, *Oratio de inchoata, necdum perfecta, Sacrorum emendatione.* — in Annal. Acad. Lugd. Bat. 1836—1837. Zie dezelve in dit Deel van het *Archief*, hieronder bl. 93 vv.

het Christendom, zoo lang het bestaat op aarde, werken aan de zedelijke wedergeboorte des menschdoms; zal hetzelve in der daad wezen: *het zedelijke opvoedingsmiddel voor het menschdom.*

Alleen nog één woord ten slotte. — De Geschiedenis geeft ons *wenken*, hoogst belangrijk *voor onze dagen.* — Zien wij toch het Katholicisme, als met verjongde werkzaamheid en kracht van één beginsel uitgaande, om den strijd te voeren tegen Hervorming en Protestantisme; wanen wij dan toch niet, dat die strijd der Hervorming reeds volstreden is. Dezelve blijft duurzaam, even zoowel als de Hervorming zelve moet blijven voortwerken. — En vraagt men, welke de wapenen zijn, die men in dien strijd moet bezigen, de Geschiedenis leert ons, dat, even als in de zestiende eeuw, de zege niet kan worden behaald, ten zij men gedachtig zij aan het wezen en den omvang der Kerkhervorming, en in dien geest voortwerke. Strijd tegen de Hierarchie en tegen leerstellige dwalingen zijn gepaste en noodzakelijke hulpmiddelen; maar zij maken den geest van het Protestantisme niet uit. Deszelfs voortgang zal niet verzekerd zijn, maar veeleer hier en daar door Jesuitisme en Ultramontanisme gestoord worden, ten zij de behoefte aan *wedergeboorte van het oorspronkelijke Christendom het levensbeginsel* zij en blijve

van het Protestantisme. Zoo lang men niet van de zedelijke behoeften uitgaat; zoo lang de zedelijke wedergeboorte van den mensch niet het bezielende beginsel is van de Protestanten; zoo lang men daarbij niet het denkbeeld weet aan te bevelen, dat de Bijbel de eenige kenbron is van waarheid en deugd, en die behoefte, die erkentenis, de Protestantsche Kerk doordringe en beziele, zoo lang zal de strijd nog onzeker blijven tusschen de waarheid en de dwaling. — Dat de Protestantsche Kerk lette op te teekenen der tijden!

INHOUD.

Verschillende beoordeeling der Kerkhervorming en van haar grondbeginsel. . . . . bl. 3.

I. *Ontwikkeling en gang der Hervorming.* Aard en karakter der Kerkhervorming. . . . . . . » 7.

1. *Zedelijke Hervorming.* Eerste rigting van den Hervormingsgeest. . . . . » 10.
   bij de Monniken — HILDEBRAND — Coelibaat. — Latere werking. Wezen *dezer* Hervorming. . . . .
2. *Hervorming der Kerk.* Tweede rigting. Bederf der Kerk. — Beginselen dier rigting. — Kerkelijke Oppositie en Kerkelijke Hervorming. — Wezen en aanvang *dezer* Hervorming. . . . . » 21.
3. *Hervorming der Leer.* Derde rigting.. Bederf der Leer. — Strijd tegen die verbastering. Dogmatische Oppositie en Fanatieken, naast de Hervormende Sekten en Personen. . . . . » 31.

Terugblik op den gang en den omvang der Hervorming in hare verschillende rigtingen. » 44.

II. *Gevolgen, uit dit historisch onderzoek afgeleid,* betreffende:

1. Het verschil van de Hervorming vóór en in de zestiende eeuw. . . . . » 51.
2. De vraag: wie waren eigenlijk Kerkhervormers? ook ERASMUS? . . . . » 54.
3. Welk is het *grond*beginsel der geheele Kerkhervorming, in al hare rigtingen. » 65.
4. Hooge waarde en duurzame voortwerking der Hervorming. . . . . » 86.

Besluit. Wenken voor onzen tijd. . . . . » 88.

DE BEGINSELEN EN DE NOG ONVOLTOOIDE TOESTAND DER KERKHERVORMING UIT HARE BENAMINGEN AFGELEID.

DOOR

N. C. KIST.

De hier volgende Verhandeling is eene vrije overbrenging der *Oratio, de inchoata, necdum perfecta, sacrorum emendatione*, met welke ik, nu vier jaren geleden, het Rectoraat der Leidsche Hoogeschool heb neergelegd, en die, niet afzonderlijk uitgegeven, alleen in het laatste Deel der minder verspreide *Annales* onzer Hoogeschool (A. 1836 tot 1837) verschenen is. Om eene vertaling dier Redevoering werd ik vroeger reeds aangezocht. De moeijelijkheid echter, om deze taak, of zelf te vervullen, of aan anderen over te laten, schrikte mij van het voldoen aan dit aanzoek af. Intusschen werd al meer en meer op het onderwerp, in deze Redevoering behandeld, de aandacht gevestigd; en is inzonderheid het opstel van mijnen medeuitgever en vriend, waarmede dit Deel geopend wordt, aan eene vernieuwde nasporing en uiteenzetting van hetzelve opzettelijk toegewijd. Daar echter in dit stuk naar het mijne verwezen wordt, en mijne voorstelling bovendien op hetzelve niet zonder invloed gebleven is, achte ik het niet ongepast eindelijk te doen hetgeen ik reeds meermalen had voorgenomen, en al-

zoo mijne Redevoering, in een Hollandsch kleed gestoken, aan het voorafgaande toe te voegen, in de hoop, dat beide opstellen, elk op zijne wijze, iets er toe mogen bijdragen, om de groote Kerkhervorming, niet slechts in haren tegenwoordigen toestand, maar vooral in hare beginselen en eindbedoelingen, nader en duidelijker te doen kennen.

Ik moet hierbij doen opmerken, dat het tweeledige oogmerk, bij het bewerken der Redevoering door mij bedoeld, in den tegenwoordigen Hollandschen titel geheel is uitgedrukt; iets, dat in den oorspronkelijken Latijnschen geen plaats had, als waarin ik meer het practische doel deed in het oog vallen, waaraan mijne Rede, naar de behoefte des tijds, was toegewijd: de herinnering, namelijk, der dure verpligting welke nu nog op de Kerkhervorming en hare aanhangers rust. Den aandachtigen lezer intusschen zal het wel niet ontglipt zijn, dat ik, in de behandeling, inzonderheid daarnaar gestreefd heb, om de beginselen en bedoelingen, van welke de Kerkhervorming uitging, en naar welke hare uitwerkselen en hare nog te vervullen taak, gelijk de verpligtingen harer aanhangers, alleen kunnen worden beoordeeld, eenvoudig en duidelijk uit de geschiedenis te doen kennen. Ik moet er zelfs bijvoegen, dat het mij daarbij vooral te doen was, om eene reeds lang gekoesterde, en in mijne lessen medegedeelde overtuiging openlijk uit te spreken, dat juist de *namen*, welke de Kerkhervorming draagt, de echte uitdrukking zijn der beginselen, op

welke zij rust, en der bedoelingen welke zij zich voorstelt; en dat daarom ook het aandachtig gadeslaan van den oorsprong, de kracht en de geschiedenis dier benamingen, tot kennis van den aard en geest der Kerkhervorming een hulpmiddel ons oplevert, hetwelk boven elke altijd faalbare redenering verre verheven is.

Aan den latijnschen tekst meende ik mij niet slaafsch te moeten houden. Ik heb mij veeleer, in het belang der duidelijkheid van voorstelling, of tot nadere ontwikkeling van het slechts even aangestipte, hier en daar vrijheden veroorloofd, welke, bij eene eenvoudige vertaling, misschien ongeoorloofd zijn zouden. Ook heb ik een' aanmerkelijken brok, die, tot bekorting, in het uitspreken weggelaten, om niets dan het gesprokene weder te geven, ook in de officiële uitgave was voorbijgegaan, hier weder opgenomen, ten einde het stuk in zijn geheel te herstellen, en tevens aan bedenkingen te gemoet te komen, die anders welligt tegen mij konden oprijzen. Eindelijk hoop ik, door deze en gene bijgevoegde aanmerking aan de bedoeling te zullen bevorderlijk zijn, welke ik mij, nu en vroeger, met dezen mijnen arbeid heb voorgesteld.

» Ook nu nog moet de Kerk haren volmaakten toestand niet achter zich, als reeds bereikt, in het verledene zoeken, maar voor zich uit, in de toekomst, als nog te bereiken. — Merkt dit toch op, gij, die u steeds op de oudheid beroept, ofschoon gij dezelve minder volgt, dan tot voorwendsel bezigt!"

De wijze en godvruchtige
J. A. Bengel.

DE

BEGINSELEN EN HET ONVOLTOOIDE DER KERKHERVORMING,

UIT HARE BENAMINGEN AFGELEID.

Ik weet niet, of het met de beoefenaren van andere wetenschappen ook zoo gelegen is, als met die der Theologie, dat zij, namelijk, telkens gedrongen worden om nogmaals te doen, hetgeen reeds afgedaan scheen, en alzoo gedurig te herhalen, uiteen te zetten en van nieuws te betoogen, wat door wijze en vrome mannen vroeger reeds geacht werd, geen opzettelijk bewijs meer noodig te hebben.

Immers, schoon het boven alle bedenking verheven is, dat, tegelijk met den geheelen toestand des menschdoms, vooral ook de Godgeleerdheid, ja, langzaam en schijnbaar ongelijkmatig, maar toch meer zeker en geleidelijk dan men gewoonlijk meent, eene steeds betere toekomst tegengaat; het ontbreekt evenwel geenszins aan zulke minachters en haters van den tijd, in welken wij leven, die ons volstrekt het tegendeel willen opdringen. Zij beweren, dat in vroegere tijden alles, maar bijzonder toch de toe-

stand des Christendoms en der Godgeleerdheid, beter geweest is. En zij zouden inderdaad mogen geacht worden, hetgeen zij beweren, ook volkomen bewezen te hebben, indien wij slechts de waarde en den toestand van alle menschelijke dingen, naar de waarde wilden berekenen van hetgeen zij zelf te voorschijn brengen.

Zulken nu, die de oudheid steeds in den mond hebben, meer nog dan dat zij haar waarlijk volgen, zijn tegenwoordig voor den Christelijken Godgeleerden lastige menschen. Zij zouden hen wel willen dwingen, om, in plaats van, als met adelaarsvlugt, het opgaande licht tegen te ijlen, liever den kreeftengang te verkiezen, en dus slechts zijdwaarts, of zelfs achterwaarts, zich te bewegen. Daar zij, namelijk, in hunne bevooroordeeldheid meenen, dat alles, wat op de kennis van God en Goddelijke zaken betrekking heeft, vroeger reeds geheel en al afgedaan en voltooid geworden is, zien zij ook de schade niet in, welke hunne meening aan de heilige wetenschap zou kunnen toebrengen, bijaldien aan den Christelijken Godgeleerden, nu en steeds, werkelijk niets anders, dan de roem eener naauwgezette en slaafsche navolging, ware overgelaten. En zoo werden deze dan wel gedwongen, om de vrijheid en het gezag hunner zoo hoogstbelangrijke wetenschap, ja, de vrijheid en het gezag der Godsdienst zelve, tegen het onregt en het geweld, dezelve aangedaan, te verdedigen.

Opdat het dan uit den aard der Godsdienst zelve, welke wij belijden, blijken moge, dat wij, vooral in onzen tijd, niet mogen stilstaan, maar integendeel steeds moeten voorwaarts streven, meende ik iets nuttigs te zullen doen, door opzettelijk de aandacht te vestigen op: *den nog onvoltooiden toestand der Kerkhervorming, zoo als die, namelijk, uit vergelijking met hare eigene beginselen, in hare benamingen uitgedrukt, blijkbaar is.*

Voor het gebrekkige, hetwelk hierin zal worden opgemerkt, verzoek ik bij voorraad goedgunstige verschooning.

Ik noemde den onvoltooiden toestand der Kerkhervorming, welke in de zestiende eeuw plaats greep, als datgene, waarop ik de aandacht nu wilde vestigen. Maar bijna aarzel ik, dit, als het onderwerp mijner behandeling op te geven. Of, zal ik niet schijnen de hooggeroemde Kerkhervorming op geen' zeer hoogen prijs te schatten? Zal men niet zeggen, dat ik van dezelve met minachting spreek? — Ik weet geen beter middel, om zulk eene beschuldiging te keer te gaan, of zulk een vermoeden van mij te weren, dan dat ik openleg en hier op den voorgrond plaatse, wat, aangaande die Kerkhervorming, mij op het harte ligt. En dan kom ik er voor uit, dat ik, in de gansche geschiedenis van het mensche-

lijke geslacht, niet ééne gebeurtenis ken, welke met haar mag vergeleken worden, met uitzondering slechts dier groote en eenige, toen het Goddelijke licht des Evangelies voor de eerste maal over het menschdom werd uitgestort. Ik ken geene andere gebeurtenis zoo groot en zoo heerlijk: het zij ik daarbij zie op de schoone proef van Gods voorzienige zorg, welke zij in zich bevat; of op de edele drijfveren der menschen, welke daarbij werkzaam waren: het zij ik de uitnemende weldaden mij voorstel, welke zij nu reeds voor het menschdom heeft aangebragt; of, hetgeen wel de hoogste roem der deugd mag genoemd worden, het menigvuldige goede indenk, hetwelk zij zelfs aan hare vijanden en tegenstanders bewezen heeft.

Doch al heb ik dit ééne vermoeden zoo van mij afgewend, ik zie nog een ander tegen mij oprijzen. Het kan namelijk schijnen, dat mijne redenering geheel tegen de Roomsche Kerk gerigt zal zijn. Want heeft deze, niettegenstaande al de pogingen, door de Kerkhervorming aangewend, toch haar bestaan, haren bloei, hare leer en eerdienst, inzonderheid hare Hierarchie, alles, met één woord, wat haar het meest kenmerkt en dierbaar is, bewaard en gehandhaafd; doet zij dit niet het minst krachtig en hevig vooral in onze dagen; dan zou men ligt kunnen meenen, dat ik, juist uit den tegenwoordigen toestand der Roomsche Kerk ging afleiden en aan-

toonen, hoe veel der Hervorming nog te doen is overgebleven. — Aangaande dit punt vooral, moet ik mijne gedachten nog vooraf iets nader uiteen zetten.

Het is indedaad een vrij algemeen aangenomen gevoelen, dat het doel en de strekking der Kerkhervorming in niets minder, dan daarin, gelegen was, om de Christelijke Kerk op aarde, in haren geheelen omvang, van alle vlekken te zuiveren; en dat bepaaldelijk het geheel omver werpen der zoo verbasterde Roomsche Kerk de taak was, welke zij zich zelve had opgelegd. Het is er echter verre van daan, dat diegenen, die vroeger en later in deze gebeurtenis betrokken waren, of daarin een hoofdrol vervuld hebben, zelfs eene zoodanige omkeering van zaken zich zouden hebben voorgesteld, als de Kerkhervorming, nu reeds, met de daad heeft te weeg gebragt.

Neen, meer bezadigd en gematigd waren de wenschen en bedoelingen, welke zij koesterden. Zelfsverbetering en het eeuwig heil van anderen, van diegenen bepaaldelijk, wier zorg het naast hun was toebetrouwd: ziet daar hetgeen hun ter harte ging, en dat zij met vuur en inspanning poogden te bevorderen en te verwezenlijken. Aan eene eigenlijke omverwerping der Roomsche Kerk integendeel dachten zij niet. Daaraan dachten zij zelfs toen niet, toen reeds hunne pogingen met het gelukkigste gevolg bekroond werden, en toen de uitkomst hunne eigene verwachting en hoop

verre te boven ging. Alleen de zaak, welke zij aankleefden, en welke hun dierbaar was, tegen het onregt en het geweld, dezelve aangedaan, te verdedigen, en alzoo eene Hervorming te weeg te brengen voor zulken, die aan dezelve behoefte gevoelden, niet de Roomsche Kerk aan te vallen, lag in hunne bedoeling. Hieruit juist zijn de vele tegenstrijdigheden te verklaren, welke zich overigens in den loop dezer gebeurtenis voordoen; die ook in de handelwijze hare afzonderlijke voorstanders, in die van eenen LUTHER, niet minder dan van eenen ERASMUS, zoo dikwijls ons treffen. Hieruit vooral is het te verklaren, dat men het, zelfs tijdens de Kerkhervorming, voor een duurder en heiliger pligt heeft kunnen aanzien, om de leer der waarheid, welke elk voor zich beleed en aankleefde, in hare minste bijzonderheden, ja, met voorbeeldelooze gestrengheid, ook tegen elkander te handhaven en te verdedigen, dan om tegen de Roomsche Kerk, als tegen een' gemeenen vijand, de handen in een te slaan, en zoo, met vereenigde krachten, bovenal den val der Hierarchie te beoogen.

Ik erken wel, ook niettegenstaande deze oorspronkelijk meer gematigde en beperkte strekking der Kerkhervorming, kunnen wij ons voorstellen, dat zij nog meer algemeen en onder allerlei volken haren invloed en werking had moeten openbaren. Dat dit echter niet zoo heeft plaats gehad, zal ons gewis minder bevreemden, wanneer wij op den wa-

ren en eigenlijken oorsprong der Kerkhervorming onze aandacht vestigen. Die oorsprong toch is Germaansch. Dat wil zeggen: aan den hoogeren aanleg, althans aan het meer ontwikkelde zedelijke en Godsdienstige gevoel der echt Germaansche volken, aan de meer edele gewaarwordingen, behoeften en neigingen, welke in die volken waren opgewekt en tot rijpheid gekomen, is de Kerkhervorming het eerst en het meest hare geboorte verschuldigd. Maar zoo kon het dan ook wel niet anders, of zij moest alleen bij die Germaansche volken neven den krachtigsten weerklank vinden: terwijl zij daarentegen, veel minder bij de Latijnsche volken, het allerminst bij Grieken en Oosterlingen, voor haar geopende hoofden en harten aantrof. Om kort te gaan, het lag in den aard der zaak, dat, ofschoon ook de Kerkhervorming ruimschoots in hare bedoelingen slaagde, niet te min de Katholieke Kerk, en bepaaldelijk de Roomsche, behouden gebleven is.

En zullen wij ons nu hierover bedroeven? Indien ik mij niet bedrieg, dan is juist dit bewaard blijven der Roomsche Kerk, niettegenstaande zooveel, dat haar met ontbinding en ondergang dreigde, voor ons een hoogst opmerkenswaardig verschijnsel; een verschijnsel, waarin wij een bijzonder bestuur der Voorzienigheid niet mogen voorbijzien. Wanneer toch die Kerk, zoo als zij is, met hare leer en eerdienst, met hare zoo eigenaardige inrigtingen, en zelfs met hare Hierarchie, in onzen

tijd weinig minder dan in de Middeleeuwen, in zoo velerlei opzigten nog in overeenstemming is met den geest en den toestand dier volken en menschen, onder welke zij voornamelijk haren invloed oefent, of haren zetel gevestigd heeft, dan durf ik in haar voortdurend bestaan den vinger Gods geenszins miskennen. Ja, dan meen ik mij er in te mogen verheugen, dat volken en menschen, zoo als die van Italie, van Spanje, en zoo velen er al meer mogen wezen, die tot de echte eenvoudigheid en verhevenheid des Evangeliums, naar onze inzigten, zich nog niet konden verheffen, ten minste op de wijze, door Rome hun voorgeschreven, zich in de dienst van God en CHRISTUS vereenigen.

Dit vermoeden echter, aangaande zulk een bijzonder bestuur der Voorzienigheid, in het staande blijven der Roomsche Kerk zigtbaar, verkrijgt nieuwe kracht en waarschijnlijkheid, nu de Geschiedenis ons ook leert, dat juist de Kerkhervorming heeft moeten medewerken, om zulk een doel te bereiken. In de Kerkhervorming toch lag juist de oorzaak, waardoor de Roomsche Kerk als uit haren doodslaap ontwaakte; waardoor zij, uit dien onzekeren en wankelen staat, waarin dezelve bij den aanvang der zestiende eeuw verkeerde, in den toestand is overgebragt, in welken wij thans haar aanschouwen; ja, die haar, met vroeger ongekende naauwgezetheid en ijver, dat alles heeft doen ophalen, en regelen, en als onveranderlijk vaststellen, waarin hare meest

kenmerkende karaktertrekken gelegen zijn. Waarlijk, wij kunnen niet gelooven, dat dit alles, zonder eene wijze en goede bedoeling, zóó en niet anders, in den weg der Voorzienigheid plaats greep. Wij betreuren, ja, den verscheurden toestand der Christelijke Kerk op aarde, en niet het minst dien vijandigen geest, die zoo vaak hare beide deelen van één reet, als hadden zij nimmer tot elkander behoord, en als waren zij niet nog werkelijk deelen van hetzelfde ligchaam gebleven. Vooral betreuren wij, dat tegen die Kerk, welke het zuiver woord van God als haar eenig wetboek eerbiedigt, en alleen op deszelfs uitspraken steunt, eene andere Kerk lijnregt zich aankant, door onverzettelijk een' godsdienstvorm vast te houden, die niet uit de Heilige Schriften is afgeleid, maar dien zij zich beroemt, door middel eener gezaghebbende overlevering, van CHRISTUS zelven en zijne Apostelen ontvangen te hebben, en onfeilbaar en uitsluitend in haren schoot, te bewaren. Maar hoe groot dit verschil tusschen de beide Kerken ook zijn moge, het valt niet te ontkennen, dat, wat het leerbegrip zelf betreft, en althans, wat deszelfs hoofdbestanddeelen en die groote waarheden aangaat, welke met der menschen heil en zaligheid het naauwst in betrekking staan, tusschen beiden Kerken eene hoogstopmerkelijke overeenkomst en zamenstemming plaats heeft. In deze zamenstemming vooral moeten wij, om meer dan eene reden, den vinger Gods eerbiedigen. Met dankzegging, ja, er-

kennen wij het grootere voorregt aan ons verleend, om, door een vrij en zelfstandig onderzoek, en dus op eene den redelijken mensch alleen voegende wijze, uit de eeuwige Bijbelbron zelve, eene meer zuivere kennis van den weg onzes heils te putten; en wij beklagen onze broederen, die daarin blindelings alleen van het gezag van anderen afhangen. Maar die zamenstemming, welke wij niet te min in de hoofdzaken opmerken, stelt ons gerust aangaande de eenheid der bedoeling, welke nu, ofschoon dan langs twee uiteenloopende wegen, en door verscheidenheid van middelen, steeds meer zal bereikt en bevorderd worden. En wij kunnen daarenboven de overtuiging niet van ons weren, dat, in den weg der Voorzienigheid, de Roomsche Kerk, ook daarom moest staande blijven, dewijl de hoofdzakelijke overeenstemming van hare leer, ook voor zoo ver die alleen op de Overlevering steunt, met de onze, zoo als zij alleen uit de Heilige Schrift wordt afgeleid, voor de waarheid der Christelijke Godsdienst zelve tot een krachtig bewijs verstrekken kan.

Zoo staat daar dan de Roomsche Kerk, om ook nu nog, in verschillende opzigten, aan die zelfde Goddelijke bedoelingen te beantwoorden, aan welke zij, luidens de Geschiedenis, niet slechts in de tijden vóór de Kerkhervorming, maar ook na dezelve, bevorderlijk was; ja, om vroeger of later, welligt in haren eigen boezem, eene ontwikkeling, zuivering en herstelling te zien tot rijpheid komen, door

welke zij eenmaal, meer nog dan nu, een getuige der Goddelijke Voorzienigheid zal mogen genoemd worden.

Uit het opgemerkte blijkt in allen gevalle, dat het voortdurend bestaan der Roomsche Kerk met geenerlei regt als eene grieve tegen de Kerkhervorming kan worden aangevoerd. En wanneer wij dan hier op het onvoltooide derzelve de aandacht wenschen te vestigen, bedoelen wij geenszins het geen buiten haar, in den grooten omvang der Christelijke Kerk, nog hervorming behoeft, maar alleen het geen op haar eigen grondgebied nog niet aan hare bedoeling en hare eischen beantwoordt.

Om dit onvoltooide dan te doen uitkomen, moeten wij, *zoo wel* de beginselen, van welke zij is uitgegaan, en de bedoeling, die zij zich van den beginne aan voorstelde, *als* het geen zij in den loop van eeuwen nu reeds heeft uitgewerkt, in het ware licht pogen te plaatsen; ten einde dit onderling zoo te vergelijken, dat wij tot een juist oordeel over haren tegenwoordigen toestand geleid worden, en hierdoor tevens de taak overzien, welke nog verder op haar gelegd is. Gelukt het ons zoo de overtuiging te helpen verlevendigen, dat deze groote gebeurtenis hare schoone bedoeling wel nader gekomen is, maar die nog geenszins geheel bereikt en voltooid heeft; dan mogen wij al niets nieuws hebben geleverd, maar wij hopen dan toch iets gezegd te hebben, waarvan

de herinnering in onzen tijd voor velen behoefte is, en zoo iets tevens, waardoor wij allen kunnen worden aangevuurd, om met ijver te doen, hetgeen, niet slechts de Hervorming, maar de Christelijke Godsdienst zelve ons oplegt.

Doch zoo komen wij ook aanstonds tot de zeer moeijelijke, en in onzen tijd vooral, evenzeer verschillend beantwoorde, als veelvuldig betwiste, vraag: naar het geen wij het *grondbeginsel der Kerkhervorming* plegen te noemen. Het geldt hier namelijk het hoofddenkbeeld, van waar zij is uitgegaan; het hoofddoel, naar hetwelk zij van den beginne aan streefde; de hoogste wet en regelmaat, welke zij zich zelve gesteld heeft, welke zij in alles volgen wil, waaruit zij alle hare voorschriften en leeringen afleidt, en door welke zij op alles, wat tot haar behoort, een eigen karakter en als een onuitwischbaar teeken heeft ingedrukt.

Dat, bij het opsporen van zulk een grondbeginsel der Kerkhervorming, door velen velerlei goeds en voortreffelijks is aan het licht gebragt, zou ik niet gaarne ontkennen of betwijfelen. Maar even zeker is het, *zoowel* dat reeds de verschillende beteekenis, in welke dit woord *grondbeginsel* (*principe*) gebezigd wordt, dikwijls aanleiding tot verwarring gegeven heeft, *als* dat men, het geen te regt een grondbeginsel der Hervormde leer, of van het Protestantismus, kon genoemd worden, voor een grondbeginsel der Hervorming zelve heeft aangezien. Vooral heeft

eene philosophische of theologische scherpzinnigheid velen verleid, om alles, wat hier in aanmerking komt, eigendunkelijk, of te versnipperen, of tot één hoofdbeginsel terug te voeren. Om kort te gaan, men heeft hier dikwijls meer scherpzinnig geredeneerd, dan opmerkzaam den gang der gebeurtenissen gadegeslagen, en alzoo beginselen der Kerkhervorming aangewezen, die meer uit eene vinding van het vernuft, dan uit het naauwkeurig waarnemen der Geschiedenis zelve genomen zijn.

Door zulke voorbeelden geleerd en gewaarschuwd, heb ik naar een hulpmiddel omgezien, hetwelk mij een en ander gevaar kon doen ontvlieden. Ik meen het daarin gevonden te hebben, dat men, in plaats van op bloote redeneering en ontwikkeling van begrippen af te gaan, de Kerkhervorming zelve hier voor zich late spreken. En ik heb ook de overtuiging gewonnen, dat zij zelve haar wezen, haren aard en hare bedoeling, met één woord, de *beginselen*, van welke zij uitging en op welke zij geheel en al rust, met eene juistheid en duidelijkheid heeft aangewezen en uitgedrukt, dat, naar het mij althans toeschijnt, hieromtrent niet langer eenige gegronde twijfel kan overblijven.

Zij deed dit door hare *Namen*. Ik meen niet de sectennamen van *Lutheranen*, *Calvinisten* en soortgelijken; die alleen uit partijzucht of onderlinge twisten zijn voortgevloeid. Ik meen niet de scheldnamen van *Onkatholieken* , *Hugenooten*, *Geuzen* en an-

deren, in verschillende gewesten haar door hare tegenpartij toegevoegd. Maar ik bedoel die beroemde en veelbeteekenende namen, welke, met de Kerkhervorming zelve geboren, en door den aard der zaak als te voorschijn geroepen, algemeen in gebruik gekomen zijn, om haar in haren geheelen omvang aan te duiden; welke dan ook geenszins slechts toevallig, door den een' of ander, aan de Kerkhervorming zijn toegevoegd, maar welke zij, in de volle bewustheid van haren eigenlijken aard en hare bedoelingen, zich zelve gegeven heeft; en welke, ja, hoogst eenvoudig en natuurlijk, maar tevens geheel juist, en als het ware profetisch, dat alles uitdrukken, wat zij, of kenmerkends bezat, of in de toekomst ten doel zich voorstelde.

Het zij dezelve, namelijk, zich de REFORMATIE, of de EVANGELISCHE KERK, of het PROTESTANTISMUS genoemd heeft: in elke dezer drie algemeene benamingen, die tevens de eenige zijn van deze soort, heeft zij een' hoofdkaraktertrek en een grondbeginsel van zich uitgedrukt, hetwelk zoo zeer haar kenmerkt en beheerscht, dat het schijnen kan de Kerkhervorming in haren aard en bedoeling geheel te doen kennen; maar toch een' hoofdkaraktertrek en een grondbeginsel tevens, hetwelk, elk voor zich, zoo zeer van de beide overige onderscheiden is, en op zich zelve staat, dat alleen derzelver zamenvoeging de Kerkhervorming in haren geheelen omvang beschrijft en uitdrukt; maar dit dan ook zoo juist

en volledig, dat er even min iets ontbreekt, als te veel is, om, door middel van deze drie namen, de geheele Kerhervorming, in haren oorsprong, voortgang, kracht en waarde, ja, in alles, wat zij gewerkt heeft of bedoelde, duidelijk te doen overzien. En worden wij zoo, door deze namen, niet op één eenig, maar veeleer op een drieledig beginsel gewezen, waarvan de Hervorming is uitgegaan; dit drieledige is tevens van dien aard, dat de afzonderlijke deelen door den naauwsten band en de schoonste overeenstemming aan elkander verbonden zijn, zoodat het welligt in de uitkomst ons blijken zal, dat ook dit drieledige in eene hoogere eenheid zich oplost.

Het zijn deze drie namen, welke wij daarom, — en wel in de opvolging, in welke de Geschiedenis dezelve geplaatst heeft, — bij het onderzoek, waarmede wij ons thans willen bezig houden, tot onzen leiddraad kiezen. De uitkomst zal ons doen zien, hoe juist het aandachtig gadeslaan van de opkomst, de beteekenis en de geschiedenis dezer benamingen ons de Kerkhervorming, in hare beginselen, aard en omvang, zal doen kennen; zoo dat wij uit dezelve, dat is, uit hetgeen die Kerkhervorming bedoelde of reeds aanvankelijk heeft te weeg gebragt, tevens de taak overzien, welke nog ter volbrenging voor haar ligt.

De Reformatie.

De Kerkhervorming der zestiende eeuw, welke in den toestand des Christendoms die hoogstopmerkelijke verandering heeft te weeg gebragt, dat eene nieuwe Kerkgemeenschap ontstaan is, welke door hare leer en hare eerdienst, door haar bestuur, hare zeden en instellingen, grootelijks van de oude Katholieke, en bepaaldelijk de Roomsche, Kerk zich onderscheidt, zijn wij gewoon, in haren geheelen omvang, en met alles, wat zij te weeg bragt, de *Reformatie* te noemen. Wachten wij ons evenwel voor de meening, als of deze benaming, door oorsprong en beteekenis, werkelijk deze verandering van den Kerkelijken toestand, in haar geheelen omvang, zoude uitdrukken. Immers die benaming, uit de zedeleer ontleend, geeft ook slechts ééne zijde dier verandering, en wel *de zedelijke*, te kennen. Zij beteekent de *zedelijke vernieuwing der Kerk, in hare leden.* En hierdoor wordt het raadsel opgelost, daarin gelegen, dat eeuwen reeds, vóór dat er nog iemand was opgestaan, die zelfs van verre zulk eene geheele verandering zich voorstelde, dat woord *Reformatie* toch op aller lippen zweefde.

Ik spreek van die treurige tijden der elfde en

twaalfde eeuw, toen de gezonken toestand der Kerk boven alles in zedenbederf, in verbastering van het Christelijke leven, zich openbaarde. Toen men meende, dat de schromelijkste misdrijven, door aalmoezen en vrome giften aan Kerken en Kloosters, konden worden vergoed. Toen de Geestelijkheid zelve in allerlei ondeugden den leeken tot voorbeeld verstrekte. Ja, toen het schijnen kon, als of het Evangelie zelf zijne Goddelijke kracht tot zedelijke verbetering en heiliging der menschen geheel verloren had.

Maar, zoo was het toch niet. Neen, het Evangelie had die kracht niet verloren! En, zulk eene verdorvenheid van het Christelijke leven, als toen plaats greep, werd daarom door hen zelfs gevoeld en verafschuwd, die overigens in de dwalingen en ondeugden hunner eeuw maar al te zeer deelden. Juist de bewustheid van zoo veel kwaads, deed nu den wensch naar het goede oprijzen, en sommigen althans met belangstelling luisteren naar het Apostolische woord: *wordt veranderd*, — of, gelijk er in de destijds alleen bekende Bijbelvertaling eigenlijk staat: — *wordt gereformeerd, door de vernieuwing uwes gemoeds* (*Reformamini in novitate sensus vestri.* Rom. XII: 2.)! Waarschijnlijk zelfs zal dit woord tot de beroemde benaming de eerste aanleiding gegeven hebben. Die verbetering althans, aan welke men voor zich zelf behoefte gevoelde, van welke men ook voor ande-

ren, voor allen, de dringende noodzakelijkheid inzag: deze noemde men *Reformatie*, om daarmede zulk een herstel der zeden, zulk eene vernieuwing des levens, en zulk eene reiniging des gemoeds te kennen te geven, welke men, ofschoon duister, gevoelde, dat door den Apostel was aangeduid.

Schoon er dus toen, en zelfs lang daarna, nog niemand gevonden werd, die aan eene Kerkhervorming dacht, welke op haren geheelen toestand, op de Kerkelijke inrigting, vooral ook op de Leer zelve betrekking had; het ontbrak toch aan de zoodanigen niet, die eene *zedelijke vernieuwing der Kerk en hare leden*, niet slechts in hunne gedachte zich voorstelden, of met woorden uitdrukten; maar die ook met de daad reeds allerlei pogingen aanwendden, om zulke omkeering bij zich zelven en anderen te verwezenlijken.

Het is een hoogstbelangrijk schouwspel, hetwelk de geschiedenis van het Christendom in deze vroegere eeuwen ons aanbiedt. Wij zien er de Kerk, wel is waar geheel bedorven en verbasterd, maar ook zich zelve mishagende, ja, zich zelve aanklagende, en onmagtig als het ware, om hare eigene schande nog langer te dragen. Er is, namelijk, althans reeds *één* beginsel van een nieuw leven aanwezig en werkzaam. Het is het *zedelijke;* datgene, van waar elke ware verbetering moet uitgaan; waarin ook eenmaal de geheele Kerkherstelling eindigen zal; en hetwelk, in overeenstemming met

het hoofddoel des Christendoms, thans onwillekeurig in het Christelijk gemoed ook het eerst zich ontwikkelde, evenzeer als de eerste verkondiging van het Evangelie zelf met het plegtige: *Bekeert u!* begonnen was. En ofschoon nu dit beginsel wel niet aanstonds gaaf en onbezoedeld te voorschijn trad, van lieverlede echter ontwikkelde het zich tot dien trap van reinheid en volkomenheid, dat het eenmaal gewis zich in zijne volle kracht moest openbaren.

Ik mag mij hier beroepen op de OTTO's en HENDRIKKEN, die de eerste waren, welke, uit zuiver Germaansch bloed gesproten, op Germaanschen bodem, de Roomsche Keizerkroon droegen; en die, welligt om deze zelfde reden, ook de eersten geweest zijn, die er met kracht naar streefden, om, althans aan de zedelijke verdorvenheid der Kerk, eindelijk paal en perk te stellen. Zelfs op de Pausen van Rome mag ik mij hierbij beroepen; op die genen immers, die, na de beroemde Synode van Sutri (1046), door diezelfde Keizers, en uit datzelfde Germanië, aan de Kerk, niet slechts tot Bestuurders, maar, in dit opzigt, indedaad tot Hervormers geschonken zijn. Of was het dan niet eene ongehoorde zaak, welke wij nu zien plaats grijpen? Pausen, ja Pausen, houden zich niet langer in het Lateraan verscholen, of vervullen Rome met hunne ongebondenheid en hunnen moedwil; gelijk een SERGIUS III, JOHANNES XI, JOHANNES XII, BENEDICTUS IX en

8*

zoo vele anderen gedaan hadden. Neen! zij doorreizen Italie, Gallie, en andere deelen der Kerk, om allerwege als Inquisiteuren op te treden, — niet, gelijk die lateren, van der Christenen leerbegrip en hunne, het zij openbare, of heimelijke meeningen, — maar om de zeden gade te slaan, om allerwege tot een' vroomen wandel te wekken. Ja, die zoo beruchte HILDEBRAND zelfs werd gewis niet door heerschzucht alleen, maar meer nog door zulk een zedelijk doel bij zijne handelingen bestuurd en aangedreven. En al heeft hij ook niets gevreesd of ontzien, om zich der Kerk als een overheerscher op te dringen; niet weinig pleit voor onze overtuiging, dat hij zulks deed, om haar, langs dezen weg, volgens zijne inzigten, ten *Hervormer* te wezen. En dat hij hiertoe werkelijk door zijne droefheid over het zedenbederf, gelijk hij dit niet slechts in anderen opmerkte, maar ook, met ootmoedig besef, in zich zelf betreurde, gedreven is, kunnen wij duidelijk genoeg uit zijne eigene bekentenis afleiden. »Zij," zoo schreef hij onder anderen, omstreeks het jaar 1068, aan een' vertrouweling, »zij, onder welken ik woon, Romeinen, Longo-»barden, Normannen, ik acht hen, in sommige op-»zigten, nog erger dan Joden en Heidenen. En »wanneer ik tot mij zelven inkeer, dan gevoel ik »mij door het gewigt mijner eigene schuld zoo ter »neer gedrukt, dat er geenerlei hoop op heil voor »mij overblijft, dan alleen in de barmhartigheid

»van CHRISTUS. Waarlijk, niets zou mij in dit »Rome, waar ik, God is mijn getuige, tegen mij»nen wil, nu reeds twintig jaren vertoefd heb, nog »langer terug houden, indien ik niet hopen mogt, »tot verbetering van mijn eigen leven, en tot nut »der Heilige Kerk, hier gekomen te zijn."

Doch het zijn niet de meer aanzienlijken of meer beschaafden, aan welke wij hier bij uitsluiting denken moeten. Bij dezen, ja, gelijk wij zagen, moge die beweging het eerst zijn aangevangen; maar straks begint datzelfde zedelijke gevoel, en die zelfde droefheid over zedelijke verdorvenheid, het gansche Christen-volk als op het harte te branden. Ontelbaren, over hunne eigene schandelijkheid als het ware verschrikt, ontvlugten de wereld, om, verre van allen omgang met menschen, een heiliger leven aan te vangen. De kloosters kunnen eerlang de menigte, welke tot haar de toevlugt neemt, niet meer bevatten. Nieuwe Monniken-orden, en nieuwe zoogenaamde *Reformaties* des Kloosterlijken levens, volgen zonder ophouden elkanderen op. Deze worden wederom door ontelbare andere *Christelijke Broederschappen* en meer vrije *Geestelijke Vereenigingen* vervangen, welke, ieder op hare wijze, voor allen den weg tot meerdere heiligheid des levens pogen open te stellen. Ja, boetedoeningen, vasten, tuchtigingen, geeselslagen en wat dies meer zij, worden ten heiligsten pligt geacht door allen, die slechts niet tot de allerslechtsten van

hunnen tijd moeten gerekend worden.

Zoo zien wij dan die vurige begeerte naar eene zedelijke Hervorming, naar vernieuwing van den inwendigen mensch, in dezen tijd, van lieverlede oprijzen en losbarsten. Een tijdlang echter schijnt het, als of die begeerte nog geheel in het onzekere is, waarheen zich te wenden. Naar alle zijden en naar allerlei hulpmiddelen tot verbetering zien wij haar, als in het blinde, rondtasten. Eindelijk, daar wordt zij al meer en meer, indien al niet tot de eenige ware, of geheel en al goed te keuren, ten minste tot betere, tot meer zekere hulpmiddelen heengeleid. Immers, terwijl, reeds in den aanvang der vijftiende eeuw, de Kerkvergaderingen van Pisa, Constanz en Bazel, door de openlijke klagten van een' PIERRE D'AILLY, NICOLAAS DE CLAMENGIS en JOHANNES GERSON aangevuurd, luide en krachtig zulk eene *zedelijke* Kerkverbetering inroepen, welke van een heiliger leven en een geheel verbeterd bestuur van den Paus en zijne Kardinalen haren aanvang nemende, door dezer voorbeeld, op de Bisschoppen, de mindere geestelijkheid, ja, de leeken zou afdalen, en welke men daarom te regt eene *Reformatie in het Hoofd en de Leden* pleegde te noemen; daar treedt, in ons vaderland, de vrome THOMAS A KEMPIS te voorschijn, om in de *Navolging van* CHRISTUS het onfeilbare middel aan te wijzen, tot zulk eene vernieuwing des gemoeds, en tot zulk eene zedelijke Hervorming, welke van de afzonderlijke

leden der Kerk tot haar Hoofd moest opklimmen, om van lieverlede overal door te dringen, en zoo het geheele ligchaam te zuiveren en te herstellen.

Het eene zoowel als het andere heeft, gewis, goede vruchten gedragen. Ja, uit de vereenigde toepassing dezer tweeërlei, anders tegen elkander overgestelde, zienswijze, of uit de pogingen, om dezelve te verwezenlijken, schijnt onder anderen die veredelde toestand en meer praktische strekking der zoogenaamde mystieke Godgeleerdheid voortgevloeid, welke wij, in deze zelfde vijftiende eeuw, in een' GERSON, gelijk in zoo vele anderen, werkzaam zien, en die vooral ook op LUTHER en zijne medehervormers van zoo grooten invloed geweest is.

En vragen wij nu, van waar, bij dezen LUTHER zelv', het eerst en het meest de afkeer van de Roomsche Kerk en de onuitdoofbare zucht naar een' geheel verbeterden kerkelijken toestand gesproten is? Wij antwoorden: uit dezelfde bron, uit welke, reeds sedert eeuwen, bij de geheele Kerk, die onvergenoegdheid mèt zich zelve, en die begeerte naar iets beters was voortgevloeid: uit de inspraak, namelijk, en de aanklagt van het eigen beschuldigende geweten. Door deze werd hij het eerst uit zijne sluimering opgewekt. Deze deden hem het eerst over zijn eigen heil bekommerd zijn, en met vurig verlangen naar zedelijke verbetering streven. Maar deze de-

den hem zoo ook het eerst verstaan en levendig inzien, dat de Heilige Moeder, de Kerk, dat gene niet meer bezat, althans niet aan anderen mededeelde, waardoor zij in de ware behoefte harer kinderen konde voorzien, en voor den zondigen mensch den weg tot gemoedsrust, tot heiligheid en een zalig afsterven aanwijzen en openen. En dit doorzag hij toen vooral, toen, na het optreden van TETZEL, ook zijne biechtkinderen zich op de onbeschaamde aflaatbrieven beriepen, als door welke zij waanden, van de vergeving hunner zonden, ja, van het toekomstig bezit der vreugde des Hemels, zich reeds voor geld te hebben verzekerd. Diep verontwaardigd besloot hij van toen aan, uit al zijne magt zulk eene afdwaling te keer te gaan, en het groote, het eenige middel tot herstelling van het Christelijk leven, waaraan hij zelf, waaraan anderen behoefte gevoelden, zoo veel in hem was, allerwege bekend te maken en aan alle heilbegerigen toe te dienen. Zoo sloeg hij dan eindelijk de hand aan dat groot en heerlijke werk, het welk men, naar deszelfs eerst en voornaam bestanddeel en zedelijk grondbeginsel, de *Reformatie* genoemd heeft.

Maar voltooide LUTHER, althans in zijnen kring, die zedelijke herstelling der Kerk, welke zoo lang reeds en zoo algemeen begeerd werd, en welke hij zelf, met inspanning van alle vermogens en krachten, poogde te weeg te brengen? Volbragten zulks

de overige Hervormers, die allen door datzelfde heilige, zedelijke beginsel gedreven werden? Mogen wij inzonderheid achten, dat vooral ook ZWINGLI en CALVIJN in hunnen kring, dit groote werk voltooid hebben, als die stichters werden van eene Kerk, welke daarom, bij uitnemendheid, den naam van *Gereformeerde Kerk* schijnt verkregen te hebben, dewijl bekeering van het hart en van het leven, en daartoe vooral een meer gestrenge Kerkelijke tucht, door haar meer bijzonder bedoeld en behartigd werd? — Ik zal op deze vragen met vrijmoedigheid antwoorden. Waarheid is het namelijk, dat diezelfde heilige zucht, door welke deze onsterfelijke mannen gedreven werden, straks ook in het gemoed van duizende anderen door hen werd ontstoken en aangevuurd, zoodat herstelling van Christelijke zeden en van een Christelijk leven aanstonds de voornaamste vrucht scheen te zijn, welke uit deze omkeering voortsproot. Immers, schandelijke ondeugden, welke tot hiertoe in de Kerk heerschten, werden, zoo verre slechts de nieuwe opwekking reikte, onder de Christenen uitgeroeid. Gevoel voor zedelijkheid en Godsdienst en liefde tot een' waarlijk Christelijken wandel herleefden. Zelfs de oude moederkerk ondervond hiervan den weldadigsten invloed, en weerde menige smet, die vroeger haar aankleefde, van zich. En de Kerkhervorming, welke dit alles had opgewekt en te weeg gebragt, kon zich, met het oog op zedelijke reinheid en heiligheid, of in de bewust-

heid althans van hare zedelijke hoofdbedoeling, te regt den naam van *Reformatie* en *Gereformeerde Kerk* toeëigenen.

Maar gelijk deze zelfde benaming, die oorspronkelijk slechts de zedelijke zijde dezer omkeering te kennen gaf, eerlang vele andere dingen, die, of alleen op de uitwendige inrigting, of op den toestand der Leer of der Hierarchie betrekking hebben, begon aan te duiden; gebeurde het, helaas! dat hare oorspronkelijke en voorname beteekenis, bij de meesten althans, in het vergeetboek geraakte; en dat men zich aanhangers der *Reformatie*, ja, *Gereformeerde* Christenen noemde, schoon men slechts der Kerk, — niet zich zelf, of het eigene leven voor God, — zulk eene verbetering en Hervorming toewenschte.

Hierbij kwam een ander en nog grooter onheil. De tijden, namelijk, keerden weer, zoo als de Christenheid vroeger reeds meer dan eenmaal beleefd had: dat eene streng regtzinnige denkwijze op hooger prijs geschat werd, dan wijsheid en vroomheid des levens; dat men het wel voor kwaad hield, van de beginselen der zedelijkheid af te wijken, maar toch erger nog, van het gevoelen der Kerk te verschillen; en dat de, zoo het heette, gezuiverde en hervormde, maar inmiddels met allerlei haarkloverijen, overladene en verduisterde Christelijke Theologie, de Protestantsche gemoederen op zulk eene wijze innam en bezig hield, dat men het heil

der Kerk en het heil van den Christen, meer in het fijn uitpluizen, of stellig beantwoorden, der moeijelijkste twistvragen, dan in deugd en heiligheid gelegen waande.

Waarlijk, wanneer een THOMAS A KEMPIS in deze tijden (ik bedoel de zeventiende en het begin der achttiende eeuw) geleefd had, dat zou hij op nieuw hebben uitgeroepen: »wat baat het u toch, zoo »diepzinnig over de Drieëenheid te redetwisten; »wanneer gij inmiddels van den ootmoed verstoken »zijt, waarmede gij den Drieëenigen God alleen »aangenaam wezen kunt? Waarlijk, zulke diepzin»nige onderzoekingen maken den mensch noch wijs, »noch heilig; maar alleen een leven vol deugd, doet »hem bij God geliefd zijn!"

En wáár was het dan ergens, dat, in deze tijden, nog de ernstige en reine zin voor die waarlijk zedelijke Hervorming der Kerk werd aangetroffen, naar welke men reeds eeuwen lang verlangend had uitgezien, en welke de Kerkhervorming eindelijk had aangewezen en voorbereid? Wij moeten het zeggen: alleen schier in het vrome gemoed en de vrome wenschen en uitzigten dier eenvoudigen en Godvrezenden, niet slechts in Duitschland, maar elders, welken men de smet der ketterij heeft aangewreven, omdat zij, betreurende, dat de Hervorming, voor een gedeelte althans, de van haar opgevatte hoop had te leur gesteld, ook pogingen aanwendden, om haar boven alles tot dit haar oorspronkelijk zedelijk beginsel terug te brengen. Deze *Piëtisten* echter

(of hoe men ze anders ook noemde, die op Christelijke vroomheid des gemoeds en des levens in de eerste plaats aandrongen), ofschoon zij, op hunne beurt, in uitersten afdwaalden, hebben tot herstelling van den echten geest der Reformatie een' krachtigen en weldadigen invloed geoefend. Slechts vermogten zij niet, het juk, door dorre stelselmatige Godgeleerden, der nieuwe Kerk opgelegd, geheel te verbreken. En van daar dan ook, dat onze beroemde en verdienstelijke EWALDUS HOLLEBEEK, nog in zijnen tijd, van den Leidschen Catheder, niet slechts de herinnering noodig keurde: *dat geen Godgeleerde waarlijk regtzinnig is zonder ware vroomheid* (*de Theologo Orthodoxo, nisi vere pio*); maar dat die herinnering hem zelv' nog op gevaar van verkettering te staan gekomen is.

Dat hij ook nog voor onzen tijd diezelfde herinnering zoude hebben noodig gekeurd, durf ik niet beweren. Maar dit geloof ik, dat er thans niet ligt Godgeleerden zouden worden aangetroffen, die zich aan deze herinnering ergerden of daardoor openlijk zich beledigd betoonden. Het getuigenis intusschen, hetwelk HOLLEBEEK, in diezelfde redevoering, van zijnen eigenen leeftijd heeft afgelegd, kan, helaas! ook nog van den onzen gelden. »Schandelijke on»deugden," zegt hij, »beslaan, als distels en door»nen, de plaats dier heugelijke vruchten van Gods»vrucht, matigheid, vrede, liefde en andere Chris-

» telijke deugden, welke op den akker der Kerk » vroeger welig tierden!"

Voorzeker, wanneer wij hierop acht geven, dan worden wij gedrongen tot de erkentenis, dat de Hervorming, zelfs nog in onzen tijd, hare taak slechts aangevangen en geenszins voltooid heeft; en dat de naam van *Reformatie*, welke zij draagt, niet juist het getuigenis in zich sluit, als had zij hare zaak reeds afgedaan, maar veeleer slechts de verwachting en de hoop, dat zij, hetgeen begonnen is, steeds nog verder zal voortzetten. Want schoon het geenszins hare bedoeling was, hetgeen slechts de Fanatieken van alle tijden zich voorstelden, om eene heilige en geheel volmaakte Kerk, in welke reeds het kaf van het koorn gescheiden is, op aarde te grondvesten; zoo heeft zij toch, ook door zich dien naam van *Reformatie* te geven, duidelijk en openlijk verklaard, dat vooral zedelijke verbetering en heiligheid des levens, tot welke zij voor de Christenheid op nieuw den weg geopend heeft, ook het hoofdbeginsel is, van hetwelk zij, evenzeer als de Christelijke Godsdienst zelve, uitgaat. En door dienzelfden naam zegt zij ons en vermaant zij ons, ook nog in onzen tijd, wat wij boven alles te behartigen hebben, wanneer wij, niet slechts in den naam, maar in waarheid, *Hervormden* zijn willen.

De Evangelische Kerk.

Dat wij evenwel, bij ons onderzoek naar den aard en de bedoelingen dier Kerkverbetering, niet slechts op ééne zaak, maar op vele, en van elkander zeer verschillende, moeten acht geven: dit wordt ons door een' anderen harer namen, treffend herinnerd en aangewezen. Het was toch niet bij toeval, dat een Frederik *de wijze*, Keurvorst van Saxen en groot voorstander van Luther, of wie anders zulks het eerst, of vroeger reeds, moge gedaan hebben, zich een *Evangelisch'* Christen noemde; dat eerlang die partij, welke in Duitschland tegen de Katholieke overstond, den naam van *Evangelische* droeg; en dat niet slechts de Luthersche Kerk, maar ook de Hervormde, op den titel van *Evangelische Kerk* hoogen prijs stelde. Deze benaming toch is van dien aard, dat zij, evenzeer als die van *Reformatie*, een' der grondslagen uitdrukt, op welke de Kerkhervorming, niet slechts door Luther, maar reeds veel vroeger, werd opgebouwd.

Wederom moet ik die tijden hier voor den geest roepen, in welke de geheel verbasterde toestand der Kerk en van het Christelijke leven zoo velen drong, om tegen eene zoo hevige kwaal naar een krachtig geneesmiddel om te zien. Dat echter door deze al-

len niet aanstonds gevonden werd, hetgene men zocht, ja, dat het beste en eenige redmiddel, niet dan door zeer weinigen, en slechts na veelvuldig en vruchteloos pogen, ontdekt geworden is, dit moge ons nu nog smart veroorzaken, maar ons er over verwonderen, kunnen wij niet.

Maar, ziet! terwijl de onkundige hoop door allerlei bijgeloovige gebruiken en plegtigheden, de meer beschaafden en geleerden, integendeel, in eene geheel uitwendige Kerkverbetering, de lang gevoede hoop en het uitzigt op zulk eene zedelijke Hervorming poogden te verwezenlijken, ging voor sommigen althans een beter licht in deze duisternis op. Men sloeg den Bijbel open. Het Evangelie, zoo lang verscholen, werd weder te voorschijn gebragt. En hierdoor geleid en geleerd, behoefden men niet langer als in het blinde rond te tasten, bij het aanwenden van pogingen, om het heil der Kerk en tevens eigen heil te bevorderen; maar meer en meer begon men nu, zoo wel met zekerheid in te zien wat eigenlijk ontbrak, als zich dat gene te verschaffen, waaraan men zoo lang behoefte gevoeld had.

Men geloove intusschen niet, dat, zelfs door die weinigen, aan welke de Bijbel nu begon bekend te worden, ook van stonden aan die Bijbel op de regte wijze gebruikt werd. Te regt voorzeker roemen wij de *Waldensen*, roemen wij een' WICLEF, een' HUSS, en zoo vele anderen, die toch in deze duiste-

re tijden het eerst de groote zaak hebben aangevangen, door zich op den inhoud en het gezag der Heilige Schrift te beroepen. Maar hoe veel ontbrak er toch niet nog aan hun pogen! Die Waldensen, bij voorbeeld, slechts met eene hoogst gebrekkige kennis der Evangeliën toegerust, streefden ook naauwlijks naar iets hoogers, dan om, veelal slechts in kleinigheden, die levenswijze na te volgen, welke zij zich voorstelden dat de Apostelen des Heeren gevoerd hadden. Ook een WICLEF en een HUSS, al heeft de eerste zelfs den titel van *Evangelisch Leeraar* gedragen, zij werden, een iegelijk door zijne beperkte bedoeling, geleid, de een, om vooral den toenmaligen staat der Hierarchie en van het Monnikswezen, de ander, dien der kerkelijke zeden en tucht, met het gezag der Heilige Schrift te bestrijden. Één man slechts doet zich in die tijden, welke de Kerkhervorming voorafgingen, aan ons voor, als van allen zich onderscheidende, en boven allen verheven; het is onze WESSEL GANSFORT van Groningen, de eerste, die een' aanvang maakte, om ook de Leer der Kerk aan de uitspraken des Bijbels te toetsen; en die tevens zoo diep in den waren geest en zin, ja, in den hoofdinhoud des Evangelies was doorgedrongen, dat zelfs een LUTHER hem de erkentenis schuldig was: dat het gemakkelijk schijnen kon, als of hij alles, wat hij leerde, alleen uit de schriften van dezen WESSEL geput had!

Doch in dit alles zien wij slechts de eerste ont-

wikkeling van het *Evangelische* beginsel, dat bij de Hervorming ten grondslag ligt. Eerst de eigenlijk gezegde Kerkhervormers der zestiende eeuw zijn het, die dit beginsel geheel te voorschijn riepen, en in al zijne kracht deden gelden.

Wie denkt hier niet aan onzen ERASMUS! Of zullen wij hem niet Kerkhervormer noemen, die eerder zelf boven de behoefte aan zulk eene Hervorming, althans in vele opzigten, verheven was, dan dat deze zonder hem had kunnen tot stand komen? Aan ERASMUS, zeg ik, die in de Kerk het eerst van allen, het licht, niet slechts der oude letteren, of der Kerkelijke Schrijvers, maar van den grondtekst des Nieuwen Verbonds ontstoken heeft?

Wie denkt hier niet aan ZWINGLI, die met eene grondige en gezonde kennis der Heilige Schrift, welke hij zelf van der jeugd af geoefend was, het eerst van allen in het openbaar heeft gewoekerd?

En wat zullen wij dan van den grooten LUTHER zeggen? Ja, wat zal in zijn heftig gemoed niet zijn omgegaan, toen hij, na zoo veel bangen strijd, en na door zoo vele stormen in zijne eigene borst te zijn heen en weer geslingerd, eindelijk in het woord van God, bijzonder in het Evangelie van Christus, als in de haven des heils, mogt aanlanden? Immers, dat ééne woord des Evangelies: *wij worden om niet geregtvaardigd!* door hem gelezen, maar door hem ook diep in de ziel gevat, ontvlamde hem zoo geheel en al, dat het niet slechts aan hem zelv',

maar door hem aan de Kerk, als het leven wedergaf. Door heiligen ijver aangedreven verrijst hij nu als een strijdvoerder Gods, om de zaak van het Goddelijk woord en van het Evangelie van CHRISTUS te handhaven. Door zijne stem gewekt verrijzen allerwege vele anderen met hem, wel in gevoelens en inzigten verdeeld, maar toch ook in eerbied voor den Bijbel en in liefde voor CHRISTUS en zijn Evangelie vereenigd. Nu gaat er een licht op in de duisternis. De tijden schijnen weergekeerd, toen de Hemelsche leer door CHRISTUS en de Apostelen aan de menschen gepredikt werd. Ook nu schonk zij den afgematten rust, en deed zij voor den ellendigen zondaar een heelende balsem vloeijen. Want in de Heilige Schrift ligt zij nu voor allen geopend. Zij wordt de eenige bron en regel van der Christenen geloof en leven. En in den geheel nieuwen toestand, welke hier uit geboren wordt, mag de Christelijke Kerk zich met het hoogste regt, en om meer dan ééne reden, de *Evangelische* noemen: als die, niet meer aan allerlei troebele bronnen, maar alleen aan het zuivere woord van God, zich laaft; alleen aan de voorschriften en beloften des Evangelies zich vasthoudt; en boven alles die leer verdedigt en aankleeft, welke de ziel en het middelpunt des Bijbels en van het Evangelie uitmaakt: *niet door onze eigene verdiensten, maar alleen door de genade van God en het geloof in* CHRISTUS, *worden wij zondaren behouden!*

Deze, ja, deze zijn dan die heerlijke weldaden,

tot welker deelgenootschap de Hervorming hare aanhangers riep, en op wier volledig bezit zij hem hopen deed, door zich zelve den naam van *Evangelisch* te geven.

Heeft zij aan deze belofte voldaan? Of moeten wij zeggen, dat zij meer heeft doen hopen, dan zij gaf? — Voorzeker, geheel verhard en verblind zouden wij wezen, indien wij niet dankbaar en opgetogen erkenden, dat de Hervorming niet slechts iets groots heeft gewild, maar ook iets groots heeft verwezenlijkt. Of staan wij dan niet nu nog verbaasd over dien ontzettenden arbeid, welken een ERASMUS en LUTHER, een CALVIJN en BEZA, en zoo vele anderen, aan de verklaring der Heilige Schrift en aan hare bekendmaking hebben toegewijd? En kunnen wij wel naar waarde de trouw, de kennis, de wijsheid en de godsvrucht roemen, waarmede die mannen, ieder op zijne wijze, den inhoud des Evangelies in hunne werken, of in hunne confessien en kerkelijke leerboeken hebben ontwikkeld en uitgedrukt?

Maar het is niet te min eene groote en moeijelijke kunst, en een werk van langen adem, de Heilige Schriften regt te verklaren. Moeijelijker nog het Goddelijk onderwijs, hetwelk zij in zich sluiten, geheel te omvatten, en aan anderen rein en duidelijk en volledig mede te deelen. Hierin vooral geldt het, dat men niet als in één' sprong het toppunt der volmaaktheid bereiken kan. Maar, wie dit ook ooit mag hebben ingezien, de Hervormers zelven vooral

begrepen het geheel, en waren daarom ook voor niets meer beducht, dan dat men eens van hunnen arbeid zou misbruik maken, door denzelven te hoog te waarderen.

»Noemt u geene Lutheranen," zoo sprak LUTHER zelf, »ik wil niemands meester genoemd wor»den. En indien mijne schriften ooit nadeel dreig»den toe te brengen aan de beoefening of aan het »gezag der Heilige Boeken, werpt ze dan in het »vuur, gelijk ik met het geschrijf der Pausgezinden »gedaan heb." En echter reeds binnen kort gebeurde hetgeen hij gevreesd had. Want, in den arbeid der Hervormers te berusten, en in hunne woorden te zweeren, dit was meer overeenkomstig met den tragen geest van derzelver opvolgers, dan om, op hun voetspoor, steeds verder en verder tot het licht der waarheid door te dringen. Dwaas genoeg meende men eerlang, dat het belangrijke werk van de Hervorming der Kerk en de zuivering harer leer reeds geheel was ten einde gebragt. De Heilige Schrift scheen dan ook van nu aan hare hooge bestemming te hebben vervuld; want de kracht en het merg der goddelijke waarheid, van welke zij als de schors en het omhulsel was, meende elk in zijne Symbolische schriften te hebben bijeengebragt. Zij was nu niet langer een eeuwig vloeijende springader des levens, maar als eene door den arbeid der Hervormers reeds geheel uitgeputte en afgeleide beek. En in plaats van eene beheerscheresse en voortduren-

de leermeesteresse der Godgeleerdheid te wezen, was zij, bij velen althans, hare dienaresse geworden, zoodat niet de Theologie naar den Bijbel, maar deze naar gene gewrongen werd.

Wat wonder dan, dat eindelijk plaats had, hetgeen ons nu nog bedroeft en verbaast. Een HUGO GROTIUS verscheen, als de eerste, ik zeg niet onder de Schriftverklaarders van zijnen tijd, want deze ontbraken toen schier geheel, maar, als de eerste van allen, die er immer geweest waren. Maar ach! — ik schrik bijna het te zeggen — gedurende meer dan eene eeuw was het, althans voor de meeste Godgeleerden, als of er geen GROTIUS had bestaan, als of hij zijne, ook nu nog zoo onmisbare *Aanteekeningen over de Heilige Schrift* niet had geschreven. Zij vreesden namelijk, en te regt, dat het nieuwe Bijbellicht, door hem ontstoken, aan hun zoo geliefkoosd Godgeleerd stelsel aanmerkelijke schade zou toebrengen.

En zullen wij dan nu nog beweren, dat het Evangelisch beginsel der Kerkhervorming, in die tijden, ik zal niet eens zeggen, nader ontwikkeld en toegepast, maar zelfs, gelijk het ten minste behoorde, bewaard gebleven is? De destijds heerschende dorre Theologie, die eerder den naam van Schoolsch en Aristotelisch, dan dien van Bijbelsch en Evangelisch, verdiende, mag op deze vraag ons het antwoord geven. Die leer zelfs, welke, als de ziel en kern van het Evangelie behelzende, door de pogingen der

Hervormers werd aan het licht gebragt, en op den voorgrond geplaatst, mag hier getuigenis afleggen. — Helaas! door spitsvindigheden en haarkloverijen van allerlei aard, werd ook deze leer op nieuw zoo zeer verduisterd en onkenbaar gemaakt, dat men den eenvoudigen weg des Heils, zoo als het Evangelie ons dien leert kennen, in de Godgeleerde stelsels van dezen tijd, vaak niet kan terug vinden. En wat het hoogst gezag des Bijbels betreft: wij durven er bijna niet naar te vragen. Helaas! tot eene wapenplaats voor de Polemiek, was hij verlaagd! Als de eenige en eeuwige bron en regelmaat van de leer der waarheid was hij schier geheel uit het oog verloren.

Maar een betere dag begon aan te breken, toen men tot de vrije uitlegging der Heilige Schriften terug keerde, en toen een ERNESTI opstond, door onzen VAN VOORST, met regt als de beste Schriftverklaarder na HUGO DE GROOT, geprezen. Critiek en uitlegkunde en naauwkeurige verklaring des Bijbels nemen van nu aan meer en meer de hun toekomende plaatsen in onder de Theologische wetenschappen. Ook de Geschiedenis, dat andere oog der Godgeleerdheid, bleef niet terug, maar bragt, met de Spraakkunst vereenigd, het hare toe, om in de verklaring der Heilige Schrift den regten weg te wijzen, en voor de leer des Christendoms meer en meer een' beteren toestand voor te bereiden. Zoo vele ijdele twistvragen en onderscheidingen, die vroeger de eerste plaat-

sen innamen, werden van nu aan op zijde geschoven, of als ballast over boord geworpen. En niet in den naam alleen, maar in de daad, begon de Theologie nu eerst Bijbelsch en tevens waarlijk Evangelisch te wezen.

Het zal dan ook wel niet ontbreken aan zulken, die, dit alles in aanmerking nemende, zich over het geluk van onzen tijd beroemen, en meenen, dat hetgeen de Hervormers zich hebben voorgesteld, in onzen tijd, tamelijk volledig volbragt is; vooral dewijl ook eene grondige algemeene taalstudie, en eene naauwkeuriger kennis van het dialect, waarin het Nieuwe Testament geschreven is, vooral ook de toepassing der Psychologie op de Uitlegkunde, thans vooral zoo menig nieuw en voortreffelijk hulpmiddel, voor hen, die op de verklaring des Bijbels zich toeleggen, geopend heeft.

Even zeker echter zullen er ook anderen, misschien wel onder de meer voorzichtigen, gevonden worden, die over den tegenwoordigen toestand der Evangelische Kerk eenigzins anders oordeelen. Aan de eene zijde toch ontbreekt het niet aan zulken, zelfs treden zij meer en meer met aanmatiging en kracht te voorschijn, die zich wel, zelfs bij uitnemendheid, *Evangelischen* noemen, maar die, of aan verregaande eenzijdigheid daarbij zich schuldig maken, of hunne kennis der waarheid en hunne inzigten in den weg des heils, meer uit verouderde stelsels en voorschriften, dan uit de zuivere bron des Evangelies putten. En we-

derom aan de andere zijde zien wij, in onze dagen vooral, veler onvermoeide zorg en scherpzinnigheid, aan de Heilige Schriften te koste gelegd, zoo zeer in allerlei uitersten afdwalen en uitspatten, dat wij in hun voorbeeld bevestigd zien, hetgeen SENECA zeide: dat niets onverdragelijker is dan subtiliteit, wanneer zij niets anders dan subtiliteit kan te voorschijn brengen! Of wie kent niet de woordenzifterij, die velen slechts aan de schors doet knagen, in plaats van tot de kern der zaken door te dringen? Wie vooral niet de verregaande laatdunkenheid van zoogenaamde Critische Schriftverklaarders, in onze dagen, die dan eerst over zich zelf regt voldaan zijn, wanneer zij een' of anderen brok der Heilige Schrift hebben weg geredeneerd; wanneer zij ons hebben pogen aan te toonen, dat de Apostelen, als eenvoudige menschen, ter goeder trouw ons fabelen hebben opgedischt; ja, wanneer zij ons van den Goddelijken Zaligmaker zelven, indien het van hen slechts afhing, ons weinig meer dan een beeld, of eene schaduw, overig laten.

Dit blijkt dan genoegzaam, dat ook wij, hoe gelukkig en belangrijk onze eigene leeftijd ons ook overigens toeschijne, niet mogen meenen, dat wij, door middel van onze Hervorming, nu reeds eenigzins aan het einddoel genaderd zijn, of dat de groote taak reeds voltooid is, welke de Hervormers zich voorstelden, toen zij zich op den Bijbel en vooral op het Evangelie beriepen. Wij moeten dan ook niet stilstaan,

noch mat worden, maar steeds voorwaarts streven in het vrije, doch tevens zedige en bedachtzame', onderzoek en het onvermoeid gebruik maken der Heilige Schriften; ten minste indien wij het Evangelische beginsel der Kerkhervorming willen vasthouden niet slechts, maar, gelijk een heilige pligt ons gebiedt, ook verder ontwikkelen. Want den Bijbel en vooral het Evangelie te eerbiedigen, niet slechts als onze hoogste wet en eenige regelmaat, maar ook als de onuitputtelijke bron, uit welke wij de leer onzes heils steeds zuiverder en vollediger en zekerder afleiden, ja, door welke wij zelf vooral moeten gevoed, getroost en versterkt worden, ter bereiking van een zalig en een hemelsch leven: dit vooral is het, wat het zegt een *Evangelisch* Christen te wezen!

HET PROTESTANTISMUS.

. Het is algemeen bekend, bij welke gelegenheid de Kerk, die zich de *Hervormde* en *Evangelische* noemde, ook den naam van *Protestantsche* verkregen heeft. Eerst later heeft dit plaats gehad, en ligtelijk kon het den schijn hebben, als ware zulks geheel bij toeval geschied. Maar laat ons daarom niet meenen, dat de nieuwheid des naams ook de nieuwheid der zaak zou aanduiden; of dat anders in deszelfs schijnbaar toevalligen oorsprong het bewijs zou gelegen

zijn, dat hij geenszins een' oorspronkelijken karaktertrek, ja, een hoofdbeginsel der Hervorming uitdrukt. Ook deze benaming toch vloeide eeniglijk voort uit den eigenlijken aard en de bedoeling dezer groote gebeurtenis. Zij drukt er zelfs het levensbeginsel van uit; omdat, zonder Protestantismus, geene Reformatie en geene Evangelische Kerk mogelijk zoude geweest zijn.

Of kunnen wij ons wel de mogelijkheid voorstellen, dat diegenen, bij welken reeds de ernstige zucht naar Christelijke vroomheid en heiligheid des levens met kracht was opgewekt, die zelfs reeds hadden leeren inzien, dat alleen het Evangelie hierin hen op den regten weg kon leiden en voorlichten; dat dezen, zeg ik, niet evenzeer zich zouden gedrongen gevoelen om te *protesteren*; dat is, om, in heilige verontwaardiging, dat alles openlijk aan te klagen, en met kracht en vuur te bestrijden en te verwerpen, wat aan het bezit en gebruik dezer zoo zeer gewenschte goederen hun kon hinderlijk wezen?

Maar zoo zien wij dit ook werkelijk in de Geschiedenis plaats grijpen. Want, naar mate onder de Christenen de ernstige zucht naar zedelijke Hervorming, en de kennis der Heilige Schriften, en de liefde voor het Evangelie, toenemen, naar die mate treedt ook allerwege dit Protestantismus met kracht te voorschijn. Zelfs gebeurde het vaak, dat dit

laatste de eersten vooruit was ; en dat men door menschelijke kortzigtigheid zich verleiden liet, om met vermetele hand, hetgeen men afkeurde te verwerpen en te verwoesten, voordat men nog inzag wat beters hiervoor in de plaats te stellen.

Wij zien dit in die Fanatieke Secten der elfde en twaalfde eeuw, welke door verontwaardiging over de Roomsche Tyrannie en door een duister gevoel hunner behoefte aan iets beters gedreven, onder een' DE BRUIS, TANQUELIJN, of andere leidslieden, zich in dweepzieke woede vereenigden, om Bisschoppen en Priesters, Doop en Avondmaal, ja, schier de geheele inrigting der Katholijke Kerk te verwerpen en met voeten te treden, zonder dat zij echter zelven wisten, waar zich elders betere hulpmiddelen en een' beteren troost te verschaffen.

Wij zien ditzelfde Protestantismus, zoo als het nog door geene zucht voor zedelijke Reformatie en Bijbelsch onderwijs of Evangelischen zin behoorlijk was voorbereid, niet minder in eenen ARNOLD VAN BRESCIA, die, mede reeds in de twaalfde eeuw, eerst in zijn vaderland, en later in den Pauselijken zetel zelven, onder de toejuiching en den bijval des Romeinschen volks, de Pauselijke Hierarchie omverwierp, de oppermagt van den Senaat en der Republiek herstelde, en de menigte opwekte, om hare eigene zaken volgens eigen wil te besturen.

Onder zulke Protestanten rangschikte zich ook die zoogenaamde *Allerchristelijkste* Koning, ik bedoel

Philips den Schoonen, toen hij, door den Pauselijken overmoed getergd, zich niet ontzag den Heiligen Vader een' brief van dezen inhoud te schrijven: »aan Bonifacius, den zich noemenden Opperpriester, »weinig of geenerlei heil! Uwer hooge dwaasheid »doen wij weten, dat wij in tijdelijke dingen aan »niemand onderdanig zijn; dat de begeving der »vacante praebenden, volgens koninglijk regt, aan »ons toebehoort; dat de begevingen, reeds geschied, »of nog te geschieden, van kracht zullen blijven; »en dat wij met hen, die hierover anders denken, »als dwazen en dolzinnigen zullen handelen!"

Maar diezelfde thans ontwaakte zucht naar Kerkelijke vrijheid en zelfstandigheid bepaalde zich eerlang niet meer tot weinigen. Zij greep geheele volken aan. De telkens herhaalde zoogenaamde *Gravamina*, in welke de Natien, vooral de Duitsche, hare regten tegen der Pausen dwingelandij met vrijmoedigheid en kracht verdedigden, waren hiervan de uitvloeisels. De Geestelijkheid zelve, in Frankrijk, in Nederland, in Duitschland en elders, vol van ergernis en droefheid over de schandelijke handelwijze der Roomsche Curie, nam tot dit regt van *protesteren* hare toevlugt. Van het gezag van den Paus beriep zij zich op het hoogere gezag der Kerk. En zoo werd eindelijk de voor deze tijden belangrijke leer verkondigd: dat een wettig Concilie boven den Paus verheven is!

In dit alles nu zien wij de blijken, dat de

Kerk reeds haren rijperen leeftijd naderde. Want, zij gaf er met woorden en daden door te kennen, dat zij, bewust van haar regt, zich door niemand langer ongestraft liet beleedigen. Maar diezelfde pogingen, slechts uit een duister, of ook uit een verkeerd, besef van het kwaad, waaronder men gebukt ging, voortgesproten, en door geene gereinigde kennis voorgelicht, vertoonen ons daarom ook nog geenszins het echte en edele Protestantsche beginsel. Dit namelijk kon toen eerst opkomen, en in zijnen eigenlijken aard en ware kracht zich vertoonen, toen het, zoowel door de ernstige zucht naar zedelijke verbetering werd gekweekt en aangevuurd, als door liefde tot het Evangelie, door kennis en gebruik van hetzelve, gelouterd en geheiligd. In de tijden echter, welke de Kerkhervorming der zestiende eeuw voorafgingen, is althans de vereeniging dezer bestanddeelen, niet dan schaars en flaauw te ontdekken. Zoover mij althans bekend is, kan slechts één man worden aangevoerd, die, in dit opzigt, gunstig zich onderscheidt.

Het is de hierboven reeds genoemde Wessel Gansfort van Groningen. Deze toch, met een diep besef vervuld van den verbasterden toestand des Christendoms, en meer dan iemand door eene ernstige en gemoedelijke overpeinzing der Christelijke waarheid geheel doorvoed en geoefend, is de eerste geweest, die voor zich zelven verstond en aan anderen leerde, wat eigenlijk Christelijke vrijheid beteekent. Maar deze

heeft dan ook het echte Protestantsche beginsel, door mond en schrift, niet slechts in ons Vaderland, maar in Frankrijk en Duitschland, en zelfs in Italie, in die mate ontwikkeld, voorgestaan en gehandhaafd, dat hij niet slechts LUTHER hierin is voorgegaan, maar, gelijk wij althans met hooge waarschijnlijkheid mogen vaststellen, dat zijne allerwege verspreide leer en schriften, dezen Kerkhervormer het eerst den weg hebben aangewezen om de Kerk te redden; ja, hem kracht en vertrouwen ingeboezemd, om dien eerbied voor den Roomschen Stoel, welke voor LUTHER, gelijk bekend is, zoo lang belemmerend was, eindelijk te laten varen; om Rome's gunst en toorn, beiden evenzeer, te verachten; om de Pauselijke Bullen en Wetten en Besluiten openlijk aan de vlammen ten prooi te geven; en hierin het voor allen zigtbare teeken op te rigten, dat een nieuwe leeftijd voor de Kerk was aangebroken.

Zoo was dan wel de naam van het *Protestantismus* nog niet aanwezig: maar de zaak, er door aangeduid, was reeds in het leven geroepen en werkzaam. En het beroemde *Protest*, door de Torgausche Bondgenooten, in 1529, op den Rijksdag te Spiers ingeleverd, zou voorzeker geene aanleiding tot deze nieuwe benaming gegeven hebben, — dezelve zou althans, als niet meer dan een factienaam, eerlang weder in het vergeetboek geraakt zijn, — indien zij niet op het natuurlijkst en krachtigst juist datgene had aangeduid, wat aan allen, die eene ze-

delijke Hervorming begeerden, en die den weg daartoe uit het Evangelie hadden leeren kennen, ofschoon zij overigens ook in gevoelens verdeeld waren, reeds sedert lang dierbaar en heilig geworden was. Want in de zaak van de Godsdienst alle menschelijk gezag te verwerpen, en tevens zoo veel, en van zoo velerlei aard, dat uit deze troebele bron, strijdig met het Evangelie, in het bestuur, de inrigting, de zeden, en vooral ook in de Leer der Kerk, was ingeslopen, geheel van zich weg te doen, dit betaamde het vrije gemoed, hetwelk alleen God, en niet den mensch, wilde dienen. Deze heilige zucht vervulde en bezielde hen geheel en al. En door dezelve hebben zij ook volvoerd, wat zelfs de vurigste begeerte naar zedelijke verbetering, of de zuiverste liefde voor het Evangelie, ieder op zich zelve, niet zouden hebben kunnen te weeg brengen. Maar ziet, toen het een met het ander vereenigd werd; toen het ontwaakte zedelijke gevoel naar den Bijbel had heen gedreven, en toen door dezen de leemten, ja de verregaande gebreken waren aan het licht gebragt, welke de geheele inrigting der Kerk bedierven, en der Christenen streven naar Christelijke volkomenheid belemmerden of geheel onmogelijk maakten; toen deed het ontwaakte Christelijke vrijheidsgevoel de handen slaan aan zooveel, dat men tot dus ver als heilig vereerd had. Toen eerst werd de slaafsche boei, die men droeg, verbroken. En de nieuwe Kerk stelde zich, als *Protestantsch*, tegen de oude Room-

sche over, omdat zij uit dit ontwaakte gevoel van Christelijke vrijheid het laatst en het naast haar aanzijn verkregen had, en omdat zij hare vrijheid en zelfstandigheid moest handhaven, indien zij Evangelisch en Hervormd wezen wilde.

Mogt zij dezen zin steeds heilig bewaard hebben. Mogten allen, die de Kerkhervorming aanhingen, steeds ook op den weg zijn voortgegaan, hun door de Hervormers aangewezen, en door dezen standvastig bewandeld! Mogt men zoo steeds de liefde tot eene zedelijke Hervorming en tot het woord van God en het Evangelie van CHRISTUS, ook met echte liefde tot die Christelijke vrijheid hebben vereenigd, door welke die voortreffelijke mannen evenmin over anderen wenschten te heerschen, als zij zelf door anderen beheerscht wilden wezen; waardoor zij hunnen Heer in den Hemel als den eenigen Heer der Kerk en als hunnen eenigen meester eerbiedigden; den Bijbel alleen als wet en rigtsnoer volgden; en slechts één doel zich voorstelden: om als Christenen te leven en zoo eens zalig te sterven.

Wij gevoelen intusschen, dat wij het die genen, welke kort na de Hervormers leefden, niet al te zeer ten kwade duiden mogen, wanneer zij met zekeren diepen eerbied en met ontzag vervuld waren jegens de mannen, die zoo veel groots en goeds hadden te weeg gebragt. Wij gelooven zelfs, dat deze vereering, in, die tijden althans, veel goeds heeft

te weeg gebragt. Maar wij betreuren het niet te min, dat deze eerbied zoo vaak tot uitersten oversloeg; zoo dat het wel eens scheen, als of de vereering, welke in de Roomsche Kerk aan de Heiligen bewezen wordt, in de Protestantsche op de Hervormers was overgegaan; ja, dat de onfeilbaarheid, door de Katholieken aan hunne Kerk toegeschreven, door de Protestanten, immers door velen onder hen, elk in zijne afdeeling, aan Geloofsbelijdenissen en andere Symbolische geschriften werd toegekend. Zoo althans werd der pas herboren Christelijke vrijheid wederom in vele opzigten den bodem ingeslagen. Zoo werd het Protestantismus als in een Katholiek kleed gestoken. En zoo hebben ook de voortdurende pogingen van meer vrijzinnigen en met een' milden geest bezielde Protestanten, van een' Chemnits, Gerhard, Witsius, Vitringa en zoo vele anderen, niet kunnen verhinderen, dat menschelijk gezag, maar al te veel, ook in het Protestantismus heerschte.

Maar zoo moest dan eindelijk ook wel gebeuren, het geen in de voorgaande eeuw heeft plaats gehad. Door vrijheidszucht, wel eens woeste vrijheidszucht, aangedreven, stonden toen die *Nieuwe* zoogenaamde *Hervormers* op, maar welke wij liever *Nieuwe Protestanten* noemen, om nu aan de Evangelische Kerk zelve nog heviger werkende geneesmiddelen toe te dienen, dan de Hervormers vroeger zelfs voor de Katholieke Kerk hadden noodig gekeurd.

Geenszins ontkennen wij, dat er veel loffelijks was in hunne pogingen. Immers zij wilden der Christelijke Kerk en Godsdienstleer, in derzelver slaafschen en ellendigen toestand, te hulpe komen, door de ketenen, dezelve aangelegd, te verbreken, door ze van hare smetten te zuiveren. Doch zij gaan verder. Terwijl zij het nieuwe misbruik van menschelijk gezag bestrijden, tasten zij, met vermetele hand, ook het Goddelijke aan. Zij verheffen zich ook boven het gezag van Gods openbaring, en eindigen met de regten der rede alleen te eerbiedigen. Behoeven wij nog te vragen, hoedanige de gevolgen waren, welke de Christelijke Godgeleerdheid hiervan ondervonden heeft? Het ging haar, als den lijder, wien een onkundige heelmeester ten deel viel. Hij moge van zijne wonden hersteld zijn, maar het verwonde lidmaat heeft hij verloren.

Doch het is, als moest het Protestantismus van het ééne uiterste tot het andere overslaan. Want, terwijl men nog bezig is met de grenzen, die hetzelve gezet zijn, onder den voet te treden en verre te overschrijden, ja, om al het bestaande roekeloos te veroordeelen of te verwoesten; begint reeds weder het verouderde en sedert lang naar verdienste weggeworpene nieuwe liefde voor zich te wekken. Oude boeken, sints jaren of eeuwen uit het studeervertrek van den Godgeleerden naar den kommenijswinkel overgebragt, worden in hunne schuilhoeken opgespoord, met gejuich en liefde begroet,

en niet slechts als éénige keursteenen aangemerkt, aan welke de Christelijke waarheid moet beproefd worden, maar als onfaalbare wetboeken, die men schier blindelings en alleen heeft te volgen. Mannen, die tot heil van het Christendom bloeiden en werkten, schijnen niets, dat van waarde is, te hebben uitgerigt. Een geheel tijdvak denkt men zich uit de geschiedenis weg, als of het menschelijk geslacht gedurende hetzelve te vergeefs zou geleefd hebben. En uit het roest der eeuwen poogt men banden te smeden, om daarmede van nieuws den Protestantschen geest en de Protestantsche vrijheid te breidelen.

Ziet daar de uitersten, die nog tegen elkander overstaan, die met elkander als om het oppergebied strijd voeren. En al is het nu in onze dagen, dat uit dien strijd der hartstogten reeds weder een meer gematigde toestand en, wij zeggen het met overtuiging en blijdschap, van lieverlede iets beters, dan men in eenig vroeger tijdperk gekend heeft, geboren wordt; wij durven daarom toch niet beweren, als ware thans reeds, zelfs op het Protestantsche grondgebied, die echte en edele geest van het Protestantismus heerschende, welke aan den rijperen toestand van het Christendom voegt, en eene der hoofdbedoelingen was, naar welke de Kerkhervorming leerde te streven.

Vraagt men echter, wat er dan eigenlijk aan ont-breke? of, wáár vooral de bron des kwaads gelegen zij? — ik geloof, dat juist het onderwerp, hetwelk wij poogden te ontwikkelen, het regte antwoord ons geven kan. Gelijk er, namelijk, gevonden worden, die, of buiten het Evangelie om Hervormden zijn willen, of, zonder Hervorming en echt Protestan-tismus, zich verbeelden Evangelisch te wezen; zoo ontbreekt het ook niet aan de zoodanigen, die, zon-der Hervormingszin en Evangelieliefde, zich voor Protestanten uitgegeven. — Maar het kan niet ge-noeg herinnerd worden, dat de groote Kerkherstel-ling zich evenmin uitsluitend met den naam van *Pro-testantismus*, als met dien van *Evangelische Kerk*, of van *Reformatie*, genoemd heeft. Integendeel deze drie benamingen heeft zij zich gelijkelijk bijge-legd, om daar door het drieledige beginsel, waarop zij geheel en al rust, kenbaar te maken. Alleen in de naauwe vereeniging en zamenvoeging van dit drie-ledig beginsel ligt hare kracht en hare voortreffe-lijkheid, evenzeer als de eindelijke bereiking van het heerlijke doel, hetwelk zij zich heeft voorgesteld. Die kracht en voortreffelijkheid gaat verloren, dat doel mislukt, bijaldien één dezer beginsels boven de anderen verheven of als haar hoogst en eenig begin-sel wordt aangezien. Zonder het Evangelie immers, en zonder die Christelijke vrijheid, welke bij voort-during tegen iedere afdwaling protesteert, kan geene echte Reformatie aanwezig zijn. Maar evenmin kun-

nen diegenen in waarheid Protestanten genoemd worden, die, of van de ernstige zucht voor zelfverbering, of van de liefde en eerbied voor het woord Gods en het Evangelie van CHRISTUS verstoken zijn. Het is niet noodig dit in bijzonderheden aan te toonen. De opmerking van den weg en den gang, dien de geheele Kerkherstelling zelve, van haren eersten oorsprong af aan, genomen heeft, kan hier het best ons teregtwijzen. Uit de inspraak van het zedelijk gevoel der Christenen, die, door hun geweten gedrongen, de verdorvenheid van het Christelijk leven volmondig erkenden, en naar eene zedelijke omkeering met verlangen uitzagen, ontleende zij haren eersten oorsprong. Vervolgens heeft zij diegenen, welke hierdoor als uit den slaap waren opgewekt, gedrongen en aangevuurd, om tot den Bijbel en het Evangelie hunne toevlugt te nemen, en dáár het beste en eenige geneesmiddel voor hunne kwaal te zoeken. Eindelijk heeft de aangewakkerde liefde en de vermeerderde kennis van dit Evangelie ook aangevuurd en kracht gegeven, om, tegen over het aangematigde en belemmerende gezag der Kerk en der Hierarchie, zich van het bezit en gebruik der Christelijke vrijheid te verzekeren, als het eenige middel, om zedelijke verbetering in te voeren, en alleen overeenkomstig de roepstem van het Evangelie te leven.

Dienzelfden gang hebben wij, schoon in de toepassing welligt in omgekeerde orde, ook nu nog te

volgen. Voor diegenen toch, die reeds zoo gelukkig zijn, dat een beter licht hen bestraalt, en dat de boei van den gewetensdwang voor hen verbroken is, moet wel die Christelijke vrijheid boven alles dierbaar en heilig zijn. Maar niet minder moeten zij deze Christelijke vrijheid op de regte wijze gebruiken. Met andere woorden: zij moeten, zóó Protestanten trachten te wezen, dat alleen de Bijbel hun rigtsnoer zij, dat zij naar de voorschriften, de leer en den geest van het Evangelie van CHRISTUS boven alles zich vormen. Dit eindelijk moet daartoe hen opleiden, dat zij, door de Goddelijke kracht van dit Evangelie vernieuwd en hervormd naar den inwendigen mensch, als Christenen gezind zijn en leven, om eens zalig te sterven.

O! mogt daarhenen meer en meer aller streven zich uitstrekken. Gezegend dan de Kerkhervorming! Gezegend het lot, hetwelk, door haar, eenmaal aan het Christendom onder de menschen beschoren is! Dan toch zal de heerlijke taak geheel worden afgeweven, aan welke die Kerkhervorming, tot op dezen dag toe, onder allerlei tegenstand, maar toch onafgebroken en voortreffelijk arbeidt. Dan zal zij nog meer en meer allen tot Christelijke vrijheid roepen; aan de zuivere bron des Evangelies hen laven; en, langs dezen weg, boven alles tot zedelijke hervorming en vernieuwing des geestes hen opvoeren. Dan zal zij ook nog aan eene andere benaming beantwoorden, die, wel eerst in later tijd, maar toch

in haren geest, en overeenkomstig hare hoogere en veruitziende strekking, haar door de Wetenschap is toegevoegd. Een ander en hooger, alle reeds genoemde beginselen omvattend, doel gaat zij dan bereiken. Want dan zal zij eene *Instauratie*, eene *Instauratio Sacrorum*, wezen. Zij zal eene geheele Herstelling, niet alleen van het Christendom en deszelfs belijders, maar van de geheele dienst van God onder de menschen, te weeg brengen. Eene Herstelling, zoo als wel, gelijk wij vroeger reeds deden opmerken, nog niet in het oorspronkelijk doel der Hervormers gelegen was; maar aan welke zij toch, des onbewust, hebben gearbeid; op welke, als eenmaal, op welke eene wijze dan ook, aanstaande, ook zij hebben gehoopt; en welke wij, door het geloof, met vast vertrouwen, in de toekomst tegenzien. — Ja, die gelukkige dag zal aanbreken! Een dag, beter en gelukkiger dan wij, of eenig vroeger geslacht, gekend hebben. Dan zal de Kerkhervorming al de kracht, welke in haar ligt, geheel ontwikkeld ten toon spreiden! En de Christelijke Kerk en de Godsdienst van CHRISTUS op aarde, door haar, overeenkomstig derzelver oorspronkelijk Ideaal geheel vernieuwd en gelouterd, voltooijen dan de haar voorgestelde taak: DE WEDERGEBOORTE DES MENSCHDOMS!

AANTEEKENINGEN.

I.

Bijvoegsel tot de uitgegevene Latijnsche Redevoering.

bl. 99—107.

Hetgeen op de hier aangevoerde bladzijden gelezen wordt, behelst een gedeelte der Redevoering, hetwelk, daar het, tot bekorting, bij de openlijke voordragt was weggelaten, daarom ook in de officiële uitgave niet is medegedeeld. Tot dit niet mededeelen echter besloot ik, ook nog om eene bijzondere reden. In een, kort na het uitspreken der Redevoering, mij toegezonden nommer, van een destijds uitkomend Katholiek Dagblad (*De Onpartijdige*, 12 *Febr.* 1837), vond ik namelijk een tegen dezelve gerigt Artikel, waarin mijne Redevoering als eene lastering der Roomsche Kerk, en als ongepast en ongeoorloofd op den Leidschen Katheder, werd uitgekreten. Ofschoon nu ten hoogste afkeerig van alles, hetgeen mijne Roomsch-Katholieke medechristenen tot aanstoot en ergernis wezen kan, was ik echter niet minder ten volle overtuigd, dat mijne Redevoering, ook geheel zoo als zij was uitgesproken, op dit punt zich zelve genoegzaam konde regtvaardigen; en diep doordrongen daarenboven van de vrijheid, welke, in het gebied der wetenschap, op den Leidschen Katheder past, meende ik te meer zelfs elken schijn te

moeten vermijden, als had ik mij tegen zulk eene beschuldiging nog te verdedigen. Door het in den druk opnemen, van hetgeen bij de voordragt was weggebleven, vreesde ik dien schijn op mij te zullen laden; en ofschoon ook de inhoud van dit overslagene, als de wijze betreffende, op welke ik *de betrekking der Kerkhervorming tot de Roomsche Kerk* mij voorstel, mij zeer ter harte ging, besloot ik het tot eene volgende gelegenheid te bewaren. Van deze maak ik nu gebruik, door ook den Latijnschen tekst, zoo als hij destijds geschreven werd, hier bij te voegen; terwijl ik op het onderwerp, daarin behandeld, straks nog met een woord zal terug komen.

» Inchoatam igitur, necdum perfectam, Sacrorum sec. XVI instaurationem, hac mea oratione contendo. Quod tamen ne velim in ipsa Instaurata Sacra irreverentius dictum existimetis. Fatebor enim quod sentio. Nullam equidem in omni humani generis historia, uno excepto Divinae Religionis dono, rem novi, quae cum hac conferri possit Sacrorum Instauratione: sive providam spectes, cujus testis est, Numinis curam; sive praeclara consideres, quae in ea conspiciuntur, studia hominum; sive beneficia cogites, quibus humanum genus ornavit, plane eximia; sive denique, quae virtutis ultima laus est, bona perpendas, quae ipsis inimicis suis hostibusque concessit.

Sed una a me propulsata suspicione adducor in aliam. Ecclesiam Romano-Catholiçam fortasse petere

videar. Haec enim cum invita Reformatione supersit, vigeat, suaque placita, ritus, Hierarchiam, cetera omnia acerrime vindicet in hunc diem usque, in illa potissimum, quid Reformationi hodie agendum supersit, facile credor ostensurus. Quare nolo, A. A., in re gravissima meam mentem celare.

Est profecto haec communis et vulgata plurimorum sententia, voluisse Reformationem, Ecclesiam instaurare universam, Christique in terris corpus omni labe purgare. Verum longissime abest, quin primi ac principes hujus instaurationis auctores, ingentem illam animo sibi proposuerint omnium rerum commutationem, qualem factam Reformationem nos quidem exitus docuit. Modestiora fovebant animis vota. Emendare se ipsi, eorumque hominum saluti prospicere aeternae, quorum iis proxime commissa cura erat, hoc ardebant, hoc omni studio et labore nitebantur. De Romanae vero eversione Ecclesiae ne tum cogitaverunt, cum praeter omnem spem et exspectationem omnem res iis succederet. Suam scilicet, quam vindicabant causam, ab illata vi tueri, non vero Ecclesiam Catholicam adoriri ipsi, iis propositum fuit; antiquius adeo sanctiusque ducentibus, quam singuli amplectebantur, doctrinam contra se invicem defendere, quam, quod ceterum potuissent, omnium virium intentione Romanae Hierarchiae moliri interitum.

Fateor, vel sic potuerat praeclarissima causa latius sensim, per omnes orbis terrarum partes, vim suam

exserere. Quod tamen si minus locum habuit, tum praesertim haud nobis admirabile erit, ubi Reformationem cogitamus, origine sua Germanicam esse. E provectioribus quippe enata nobilioribusque studiis, quae Germanicarum gentium essent indoli propria, haud fieri aliter potuit, quin in ipsos Germanicos summae, in Latinos vero, pariter atque in Orientales Graecosve, nullius vel exiguae modo efficacitatis esset.

Sed vel omnia me fallant, vel ipsa illa Romanae Ecclesiae post tot casus tantaque rerum discrimina conservatio maximopere est animadvertenda. Quid? quod singularem Numinis curam in illa observari egregie posse, non ego valde inficias iverim? Hujus enim Ecclesiae doctrina, cultus, res omnino omnes, Hierarchia ipsa, cum in hunc usque diem illorum populorum maxime conveniant conditioni, inter quos illa sedem suam praecipue servat, non sane sine Numine superesse dicenda est.

Id certe vel haud lugendum puto, si Hispani, si Itali, si ceteri, qui ad sinceram Euangelii simplicitatem sublimitatemque nondum potuerunt adsurgere, secundum Romanae praecepta Ecclesiae, Deo Christoque serviant.

Haec autem singularis Dei curae suspicio mirifice augetur, ubi Historia docet, ipsam plurimum effecisse Sacrorum Instaurationem, ut Romana illa Ecclesia, talis, qualem nunc eam videmus, servari firmarique potuerit, utque novis adeo curis ac sollici-

tudine ea cuncta foveat custodiatque, quae sibi priva atque propria essent. Quod profecto plane frustra factum non ego dicere ausim. Animo dolemus quidem dilaceratam Christi in terris Ecclesiam, imprimis ubi mortalia odia utramque partem ita a se invicem divulsam tenebant, ut communis originis, similitudinisque doctrinae, omnis pene memoria videretur animis excidisse. Dolemus maxime alteri Ecclesiae, quae genuinis verbi Divini effatis, unico fundamento innititur, oppositam plane alteram esse, acriter tenentem quippe et defendentem certam illam Divinae Religionis formam, quae non primum aut praecipue ex Libris Sacris fluxit, sed quam unice veram, a Christi inde Apostolorumque temporibus ore traditam, infallibili auctoritate servare se gloriatur. Quodsi vero in hac, gravissima licet, utriusque Ecclesiae diversitate, non ita omnis desideretur consensus affinitasque doctrinae, ut, saltem qui rerum capita spectet, vel maximum illum dicere haud dubitaverit; — sane esse videtur, quod Divinam celebremus Providentiae curam, quae nobis quidem ex limpido S. Literarum fonte nostrae salutis doctrinam haurire concessit, aliis vero Ecclesiae auctoritatem dominam veluti ac magistram dedit; quaeque Romanam voluit ita superesse Ecclesiam, ut, ex illius doctrinae, utpote aliunde haustae, cum nostra consensione, pro ipsius Religionis Christianae veritate argumentum duci gravissimum possit.

Intelligitis, A. A., justam quidem minime cau-

sam esse, cur vitio vertamus Sacrorum sec. XVI Instaurationi, invitâ illâ, Ecclesiam superesse Romano-Catholicam. Superest nimirum, ut in posterum quoque divinis illis inserviat consiliis, quibus, uti ante Reformationis aetatem, sic et dein, inserviisse illam historia docet. Ipsa vero ad suam jam ita porro procedat maturitatem, ut eam, quam exspectat, tandem aliquando experiatur instaurationem, eâque palam ostendat, Divinae se esse Providentiae testem! Sed haec sufficiat veluti in transitu attigisse. Quod enim sumsi mihi argumentum dicendi Reformationis conditionem spectat interiorem. caet."

II.

De Kerkhervorming in betrekking tot de Roomsche Kerk.

bl. 101—106.

Het belangrijke der vraag, in het opschrift dezer aanteekening aangeduid, en op de bovenstaande bladzijden althans eenigermate beantwoord, heeft mij vooral bewogen, om dit vroeger weggelaten gedeelte mijner Redevoering hier weder in te voegen. Het doet mij ook nu nog met een woord op dezelve terugkomen, ten einde op het gewigtige onderzoek, waartoe zij aanleiding geeft, te meer de aandacht te vestigen.

De vraag is dan deze: of het indedaad de oorspron-

kelijke bedoeling, en alzoo eene hoofdstrekking van de Kerkhervorming der zestiende eeuw geweest zij, om den val der Roomsche Kerk te weeg te brengen? Ik meen deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden, en mijne gronden daarvoor zijn voornamelijk de volgende:

1. Die Kerkhervorming ontsproot geenszins als uit een algemeen opgemaakt besluit: dat de Roomsche Kerk niet meer deugde, en derhalve weg moest; maar zij ontsproot uit de geheel *individueel* gevoelde behoefte aan beter licht en troost, dan deze Kerk hare kinderen aanbood; uit de innige overtuiging, dat men *voor zich zelf* van die Kerk niet ontving, hetgeen men toch gevoelde het meest te behoeven. En ofschoon nu die behoefte en deze overtuiging van stonden aan bij velen zich openbaarden, ofschoon zij meer en meer aan anderen zich mededeelden, ja, eene Gemeenschap van gelijkgezinden vestigden; het lag toch in den aard der zaak, dat men die overtuiging aan niemand kon opdringen, en dat ook die Gemeenschap derhalve niets uitsluitends zich aanmatigde, slechts hare eigene dierbare belangen poogde te behartigen, of die des noods te verdedigen, en dat aan dezelve dan ook de geest van overheersching, evenzeer als die van Proselytisme, steeds vreemd gebleven is.

2. Hierbij komt, dat de Hervormers oorspronkelijk geenszins aan zulk eene Kerkhervorming dachten, waarbij al het bestaande moest worden omvergehaald, maar dat zij alleen eene Hervorming *in de Kerk* bedoelden, waarbij, namelijk, het bestaande, de Kerkelijke inrigting, de eerdienst, zelfs de Hierarchie, grootendeels althans, behouden blijven kon; en waarbij aan eene kerkscheuring zelfs in het geheel niet gedacht werd. Luther, niet minder dan Erasmus, ging van dit denkbeeld uit. Zelfs is het eerst het Concilie van Trente,

hetwelk de uitzigten op zulk eene Hervorming geheel heeft te leur gesteld en vernietigd.

3. Vooral moeten wij niet voorbijzien, dat de Kerkhervorming hare zelfstandigheid verkregen heeft, eerst nadat zij door de Roomsche Kerk, gelijk het eerste Christendom door den Joodschen Kerkstaat, geheel was buiten gesloten. Zij was dus in haren oorsprong geenszins eene vijandelijke tegenoverstelling *tegen* de Roomsche Kerk, maar slechts eene gedwongene afscheiding van dezelve.

4. Hieruit vloeide voort, dat de Kerkhervorming, na eenmaal door de Roomsche Kerk buitengeworpen te zijn, nu op haar eigen grondgebied hare kracht en haren invloed ten toon spreidde; en, daar zij van Germaanschen oorsprong was, ook het Germaansche Europa grootendeels aan de heerschappij der Roomsche Kerk onttrok; deze alzoo noodzakende, om zich insgelijks binnen hare natuurlijke grenzen, het Latijnsche Europa, terug te trekken, en in plaats van de *Eéne*, *Algemeene Kerk* te zijn, gelijk zij zich aanmatigde, in de ondergeschikte rol eener particuliere Kerk op te treden.

5. Eindelijk verdienen de twisten en scheuringen der Hervormden onderling hier vooral onze aandacht. Immers zij toonen, dat de Kerkhervorming, onbekommerd om de Roomsche Kerk, slechts hare eigene zaken wilde behartigen; dat het opsporen, bewaren en handhaven der zuivere Evangelieleer, als eene hoogere verpligting haar gold, dan om Rome afbreuk te doen; en dat alzoo het: *Roma delenda est!* hare leus niet geweest is.

III.

De Germaansche oorsprong der Kerkhervorming.

bl. 103.

Ook op dit belangrijke punt moet ik hier nog terug komen. Niet om in het algemeen aan te toonen, dat de Kerkhervorming, in haren oorsprong, Germaansch is; want, dat diezelfde edele, mannelijke neigingen en hoedanigheden, welke reeds door Caesar en Tacitus in de nog ruwe Germaansche stammen, blijkbaar met bewondering, werden opgemerkt, en welke ook in de gedichten van Ossian zoo schoon en krachtig te voorschijn treden, na door middel van het Christendom ontwikkeld, verhoogd en tot rijpheid gekomen te zijn, ook veroorzaakt hebben, dat deze volken door het lidmaatschap der Latijnsche of Roomsche Kerk zich meer en meer onbevredigd, ja, geheel belemmerd gevoelden; zoo dat zij eindelijk haar juk van zich wierpen, om in eene geheel gezuiverde en onafhankelijke belijdenis van het Evangelie, naar het bezit van den eenigen waren troost beiden in leven en sterven te streven: — dit meen ik als genoegzaam bekend en schier algemeen aangenomen te mogen veronderstellen (Men vergelijke hetgeen daarover in dit *Archief*, Deel IV. bl. 69—71, gezegd is.).

Doch er doet zich bij deze algemeene beschouwing eene bijzonderheid voor, welke dikwijls mijne aandacht tot zich trok, en die indedaad niet uit het oog verloren

worden mag Ik bedoel het hoogst opmerkelijke verschijnsel, dat, ofschoon de Kerkhervorming hare kracht en haren invloed voornamelijk op den echt Germaanschen bodem geoefend heeft, en zij, uitsluitend schier, alleen bij de volken van zuiver Germaanschen oorsprong tot stand kwam; evenwel de beginselen en bedoelingen, waarvan dezelve is uitgegaan, en de verschillende bestanddeelen, uit welke zij is zamengesteld, zich veel vroeger in het Latijnsche Europa, in Frankrijk en zelfs in Italie, vertoond hebben, dan zulks in het Germaansche het geval geweest is.

De belangrijke pogingen reeds van KAREL DEN GROOTEN, CLAUDIUS, Aartsbisschop van Turin, en AGOBARD, Aartsbisschop van Lyon, in de negende eeuw; de veelal fanatieke, maar niettemin reformatorische, Secten der *Katharen*, *Petrobruisianen*, *Henricianen* en anderen, in Italie en Frankrijk, der elfde en twaalfde eeuw; hetgeen door ARNOLD VAN BRESCIA, in de laatstgenoemde eeuw, zelfs te Rome werd ten uitvoer gebragt; de opkomst der *Waldensen* in zuidelijk Frankrijk en Italie, in de dertiende eeuw; vooral de bloei der *Scholastieke* en de beginselen der *Mystieke Godgeleerdheid*, welke, in dezelfde tijden, voornamelijk in Frankrijk haren hoofdzetel hadden; deze en andere verschijnselen vertoonden zich in *Latijnsch* Europa, vóór dat er schier nog iets dergelijks in het *Germaansche* had plaats gehad. Zij waren als het voorspel van hetgeen dáár, eerst later, voornamelijk sedert de veertiende eeuw, door middel van een' GEERT GROETE, WICLEF, HUSS, WESSEL GANSFORT en anderen, te voorschijn trad.

Bij eene oppervlakkige beschouwing kan dit alles dan ook schijnen in regtstreeksche tegenspraak te zijn

met den Germaanschen oorsprong, dien wij aan de Kerkhervorming meenen te moeten toekennen.

Men houde hierbij echter onder het oog, dat ook het Latijnsche Europa, door middel der däär zich nederzettende volkstammen, Germaansche bestanddeelen in zich had opgenomen; en dat de Duitsche stammen, die in de verschillende gewesten van het Latijnsche Keizerrijk zich vestigden, door vermenging, beschaving en zeden, wel grootendeels met de Latijnsche bevolking werden ineengesmolten; — waarvan vooral de *talen*, welke in Italie, Spanje en Frankrijk, geheel of gedeeltelijk, naar de Latijnsche zich vormden, ons het uitvloeisel en als het ware den maatstaf vertoonen; — maar dat, hetgeen dezelve bijzonder kenmerkte en eigen was, daarom toch niet geheel verloren ging. Integendeel, van stonden aan in de Latijnsche Kerkgemeenschap opgenomen, en door de overblijfselen der vroegere Romeinsche beschaving voortgeholpen, waren deze oorspronkelijk Germaansche, maar als gelatiniseerde, volkstammen, vroeger dan anderen, in de gelegenheid, hetgeen hun van derzelver oorspronkelijken geest en aanleg was bijgebleven, op het grondgebied van Kerk en Christendom te ontwikkelen en te vertoonen. En zoo moest wel de Latijnsche Kerk hier het eerst de, voor haar smartelijke, ondervinding smaken, dat zij een vreemdslachtig kroost in haren schoot had opgekweekt, hetwelk zij telkens genoodzaakt werd als ongehoorzame kinderen te bestraffen, of als ketters van zich terug te stoten: maar als ketters, in welke wij des niet te min *Getuigen der waarheid* (*Testes Veritatis*), en *Voorloopers der Hervorming* erkennen.

Vooral mogen wij hierbij niet voorbijzien, dat, hoe

veel goeds ook door deze verschijnselen, welke reeds zoo vroeg in het Latijnsche Europa plaats hadden, tot voorbereiding der Kerkhervorming is uitgerigt, en hoe zeer ook in die verschijnselen een vaste gang en zekere opklimming te bespeuren is; zij toch verre overtroffen werden door hetgeen, straks daarop, onder de eigenlijke Germaansche volken, nadat ook dezen hunne vroegere barbaarschheid hadden afgelegd, voorviel; ja, dat, terwijl het eerste, onder den overwegenden geest en invloed van het Latijnsche Europa en van de Latijnsche Kerk, schier geheel weder verloren ging, het laatste alleen zich geheel zelfstandig ontwikkeld, vasten wortel geschoten en vruchten gedragen heeft, welke voor de menschheid en het Christendom eene blijvende waarde hebben zullen.

Zoo was dan, niettegenstaande deze schijnstrijdige verschijnselen, de eigenlijke oorsprong der Kerkhervorming Germaansch. Daardoor heeft zij in Italie, Spanje, en Frankrijk, hoe veel goeds ook dáár zich ontwikkeld heeft, nooit kunnen gedijen; en zulks, voorwaar, niet alleen om de uitwendige beletselen en hinderpalen, welke dezelve hier in den weg stonden; maar tevens en meer, van wege een bij die volken heerschend gebrek aan inwendige zedelijke kracht en echt Godsdienstigen zin, en alzoo aan den eenigen grond, op welke die Hervorming welig kon tieren.

In Italie en Spanje ontbrak deze grond schier geheel, en in Frankrijk zelfs was hij schaars te ontdekken. Zeer juist en naar waarheid is dit opgemerkt en uitgedrukt, door een' beroemd Fransch geschiedschrijver, als hij zegt: »*Il faut bien se garder de croire, que* »*les ouvrages de controverse fussent alors lus et recher*- »*chés en France, comme ils l'étaient en Allemagne.*

» *Pas un noble, à l'exception de* Coligny *et de* Castelnau,
» *n'avoit ni le loisir ni le gout de s'en occuper. Ailleurs, le Protestantisme était le plus exalté des sentimens; en France c'était une mode. S'il y prit des forces dangereuses, il les dut à l'esprit chevaleresque de plusieurs guerriers, qui voulaient venger des opprimés."* En nopens Spanje: » *S'il réussit* (Philippe II) *à etouffer le schisme en Espagne, il faut bien se garder de voir dans ce succes une preuve de l'efficacité des mesures de terreur, aux-quelles il eut recour. Les Reformés avaient eté peu nombreux en Espagne et n'y pouvaient se multiplier."* (Lacretelle *Histoire de France, pendant les Guerres de Religion,* Tom. I. p. 224—217.).

Zoo is het dan gebeurd, dat de oude grens van het Romeinsche Gebied in Europa's westelijk deel, over het algemeen althans, ook als het ware de demarcatie-linie gebleven is, welke tot heden toe het gebied der Kerkhervorming en dat van het Roomsche Katholicisme van een scheidt.

IV.

Het bewaard blijven der Roomsche Kerk, door de medewerking der Kerkhervorming.

bl. 104 vv.

Na zoo vele hevige slagen, welke der Roomsche Hierarchie, kort reeds nadat zij, in de dertiende eeuw, door het beleid vooral van INNOCENTIUS III, haar hoogste toppunt bereikt had, achtereenvolgend werden toegebragt: — na de grievende tuchtiging, welke der snorkerij van een' BONIFACIUS VIII, » als ware het » tot zaligheid noodig te gelooven, dat aan den Room» schen Paus alle menschelijk schepsel onderworpen is," door PHILIPS den Schoonen ten deel viel; na het zoo aanmerkelijk dalen der algemeene achting en des eerbieds voor de Roomsche Pausen, welke hunne zeventigjarige ballingschap te Avignon veroorzaakte; na de ergernis en spotternij, welke de onderlinge strijd en de belagchelijke wederkeerige banbliksems van twee, of soms van drie, gelijktijdige Stedehouders van CHRISTUS, hadden gaande gemaakt; na het vaststellen en algemeen ingang vinden der leer, dat aan een wettig Algemeen Concilie ook de Paus onderworpen is; na het geheel mislukken der pogingen van een' PIUS II, om de tijden van GREGORIUS VII en INNOCENTIUS III te doen wederkeeren; en na de algemeene verfoeijing, welke diep verachtelijke, maar niettemin met de driedubbele kroon versierde, wezens, als een ALEXANDER VI en JULIUS II, in den aanvang zelfs der zestiende

eeuw, hadden opgewekt: — na zoo vele grievende slagen, zeg ik, welke der Roomsche Kerk, en bepaaldelijk hare Hierarchie, twee eeuwen lang, met klimmende hevigheid troffen, en haar meer dan eens reeds op hare grondslagen deden waggelen, scheen het, dat eerlang hare laatste ure zoude geslagen zijn, en dat elke nieuw opstekende storm haar geheel en al kon doen instorten.

In het losbarsten der Hervorming stak zulk een storm tegen haar op. Maar hetgeen onmogelijk scheen is gebeurd. De Roomsche Kerk en de Roomsche Hierarchie zijn staande gebleven en hebben, althans voor een goed gedeelte, derzelver veruitzienden invloed bewaard en gehandhaafd. Wat meer zegt: die zelfde Kerkhervorming, welke schijnen kon het doodvonnis der Roomsche Kerk te zullen teekenen, heeft, meer dan iets anders, te weeg gebragt, dat haar bestaan verzekerd werd.

Dit laatste, ik erken het, heeft iets van eene wonderspreuk. Maar dat het niettemin op de geschiedenis steunt, wilde ik door eene en andere opmerking pogen aan te wijzen en te bevestigen.

En dan valt het terstond in het oog, dat reeds het eerste losbarsten der Kerkhervorming aan de Roomsche Kerk deze aanmerkelijke dienst bewezen heeft, dat zij er door uit dien doodslaap werd opgewekt, tot welke zij, op het einde der vijftiende en het begin der zestiende eeuw, vervallen was, ja, welke haar meer en meer met eene langzame ontbinding bedreigde. Niet slechts toch had haar bestuur en hare inrigting, zelfs bij hare ijverige aanhangers, veel van haar gezag, hare waarde en haren invloed verloren; maar inzonder-

heid verkeerde haar Christelijk *geloof*, gelijk haar leerbegrip, door het gemis van ernst, eenheid en vastheid, in eenen zeer wankelenden toestand.

Er zijn daarvan bewijzen voorhanden, die ons met droefheid en verbazing vervullen en waarvan ik er hier althans één moet mededeelen.

Toen PHILIPS VAN BOURGONDIE, later Bisschop van Utrecht, omstreeks het jaar 1510, van zijn gezantschap naar Rome terugkeerde, verklaarde hij te gelooven, dat Joden en Heidenen godsdienstiger en heiliger geweest waren, dan zij, die hij te Rome aan het hoofd der Christenheid had gevonden; en hij verhaalde, zelfs Kardinalen met verachting de tong te hebben zien uitsteken, voornamelijk tegen meer eenvoudige Duitschers, als de eenigen schier, die destijds te Rome voor de heilige plegtigheden nog eenigen eerbied betoonden (Zie GELDENHAUR, *vita Philippi Burgundi*; in MATTHAEI *Vet. aevi Analect.* T. I. p. 153.).

Meer bezadigde Roomschgezinde schrijvers, een BELLARMINUS, een BOSSUET en anderen, erkennen dan ook volmondig, dat, eenige jaren vóór het uitbreken der Hervorming, er niet slechts geene Godsdienstige kennis of ijver, maar bijna geen Godsdienst meer in de Roomsche Kerk aanwezig was. » *Annis aliquot*," zoo schrijft de Kardinaal BELLARMINUS, » *antequam Lutherana et* » *Calvinistica haereris oriretur*, *nulla ferme erat*, *ut* » *ii testantur*, *qui etiam tunc vivebant*, *nulla* (*inquam*) » *prope erat in judiciis Ecclesiasticis severitas*, *nulla* » *in moribus disciplina*, *nulla in Sacris Literis eru*» *ditio*, *nulla in rebus divinis reverentia*, *nulla* » *propemodum jam erat Religio*" (BELLARMINI *Opp.* T. VI. col. 296. *Edit. Colon.* 1617. Verg. GERDESII *Hist. Reform.* T. I. p. 25 et 30 sq.).

En wat bijzonder het *Kerkelijk leerbegrip*, of de *Roomsche Godgeleerdheid* betreft; zij was bijna nog niet aanwezig. Er had althans daarin zoo veel onbestemdheid en onzekerheid plaats; het ontbrak daarin ook zoo geheel aan eene vaste kenbron, aan leerboeken en onderwijs, er heerschte vooral daaromtrent zoo veel zorgeloosheid en zulk een volslagen gebrek aan ernstige belangstelling; — dat hieruit alleen de soms verregaande en ongeloofelijke vrijheden te verklaren zijn, welke vele Katholijke Godgeleerden, indien zij slechts sommige punten, die met het Kerkelijke gezag of de Kerkelijke inkomsten nader in aanraking kwamen, met omzigtigheid wisten te ontzien, destijds zich ongestraft konden veroorlooven.

Eerst de Kerkhervorming maakte aan dezen nog zoo ongevormden toestand der Roomsche Kerk, bijzonder van haar Kerkelijk leerbegrip, een einde. Zij noodzaakte de Roomsche Kerk op verandering en verbetering in dezen met ernst bedacht te zijn. En zij riep het beruchte Concilie van Trente te voorschijn, wel om de Evangelische leer der Protestanten als ketterij te verdoemen, maar tevens om het eigene leerbegrip der Roomsche Kerk geheel te herzien; om deszelfs leemten aan te vullen, deszelfs wankelend gezag te schragen, en aan hetzelve die ronding en vastheid en volledigheid, ja, dat onfeilbaar en onveranderlijk voorkomen bij te zetten, waardoor het geacht mag worden, tot heden toe, een der hoofdsteunpilaren der Roomsche Kerk geweest te zijn.

Heeft de Hervorming alzoo tot het bewaard blijven der Roomsche Kerk, door het vestigen van haar geloof en haar leerbegrip, krachtig medegewerkt; zij deed zulks niet minder nog in vele andere opzigten.

Zij vooral heeft veroorzaakt, dat men het, destijds in de Roomsche Kerk geheel verwaarloosde, *volksonderwijs*, inzonderheid het *godsdienstige onderwijs*, wederom begon te behartigen, en dat het laatste vooral, door middel van den *Trentschen Catechismus*, op een' vasten voet geregeld werd, en zulk een eenparig karakter verkregen heeft.

Zij heeft het *licht der letteren en der wetenschappen* ook in de Roomsche Kerk wederom doen opgaan, en deze genoodzaakt, om het wetenschappelijke leven, dat in den boezem van het Protestantismus bij toeneming zich openbaarde, steeds, althans in de verte, te volgen. — Opdat, bij voorbeeld, de Roomsche Kerk iets zoude hebben, hetgeen zij tegen de *Centuriae Magdeburgenses* kon overstellen, schreef de Kardinaal BARONIUS zijne *Annales Ecclesiastici*. Ook in andere Godgeleerde wetenschappen hebben, in meerdere of mindere mate, steeds soortgelijke verschijnselen plaats gehad.

Inzonderheid echter was het de *zedelijke toestand* der Roomsche Kerk, op welke de Kerkhervorming allerheilzaamst terugwerkte. Vooral bij de Roomsche Geestelijkheid werden die uitwerkselen meer en meer zigtbaar. Ja, over het algemeen kan men zeggen, dat de Reformatie ook voor de Roomsche Kerk eene *Reformatie* geweest is.

Wij beroepen ons, om dit te betoogen, niet slechts op de vergelijking van hetgeen de Roomsche Kerk, vóór en na de Kerkhervorming, uit dit zedelijke oogpunt beschouwd, geweest is; inzonderheid in die oorden, waar zij met het Protestantismus het meest in aanraking komt; — maar op de ernstige pogingen tot zedelijke verbetering en hervorming der Roomsche Kerk, die reeds van stonden aan, vooral onder

ADRIAAN VI en PAULUS III, door de Kerkhervorming zijn uitgelokt. Wij noemen vooral de merkwaardige Bul van den laatsten, en de door dezelve ingestelde Hervormings-Commissie (*Bulla S. D. N.* PAULI *div. prov. P. P. III super Reformatione Romanae Urbis et Curiae, tam in temporalibus quam in spiritualibus*, 10 Kl. Sept. 1535.); en meer nog den uitslag dezer Commissie (of liever van eene tweede, nadat de eerste zich tot het voldoen aan haren last onwillig betoond had), zoo als wij dien kennen leeren uit het merkwaardige: *Consilium delectorum Cardinalium et aliorum Praelatorum de emendanda Ecclesia.* S. D. N. D. PAULO III, *ipso jubente conscriptum et exhibitum.* Anno MDXXXVIII. Coloniae 1538. 4to. Schoon toch de *Kerkelijke inrigting* in deze stukken eene eerste plaats bekleedt, zal het den lezer terstond in het oog vallen, dat vooral eene *zedelijke* bedoeling daarbij overal doorstraalt. Van wege het hoog belang en de zeldzaamheid dezer lang geheim gehouden stukken, zullen wij ze in derzelver geheel hier mededeelen (Bijlage A en B.). Zie over deze stukken: GERDES, *Specimen Italiae Reformatae*, p. 49 sqq. SCHRÖCKH, *K. G. seit der Reform.* I Th. s. 546 ff. HENKE, *allgem. Geschichte der Chr. Kirche.* 4er Ausg. III Th. s. 147 f.

Bij het reeds aangevoerde hebben wij nog iets anders te voegen. Ook het onherstelbare verlies, hetwelk de Kerkhervorming aan de Roomsche Kerk berokkend heeft, door dezelve, namelijk, van hare grootste en aanzienlijkste bezittingen voor altoos te berooven, heeft, welligt meer nog dan al het opgenoemde, medegewerkt, om aan dezelve een voortdurend bestaan te verzekeren.

De eindelijke afscheiding toch van het Germaansche

Europa van de gemeenschap der Roomsche Kerk bragt deze op hare eigene, natuurlijke grenzen terug; en nam daardoor reeds de vele bezwaren weg, welke uit hare te groote uitbreiding voortvloeiden. Vooral echter bevrijdde die afscheiding haar van den geweldigen tegenstand, welke, inzonderheid in de laatste, de Hervorming voorafgaande, eeuwen, met klimmende hevigheid, haar binnenste schokte, en die zoo menigmaal reeds op den rand des ondergangs haar gebragt had. En dieselfde afscheiding, eindelijk, stelde haar in de gelegenheid, niet slechts in het algemeen, om nu op eigenen bodem des te meer hare kracht te kunnen ontwikkelen, maar tevens en bepaaldelijk, om de vreemde bestanddeelen, welke zij ook nu nog in haren schoot bleef omvatten, meer en meer van zich weg te doen, of die anders te onderdrukken en geheel te vernietigen.

De pogingen tot Kerkhervorming, in Italie, Spanje en Frankrijk aangewend, met de lotgevallen, welke dezelve getroffen hebben, stellen ons het een en het ander aanschouwelijk voor. Immers de menigvuldige gedwongene landverhuizingen, welke bij voortduring uit het Latijnsche Europa naar het Germaansche plaats grepen: die der zoogenaamde *Unitarissen* uit Italie en Spanje, der Walen en Brabanders naar Noordelijk Nederland, vooral der *Refugié's* uit Frankrijk, en later der Salzburgers, ja, nog in onzen tijd, der Zillerthalers uit Tyrol, kunnen tot proeven van het eerste verstrekken; evenzeer als de Italiaansche martelvuren, de Spaansche Autodafé's, de Fransche Bartholomeusnachten en de Iersche moordtooneelen, en wat niet al meer, als zoo vele uitvloeisels van het laatstgenoemde moeten worden aangemerkt.

Eindelijk mogen wij hier bij niet voorbijzien, dat juist

die instelling, van welke de Roomsche Kerk zich met zoo gelukkig gevolg, niet slechts tot hare uitbreiding en verdediging naar buiten, bediend heeft, maar welke tevens tot hare eigenaardige vorming, ontwikkeling en bevestiging naar binnen wel het meeste heeft toegebragt — dat, zeg ik, de Societeit der Jesuiten, uit eene regtstreeksche tegenstelling tegen de Kerkhervorming is voortgesproten, en dat daardoor deze ook eene aanzienlijke plaats bekleedt onder de ver uiteenloopende middelen, door welke de Kerkhervorming, in den weg der Voorzienigheid, en gewis niet zonder groote bedoelingen, tot bewaring en instandhouding der Roomsche Kerk het hare heeft moeten toebrengen.

V.

Het voortdurend bestaan der Roomsche Kerk.

Bijbel en Overlevering.

bl. 105 v.

Het bewaard blijven en voortdurend bestaan der Roomsche Kerk, onder omstandigheden en door middelen, als die wij hebben aangestipt, levert op zich zelve reeds de stof op tot eene belangrijke beschouwing.

Het doet ons althans de natuurlijke gevolgtrekking maken, dat deze Kerk, hoe gebrekkig en met vreemde toevoegsels overladen, overigens, hare leer en inrigting ons mogen toeschijnen, den raad des Allerhoogste tot heden toe nog niet heeft uitgediend; gelijk het dan ook, in den toestand van menschen en volken, aan geene gelegenheden en betrekkingen ontbroken heeft of ontbreekt, in welke wij een' nuttigen invloed haar niet durven ontzeggen.

Ook voor het Protestantismus zelf heeft het bestaan der Roomsche Kerk welligt eene grootere waarde, dan wij dikwijls ons voorstellen. Reeds de gedurige wrijving, tot welke dit aanleiding geeft, en het waarschuwende: » waakt!" dat het ons toeroept, is meer dan iets anders geschikt, om dien geest van ijver en voortgang levendig te houden, die anders ligt zou verkwijnen. En zagen wij, hoe weldadig in vele opzigten de Hervorming

op de Roomsche Kerk terugwerkte; wederkeerig meenen wij, dat de Roomsche Kerk nog bij voortduring eene leerschool voor de Evangelische wezen kan. Hierom, gelijk om andere redenen, blijft de Roomsche Kerk, voor den Protestantschen Godgeleerde steeds een belangrijk voorwerp, niet maar van wederlegging, gelijk men vroeger uitsluitend meende, maar ook van studie en ernstig nadenken. De velerlei belangrijke en onpartijdige onderzoekingen en nasporingen, tot welke de verschillende deelen van haar leergebouw, haar begrip der Kerk en van Kerkelijk bestuur, hare Kerkelijke inrigting en Eerdienst, vooral in den laatsten tijd, onder de Protestanten aanleiding gegeven heeft, kunnen het belang daarvan aantoonen.

Inzonderheid moet ik mij nu beroepen op de onlangs verschenen, zoo grondig bewerkte als hoogstbelangrijke *Verhandeling over de Kerkelijke Overlevering*, door J. H. STUFFKEN, *Theol. Dr. en Pred. te Haaften*; in het XXXIII Deel der *Werken van* TEYLER's *Godgeleerd Genootschap* uitgegeven (Haarlem 1840.).

Dezelve levert namelijk een echt wetenschappelijk en daarom geheel onpartijdig onderzoek van de oorspronkelijke onderlinge betrekking tusschen Bijbel en Overlevering, als kenbronnen beschouwd der Christelijke Openbaring, en van de langzame vorming van hetgeen de Roomsche Kerk desaangaande tot heden toe vasthoudt. Zij heeft alzoo eindelijk een punt tot klaarheid gebragt, hetwelk indedaad een hoofdpunt is in het verschil, hetwelk de beide groote afdeelingen der Christenheid van een scheidt; maar waaromtrent der Roomsche Kerk, van de zijde der Protestantsche, niet altijd regt wedervaren was. Al is het toch, dat de Roomsche Kerk, vooral van hare leer nopens de Overleve-

ring, een verregaand misbruik gemaakt heeft, zoo worden hierdoor toch de Protestanten niet geregtvaardigd, wanneer zij, uit vrees veelligt van te veel toe te geven, op hunne beurt aan de historische waarheid te kort deden, of die zelfs geheel uit het oog verloren.

Intusschen juist dit karakteristieke verschil tusschen de Roomsche en de Protestantsche Kerk, dat, terwijl deze alleen op den *Bijbel* steunt en uitsluitend daaruit haar leerbegrip afleidt, gene integendeel op de *Overlevering* rust en die als de eigenlijke kenbron harer belijdenis aanmerkt, maakt haar in ons oog tot een hoogstbelangrijk verschijnsel. Daarin ligt zelfs iets, dat wij eene Theodicée van haar bestaan mogen noemen, of althans daartoe kan bijdragen. Moeten wij toch erkennen, dat in haren schoot, hoofdzakelijk althans, dezelfde Christelijke waarheid, ofschoon dan ook gebrekkig en bezoedeld, bewaard gebleven is, welke de Protestantsche Kerk uit de Heilige Schrift heeft afgeleid, dan ligt in deze overeenstemming, naar het mij voorkomt, een niet te verwerpen bewijs voor de kracht des Evangelies en der waarheid des Christendoms, en dan moeten wij aan het bestaan der Roomsche Kerk zelfs eene Apologetische waarde toekennen.

Het is wel zoo, op eene bewijsvoering, hieruit af te leiden, kan iets worden afgedongen. Want, gelijk de oude Kerkelijke Overlevering niet zonder invloed op het Bijbelsche Leerbegrip der Protestanten geweest is; zoo heeft op het Roomsche leerbegrip wederkeerig de Bijbel ingewerkt; gelijk zulks door STUFFKEN (t. a. pl. bl 463 (1)) zeer juist is opgemerkt. Maar deze opmerking kan toch de bedoelde bewijsvoering daarom niet geheel omverstoten, dewijl de geschiedenis werkelijk de

bewijzen ons voorlegt, dat althans de kern en de hoofdbestanddeelen der Christelijke belijdenis in de Roomsche Kerk, zoo als die door alle eeuwen heen dezelfde gebleven zijn, onafhankelijk van den Bijbel, uit de oude *Predicatio Apostolica* zijn voortgevloeid; en dewijl in de Roomsche Kerk dan ook steeds de bewustheid bewaard gebleven is, dat zij die belijdenis door middel der Overlevering had ontvangen en voortgeplant.

En wat bepaaldelijk het gezag en het gebruik betreft, zelfs door de besten en meest bijbelsche Leeraren der Roomsche Kerk, aan den Bijbel toegeschreven: wij hebben er onder anderen een' maatstaf van, in het geen de beroemde, en meer dan anderen Bijbellievende, Kardinaal Nicolaas van Cusa aan de Hussiten schrijft: » *Constat, quod tota Catholica Ecclesia non potest ad literam Scripturarum obligari, licet semper ad Spiritum. Quando enim litera non servit aedificationi et spiritui, recipit id quod magis servit spiritui. Ita* Paulus *Apostolus se ajebat ministrum N. T., non literá sed Spiritu. Et ideo qui cum humanis rationibus ex litera Ecclesiam nituntur impugnare, errant. Nam Ecclesia sine litera fuit aliquando. — Et* Christus *Ecclesiam aedificavit sine litera; quia nihil scripsit. Non est igitur Litera, quae per tyrannum penitus deleri posset, de essentia Ecclesiae. — Quare nec mirum, si praxis Ecclesiae uno tempore interpretatur Scripturam uno modo, et alio tempore alio modo. Nam intellectus currit cum praxi. — Ecclesia igitur sicut recipit Scripturam, ita et interpretatur. Sequuntur igitur Scripturae Ecclesiam, quae prior est, et propter quam Scriptura, et non e converso.*" (Nic. Cusani

Ep. VII. ad Bohemos., *Opp.*, *Bas.* 1565. p. 857 sq. Cf. GERDESII *Hist. Reformationis* I. p. 32, waar deze plaats met andere woorden wordt teruggegeven; en *Archief voor Kerkel. Gesch.*, IX Deel. bl. 19.).

Dat evenmin het inwerken der Overlevering op de Protestantsche Theologie deze bewijsvoering omverstoot, volgt daaruit, dat wij tot dezelfde slotsom geleid worden, al wil men, in plaats van de Protestantsche Theologie, eene geheel Bijbelsche Godgeleerdheid zich voorstellen.

VI.

De toekomst der Roomsche Kerk.

bl. 106.

De Muse der geschiedenis is geenszins eene Profetes. Maar leert zij ons in de verloopene eeuwen de kiem van het tegenwoordige op te merken, en doet zij ons wederkeerig, hetgeen tegenwoordig plaats heeft, als het natuurlijke uitvloeisel van al het verledene kennen, dan leidt zij ook niet zelden ons op, om een' belangstellenden, maar ook bescheidenen en eerbiedigen, blik in de toekomst te wagen.

De Roomsche Kerk inzonderheid mag daartoe uitlokken. Want wien, die immer de lotgevallen der menschheid en van het Christendom met eenige belangstelling gadesloeg, kwam niet dikwerf, wanneer zijn geest met de Roomsche Kerk zich bezig hield, de vraag op de lippen, ik zeg niet die van Cicero aan Catilina: *Quousque tandem* cet.? — maar de ernstige en belangstellende vraag: wat zal er van die Kerk met hare zoo geheel eigenaardige instellingen, en vaste, altijd hetzelfde doel in het oog houdende, rigting en werkzaamheid, toch eindelijk worden? Zal het haar nog gelukken, het verlorene te herwinnen, om op de puinhopen van het Protestantismus eenmaal haar oppermagtig en allesomvattend gebied te vestigen? Of, zal zij, na welligt nog dikwijls herhaalde convulsieve bewegingen en krachtsinspanningen voor dat Protes-

tantismus onderdoen, om dan uit de hand der Evangelische Kerk de hervormde prediking en belijdenis van het woord van God te ontvangen?

Het eene, evenmin als het andere, kan ik mij als waarschijnlijk voorstellen. Er zijn namelijk antecedenten in de Geschiedenis, welke wij, bij ons oordeel in deze zaak, niet mogen uit het oog verliezen, en die nog op eene andere uitkomst schijnen heen te wijzen.

De Roomsche Kerk heeft twee eerwaardige zusters, welker toestand aan den haren niet geheel ongelijkvormig is, en wier oorsprong en lotgevallen, met de hare vergeleken, de stof tot een' zeer merkwaardigen historischen parallelismus opleveren.

Het Islamismus is de eene: dewijl, namelijk, het Oostersche Christendom, na, gedurende de eerste Christen-eeuwen, over een groot gedeelte van Asië en Afrika zich te hebben uitgestrekt, en in het Ebionitismus, Gnosticismus, Montanismus en Manichaeismus, zijne verschillende gestalten doorloopen te hebben, geacht mag worden in de Godsdienst van Mohamet zich te hebben opgelost.

De Grieksche Kerk is de andere: omdat ook deze, indien al niet als de bewaarplaats, dan toch als het gedenkteeken moet worden aangemerkt van hetgeen, door den Griekschen geest en den Griekschen invloed, in onderscheiding van hetgeen elders vroeger of later voorviel, voor de ontwikkeling en toepassing van het Christendom is uitgewerkt.

Er is toch in den oorsprong, de lotgevallen en de tegenwoordige betrekking dezer beide Godsdienst- en Kerkvormen eene zoo groote overeenkomst met die der Roomsche Kerk, dat ook derzelver toekomstig lot en bestemming niet geheel ongelijksoortig schijnt te kunnen of te zullen uitvallen.

Ik erken wel, dat het Islamismus de Christelijke bestanddeelen, uit welke het is opgegroeid, zoo geheel schijnt te hebben verloochend, dat men bijna vreest eene ongerijmdheid te zeggen, door nog een' Christelijken oorsprong en Christelijke bestanddeelen aan hetzelve toe te kennen. Doch die schijnbare ongerijmdheid steunt niettemin op de Geschiedenis. Ja, om dezelfde redenen en met hetzelfde regt zou men ook aan het Gnosticismus en Manichaeismus een Christelijken oorsprong kunnen ontzeggen. — Dit Islamismus nu is wel, na groote krachtsontwikkeling en na onvermoeide pogingen om tot eene algemeene Godsdienst zich te verheffen, van zijne vroegere hoogte afgedaald. Het kan zelfs schijnen tot een dood ligchaam geworden te zijn. Maar binnen deszelfs natuurlijke Oostersche grenzen meer en meer teruggedrongen, staat het toch dáár, na twaalf eeuwen, nog vast en onbewogen. Het heeft niet slechts de pogingen, door het Grieksche Christendom, b. v. in JOHANNES DAMASCENUS, tot zijn bekeering aangewend, teruggewezen; of die der Latijnen, schoon daaronder een NICOLAAS VAN CUSA, wiens scherpziende en vrije blik daarbij zelfs van het Christelijke in den Koran uitging (Zie zijne *Cribrationis Alcorani Libri III.*, *Opp.*, *Bas.* 1565. pag. 879 sqq. Hij noemt dáár (l. l.) het Islamismus: *Mahumetanam sectam*, *de Nestoriana haeresi exortam.* Vergel. ook SWALUE *de Kardinaal Nic. van Cusa* in Archief, IX Deel. bl. 138),

onherroepelijk afgekeerd; gelijk het evenzeer voor de stem van het Protestantismus doof en ongevoelig gebleven is; — maar het heeft, ook niettegenstaande veel verbastering en afwijking van zijn' oorspronkelijken geest, een bepaald karakter en een' verre zich uitstrekkenden invloed gehandhaafd. Het heeft de afgoderij in meer dan een' werelddeel uitgeroeid; door het geloof aan éénen, barmhartigen God, ver van elkander verwijderde volken en stammen tot ééne Gemeenschap vergaderd; en nog gaat het voort, hoe veel gebrekkigs wij daarbij ook moeten betreuren, om aan het Oostersche menschdom datgene te verschaffen, wat het, naar deszelfs tegenwoordige gesteldheid en vatbaarheid, uit den inhoud des Christendoms, schijnt te kunnen verdragen of genieten. Zoo staat het dáár als het overblijfsel van hetgeen de Christelijke Godsdienst voor de Oostersche volken vroeger poogde te wezen; maar tevens als de bewaarplaats van hetgeen dezelve daarvoor eenmaal zijn zal. Schijnbaar verstorven draagt het niet te min eene kiem des levens in zich. In de eindelijke ontwikkeling daarvan ligt deszelfs toekomst, en de toekomst tevens van het Christendom voor het grootste gedeelte der Oostersche wereld. Want, heeft de geschiedenis reeds bewezen, dat het Islamismus evenmin bestemd is, uit zijne eigene plaats verstoten te worden, als om buiten zijne eigenaardige grenzen te treden en te heerschen, dan schijnt het ook, in den weg der Voorzienigheid, voor hoogere doeleinden bewaard, en bestemd, om, langs welke wegen dan ook, maar op eene eigene wijze, het Oostersche menschdom eenmaal tot het hoogste en beste, tot het Evangelie van Christus, te brengen.

Het is hoogstopmerkelijk, dat het met de Grieksche

Kerk, immers in vele opzigten, op dezelve wijze gelegen is. De ontwikkeling van het Christendom, zoo als die onder de Grieken plaats had, met hare groote, geheel eigenaardige deugden, maar ook met aanzienlijke gebreken en leemten, had het toppunt van haren bloei bereikt, en begon, sedert de zevende en achtste eeuw, als haren doodslaap. Doch niet slechts ging, hetgeen door haar voor het Christendom gewonnen was, voor de overige Christenheid niet verloren; maar de Grieksche Kerk zelve, — schoon, evenmin als eenige andere, tot *Algemeene* (*καθολικὴ*) *Kerk* geworden, gelijk zij zelve zich reeds verbeeldde te zijn, — de Grieksche Kerk zelve bleef over. Zij bleef over en werd bewaard onder omstandigheden, in welke wij niet kunnen nalaten, den vinger van God te eerbiedigen. En in plaats van onder de, beurtelings door het Islamismus en de Latijnsche Kerk, haar toegebragte slagen te bukken, nam zij eene vlugt, welke in de daad onze verbazing opwekt. Zij bragt, met de haar alleen eigene hulpmiddelen, het Christendom, hoe min volledig dan ook, onder volken, die zonder hare bemiddeling van het voorregt der Christelijke Gemeenschap nog zouden verstoken gebleven zijn. Zij vormde aldus als het ware eene geheele eigene school, in welke millioenen menschen van lieverlede voor de belijdenis van het Evangelie worden opgekweekt; gelijk zij, hoewel steeds den invloed van het Protestantismus van zich terugstotende, reeds vroeger, maar toch vooral door sommige verschijnselen van onze dagen, getoond heeft, tot een krachtig steunpunt ook voor dat Protestantismus te kunnen verstrekken. En is haar voortdurend bestaan, zoo ver menschelijke berekening zulks beslissen mag, voor vele volgende eeuwen gewaarborgd; niet minder schijnt, in den weg der Voorzienigheid, haar

eene taak te zijn opgelegd, welker aard en omvang wij wel niet vermetel genoeg zijn te willen omschrijven, maar welker veruitziende en weldadige strekking onze hoogste belangstelling opwekt (Vergel. *Oratio de Ecclesia Graeca Divinae providentiae teste;* in *Annal. Acad. Lugd. Bat.* 1827—1828.).

Ik achtte het gegeven overzigt noodig, ten einde ons, zoo veel mogelijk, op de hoogte te plaatsen, van waar wij den gang en tevens de toekomst ook der Roomsche Kerk, althans eenigermate, meenen te kunnen overzien.

Eene groote overeenkomst tusschen den gang, dien zij in den loop der Eeuwen genomen heeft, en dien harer beide genoemde lotgenooten, zal daarbij den lezer van zelf zijn in het oog gevallen. Ook zij is het hoogst merkwaardige overblijfsel en gedenkteeken, eener geheel eigenaardige ontwikkeling en toepassing, welke het Christendom, namelijk onder zijne Latijnsche belijders, ten deel viel. Ook zij gewis heeft aan het Christendom, de Christelijke wetenschap en de menschheid diensten bewezen, waarvan wij, zonder ondankbaar en dwaas te zijn, het algemeen en hoog belang niet kunnen miskennen. Maar ook zij had het toppunt van haren bloei en invloed bereikt, toen eene nieuwe opvatting en ontwikkeling des Christendoms, ook door hare medewerking, tot rijpheid gekomen was, welke evenzeer, en meer nog, de hare overtrof, als zij zelve, in degelijkheid en Christelijkheid, hare beide voorgangsters te boven ging. Ook zij werd toen in haren waan te leur gesteld van een *Algemee-*

ne Kerk te wezen, buiten welke geen Christendom en geene zaligheid is. Ook zij eindelijk werd binnen hare eigen perken teruggezet, maar om, niet minder dan hare voorgangsters, niet slechts haar bestaan te handhaven, maar om, even als deze, elders vergoeding te zoeken voor hetgeen zij aan uitgebreidheid en invloed verloren had.

Zoo gingen reeds drie eeuwen over haar heen, en zij is gebleven die zij was. Gevaren dreigden en troffen haar, als in de hartader van haar bestaan; zij werd er niet door verhinderd, in onzen tijd, zelfs eene mate van werkzaamheid, kracht en invloed ten toon te spreiden, die de dagen van haren bloei in het geheugen terug roept, en die regt geeft, om tegen de vraag: of zij niet eindelijk onder den invloed van het Protestantismus zal bukken? de andere over te stellen: of het haar nog gelukken zal, hetgeen zij door hetzelve verloren heeft, gedeeltelijk of zelfs geheel te herwinnen?

De ontkenning intusschen der laatstgenoemde vraag rust niet slechts op de inwendige kracht van het Protestantismus, en op de zonder uitzondering geldende historische waarneming, dat nimmer eene nieuwere ontwikkeling van het Christendom onder de menschen voor eene vroegere deszelfs plaats weêr heeft ingeruimd; maar zij steunt niet minder op den aard der tegenwoordige krachtsontwikkeling in de Roomsche Kerk zelve. Voor zoo ver namelijk deze het uitvloeisel is van haar eigenlijk en bijna eenig Orgaan, eene Hierarchische en Jesuitische Propaganda, die zonder inwendig, zedelijk en wetenschappelijk vermogen, alleen door uitwendige hulpmiddelen, of door sluw bedrog en ver-

leiding, werkt, — moge zij, door uitwendige omstandigheden geholpen, eenige voordeelen behalen, tegen welke verdubbelde waakzaamheid een noodzakelijke pligt is (zie de verstandige waarschuwing van W. Broes, *Filips van Marnix*, II D. 2e St., bl. 359 vv.); maar die voordeelen zijn stoffelijk, plaatselijk en tijdelijk, geheel afhankelijk van den loop der gebeurtenissen, door welke zij werden te voorschijn geroepen, en gereed om onder te gaan in eene toenemende, veredelde verlichting en beschaving, welke de Roomsche Hierarchie evenmin verdragen als weeren kan. Of, voor zoo ver aan die krachtsontwikkeling ook de Wetenschap deel heeft, het geen echter, uitsluitend schier, alleen in sommige oorden van Duitschland het geval is, moeten wij niet voorbijzien, dat die wetenschap zelve, ook waar zij tegen het Protestantismus strijd voert, Protestantsche beginselen, meer of min zuiver, in zich heeft opgenomen; gelijk zulks, zelfs bij eenen Möhler, het geval was. De Roomsche Kerk slaat dan ook dit vreemde verschijnsel, eener wetenschappelijke beweging in haren schoot, niet zonder vrees en argwaan gade; gelijk b. v. uit hare handelwijze ten aanzien der school van Hermes gebleken is. En de deelhebbers dier beweging zelven, in gevoelens en scholen verdeeld, verwijten elkander onderling, dat zij, door hunne wetenschap op Protestantschen bodem verplaatst, de hoofdbeginsels van het Katholicismus hebben gekrenkt of verloochend; gelijk zulks, ten aanzien der Hermesianen, door de stemvoerders der Tubinger en Maintzer school, en ten aanzien van dezen, vooral van Staudenmaijer, Klee en anderen, zeer onlangs door den scherpzinnigen en geleerden Baltzer geschied is (in een zeer belangrijk geschrift: *Beiträge zur Vermittlung eines richtigen Urtheils über Katholicismus und Protestantismus*, *von Dr.* J. B. Baltzer, *o. o. Professor*

bei der katholisch-theologischen Facultät zu Breslau. Erstes Heft. Breslau 1839); — terwijl echter ook in den vrijen en gematigden geest van dezen laatsten, en in de wijze, waarop hij zich de mogelijkheid eener vereeniging van Protestantismus en Katholicismus voorstelt (» *der Katholik möge sich merken, dass der Ob-* » *jectivismus ohne subjective Entwickelung sein Ziel* » *nicht erreichen kann, weil er nicht von Stelle kommt* » *und den Geist in Fesseln legt, anstatt ihm in seiner* » *Entwickelung bloss als Regulatif zu dienen."* s. 214,) eene sterke inwerking van den geest van het Protestantismus niet te miskennen is.

Die wetenschappelijke beweging behoort daarom gewis tot de merkwaardige teekenen van onzen tijd, en zij besluit welligt de voorteekenen in zich, dat de Roomsche Kerk gereed staat, van lieverlede nog meer vreemde bestanddeelen, die zij tot heden toe bevat, van zich af te zonderen; evenzeer als de meer ernstige en godsdienstige geest, welke de Roomsche Kerk elders, waar zij met het Protestantismus in nadere aanraking is, aan den dag legt, — b. v. in ons eigen Vaderland in onderscheiding van Spanje, Italie en zelfs van het naburige Belgie, — tot dezelfde verwachtingen opleidt.

Met beide opgenoemde verschijnselen, staan dan ook blijkbaar die omstandigheden in verband, welke ten aanzien van de handelwijze der Roomsche Kerk, in den laatsten tijd, en meer en meer, ook in ons Vaderland, aller aandacht tot zich trekken. Ik bedoel voornamelijk haren bij toeneming zich openbarenden ijver, om hare belijders, zoo veel dit slechts mogelijk is, van alle gemeenschap met Protestanten af te zonderen. Immers het

sedert eenige jaren over het algemeen in het oog vallende schuwen van allen omgang met andersdenkenden door hare Geestelijkheid; hare handelwijze ten aanzien der, anders meestal in haar voordeel plaats hebbende, *gemengde huwelijken*; vooral ook haar geroep om zoo genoemde *vrijheid van onderwijs*, als het middel, om reeds haar opkomend geslacht voor alle nadere aanraking met de Protestantsche jeugd te behoeden; — deze en andere omstandigheden duiden aan, dat zij zelve haar zamenzijn met de Evangelische Kerk niet zonder groote bezorgdheid gadeslaat.

Doch dit alles laat de Roomsche Kerk zelve onaangeroerd. Wel moge het ook in haren eigen boezem, d. i. dáár, waar zij slechts met zich zelve te doen heeft, en weinig of niet den invloed van het Protestantismus ondervindt, b. v. in Spanje, Portugal en Italie, aan geene verschijnselen en bewegingen ontbreken, die haar mede verontrusten en schokken; maar het zijn verschijnselen, aan welke eene zedelijke, wetenschappelijke en Godsdienstige kracht en strekking geheel en al vreemd schijnt; die daarom ook haar eigenlijk levensbeginsel niet aantasten; en welke zij, door haar gezag, of, door hare zinnelijke tooverkracht, welligt gemakkelijk zal kunnen bezweren.

Dáár schijnt zij dan ook haar *objectivimus*, gelijk BALTZER het noemt, hare historisch-kerkelijke auctoriteit, en daardoor tevens haar stationair karakter, die *conditio sine qua non* van haar bestaan, voor langen tijd ongeschonden te zullen bewaren. Van dáár kan zij althans haren eigenaardigen werkkring, naar elders, waar de trap van verlichting en beschaving meer sympathetisch voor haar gestemd is, verder uitbreiden of vestigen; zóó

zich zelve een voortdurend bestaan verzekeren; en het door hare beide voorgangsters geleverde bewijs bevestigen: dat, gelijk geene nieuwe ontwikkeling van het Christendom zich laat terugdringen, zoo ook geene vroegere ooit weer verloren gaat.

Zoo schijnt dan de Roomsche Kerk de haar opgelegde taak nog verder te zullen vervullen, gelijk wij zulks in hare beide lotgenooten reeds deden opmerken; om eenmaal, in haren eigenen boezem, en overeenkomstig het haar eigen karakter, eene ontwikkeling van zich zelve tot rijpheid te brengen, in welke wij begeerig zijn in te zien, maar die nog achter den sluijer der eeuwen verscholen ligt.

VII.

Historisch overzigt der onderzoekingen naar het grondbeginsel der Kerkhervorming.

bl. 104 vv.

Het behoort tot de meest opmerkelijke en weldadige verschijnselen van onzen en van den naastvoorgaanden leeftijd, dat men begonnen is naar *het grondbeginsel der Kerkhervorming* te vragen; met andere woorden, dat men meer en meer ernstige pogingen heeft aangewend, om het *hoofddenkbeeld*, waarvan zij is uitgegaan, het *hoofddoel*, naar hetwelk zij streven wil, de *hoogste wet* en *regelmaat*, welke zij zich zelve gesteld heeft, en waarvan al hare voorschriften, leeringen en inrigtingen, ja, haar geheele wezen zelf, het uitvloeisel en de uitdrukking zijn moeten, zich zoo veel mogelijk naauwkeurig en met helderheid voor te stellen.

De oorsprong van dit verschijnsel hangt ontegenzeggelijk zamen met den toestand, in welke de Protestantsche Kerken, bepaaldelijk ook in Duitschland, nu omstreeks eene eeuw geleden, verkeerden. Het Protestantismus, gelijk men niet slechts de leer, maar tevens den geest, de gemeenschap en inrigting welke de Kerkhervorming had te voorschijn geroepen, gewoonlijk noemt, was van lieverlede, althans in vele opzigten, ontaard van de bron, aan welke het zijnen

oorsprong verschuldigd was. Het had als het ware de bewustheid van zich zelve, van zijnen waren aard en van zijne eigenlijke strekking, voor een goed gedeelte verloren. Er was behoefte, dat eene stem hetzelve toeriep: *ontwaak en versterk het overige, dat sterven zoude* (Openb. III: 2.)!

Inzonderheid gold zulks, of viel dit althans in de achttiende eeuw het meest in het oog, ten aanzien van het beginsel van Evangelische en Protestantsche vrijheid; als hetwelk, in de verschillende Protestantsche Kerkgenootschappen, aan het stationaire beginsel eener onveranderlijke Formulier-Orthodoxie deszelfs plaats had ingeruimd.

Het natuurlijke gevolg hierom was, dat, toen men eindelijk, na de helft der achttiende eeuw, naar aanleiding van verschillende oorzaken, uit dien algemeenen doodslaap begon te ontwaken, en het zoogenaamde tijdvak der verlichting aanbrak, dit onvrije, dit gebondene, ja dit slaafsche, in den toestand van het Protestantismus, meer dan iets anders, de aandacht tot zich trok; en dat daarom ook de eerste pogingen, om van den eigenlijken aard en geest der Kerkhervorming, en alzoo van het grondbeginsel van het Protestantismus, zich zelve rekenschap te geven, tot eene slotsom geleid hebben, volgens welke men zich in gemoede niet anders verbeeldde, dan dat dit grondbeginsel uitsluitend in *vrijheid van alle menschelijk gezag* gelegen was.

Er is, wij ontkennen het niet, veel waars, maar er is ook veel eenzijdigs, in deze voorstelling. En deze eenzijdigheid was niet slechts een kwaad op zich zel-

ve, maar zij was meer nog een kwaad in de gevolgen. Want, gelijk het steeds met eenzijdigheid gaat, omdat het denkbeeld, waarmede men zich uitsluitend bezig houdt, door geene andere getemperd, bestuurd en gewijzigd wordt, vervalt men als van zelf tot uitersten, die vaak tot de schroomelijkste afdwalingen heenleiden. Zoo was het ook hier. Want, schoon ook dit vrijheidsbeginsel in den aanvang slechts tot een geheel vrij gebruik en tot de vrije uitlegging en toepassing der Heilige Schrift zich scheen te zullen bepalen; eerlang achtte men ook den hierdoor aangelegden band te belemmerend, en men schroomde niet langer, het gezag der gezonde Rede, zelfs boven dat der Heilige Schrift verheven, als grondbeginsel van het echte Protestantismus te huldigen.

Het was juist deze afdwaling, aan welke het Rationalismus zich schuldig maakte, die niet slechts de behoefte ontwaken deed, om de vrijheid van menschelijk gezag, als grondbeginsel van het Protestantismus, binnen betamelijke grenzen terug te brengen en te omschrijven; maar vooral, om bij deszelfs geheel negatief karakter ook eene positieve kracht te voegen. Het middel hiertoe lag in de van nieuws ontwaakte erkentenis, dat terugkeeren tot de oorspronkelijke Openbaring, in den Bijbel vervat: met andere woorden, dat *het onfeilbaar gezag der Heilige Schrift*, *als eenige zuivere kenbron der Goddelijke Openbaring, en eenige regelmaat tevens van der Christenen geloof en leven*, het grondbeginsel was, waarvan de Hervormers zijn uitgegaan, en op welke het Protestantismus, nu en steeds geheel en al rust.

Men meene niet, dat hierdoor niets, of althans niets

nieuws gewonnen was. Immers iets nieuws treedt te voorschijn, wanneer de vonk, uit de assche opgerakeld, waarin zij verscholen lag, tot eene verlichtende vlam en tot een verwarmend vuur wordt aangeblazen. Zoo was ook het hier met de zaak gelegen. Want niet alleen had het Protestantismus, in den loop der eeuwen, dit grondbeginsel maar al te veel uit het oog verloren; maar ook door de Kerkhervormers zelven was het veeleer slechts verondersteld, dan wel als grondbeginsel, waaruit zij handelden, uitdrukkelijk aangegeven. Inzonderheid na die latere afdwaling der hen opvolgende geslachten, mogen wij het als een werkelijken en merkwaardigen voortgang van het Protestantismus, en als eene weldaad van onzen leeftijd, aanmerken, dat eindelijk vooral ook dit beginsel duidelijk uitgedrukt, nader ontwikkeld en als grondbeginsel op den voorgrond geplaatst is. Vooral mogen wij zulks, ziende op de rijke en schoone vruchten, welke juist dit van nieuws ontwaakte beginsel nu reeds gedragen heeft. Het heeft de Critiek en Uitlegkunde des Bijbels, als nieuwe wetenschappen, te voorschijn geroepen. Het heeft de tallooze onvermoeide pogingen uitgelokt, om de verschillende gedeelten der Heilige Schrift, met vroeger ongekende hulpmiddelen, in derzelver aard en inhoud, naauwkeuriger dan ooit te voren doen kennen. Het heeft eindelijk aan eene der schoonste instellingen van onzen tijd, die der Bijbelverspreiding, den oorsprong gegeven, en daarin de algemeen herleefde Protestantsche overtuiging zich op het krachtigst doen uitspreken: dat terugkeeren tot *het gezag des Bijbels, als eenige zuiver kenbron der Openbaring, en als eenige regelmaat van Christelijk geloof en leven*, het grondbeginsel der Kerkhervorming is.

Hiermede echter was evenmin de ontwaakte behoefte bevredigd, als het aangevangen onderzoek afgeloopen. Het kon toch niet anders, of juist door dezen reeds belangrijken stap tot de kennis van hetgeen het bezielende levensbeginsel der Kerkhervorming uitmaakt, moest men tot andere worden uitgelokt, ten einde nog dieper in den aard, den inhoud en de eigenlijke strekking van het Protestantismus door te dringen. En wat was dan natuurlijker, dan dat eerlang, te midden dezer bemoeijingen, zich ook stemmen verhieven, welke der Evangelische Kerk ter goeder ure herinnerden, dat zij uit *de leer aangaande Gods vrije genade in* CHRISTUS, haren oorsprong genomen had. Het was vooral de vrome REINHARD, die, in zijne ten jare 1800 gehoudene *Reformations-predigt: wie sehr unsere Kirche Ursache hat, es nie zu vergessen, sie sey ihr Daseyn vornehmlich der Erneuerung des Lehrsätzes von der freien Gnade Gottes in Christo schuldig* (zie REINHARD's *Predigten* 1800. 2er B. s. 270 ff.), dezen Evangelietoon aansloeg, en daardoor aanleiding gegeven heeft, dat, onder veel twist, althans na veel wikken en wegen, het Evangelisch beginsel: *dat wij zonder onze verdiensten geregtvaardigd worden, alleen uit genade, om* CHRISTUS *wil, door het geloof*, als grondbeginsel der Protestantsche belijdenis, of, gelijk men veelal meende, der Kerkhervorming zelve, op den voorgrond geplaatst werd.

Ook hierdoor werd, wel is waar, geen bedolven vonk uit de assche opgehaald. — Want wie kan ontkennen, dat juist dit beginsel in de Evangelische Kerk steeds, onder allerlei vormen, vastgehouden en in meerdere of mindere mate levend gebleven was? — Maar hierdoor werd toch aanleiding gegeven, dat die

Kerk, ook in dit opzigt, als tot bewustheid van zich zelve gebragt is; dat zij meer, hetgeen zij bezat, leerde kennen; en meer, hetgeen zij bezat en kende, ook als haren schat en als haar levensbeginsel leerde op prijs stellen en met nieuwen ijver behartigen.

Het is dan ook een ernstig en diep indringen juist in den hoofdinhoud van het Evangelie, waardoor de laatste tijd, meer dan eenig vroeger tijdvak, zich heeft gekenmerkt. Niet alleen de menigvuldige theoretische voorstellingen en ontwikkelingen der dusgenoemde *Verzoeningsleer*, maar meer nog de toegenomen practische hoogschatting van CHRISTUS en zijn Evangelie, en het op prijs stellen van een eenvoudig Evangelisch geloof, waren daarvan het uitvloeisel. Gelijk het mede hieruit te verklaren schijnt, dat de Protestantsche Kerken in Duitschland, bij derzelver jongste ineensmelting, den naam van *Evangelische Kerk* boven elken anderen verkozen hebben.

Intusschen was ook hiermede het onderzoek naar het grondbeginsel van het Protestantismus nog geenszins ten ten einde gebragt. Immers het onderlinge verband der beide opgenoemde nu ontwikkelde beginsels, zag men niet aanstonds op dezelfde wijze, of met helderheid in. Veeleer werden zij door velen nog als tegen elkander overgesteld aangemerkt, en daarom beurtelings, het eene boven het andere, als Hoofdbeginsel op den voorgrond geplaatst, en als zoodanig meer of min uitsluitend voorgestaan en verdedigd. De belangrijke Verhandeling van den Heer HUËT, *over de duurzaamheid van het Protestantismus* (*N. Verhandelingen van het Genootschap tot Verdediging van de Chr. Godsdienst.* 1832. 2e Deel.) en die van den Heer WEIJDMANN, *over het beginsel der*

Kerkhervorming (*Verhh. van* TEYLER'*s Godgeleerd Genootschap.* XXXI Deel, 1832), kunnen daarvan, in verschillend opzigt, althans eenigermate tot voorbeeld verstrekken.

Zelfs de onlangs verschenen: *Geschiedkundige nasporingen, of de Kerkhervorming der XVI Eeuw uitgegaan zij van het vrije Bijbel-onderzoek, of van het vrije onderzoek des Evangelies* enz., door Prof. HOFSTEDE DE GROOT (*Waarheid en Liefde* 1840. 4e stuk), onder het reeds afdrukken, tevens onder het nog neerschrijven dezer *Aanteekeningen*, mij in handen gekomen, schijnen mij toe nog geheel van ditzelfde standpunt uitgegaan. De tegenstelling toch, op den titel gemeld, behoorde eigenlijk, ook volgens den inhoud, niet te zijn uitgedrukt, zoo als er staat: *vrij onderzoek des Bijbels*, en — *vrij onderzoek des Evangelies;* maar: *vrij onderzoek des Bijbels* en — *vrije omhelzing en verkondiging des Evangelies;* waarbij dan natuurlijk, niet meer aan het Evangelie als *schrift*, maar alleen aan het Evangelie als *daadzaak*, aan de Evangelieleer, aan Evangelische waarheid, aan de genade van God, en de verlossing, die in CHRISTUS JEZUS is, gedacht wordt. Zonder deze onderscheiding, ware ook de geheele tegenstelling eene ongerijmdheid; omdat vrij onderzoek des Bijbels tevens en noodzakelijk een vrij onderzoek des Evangelies onderstelt en in zich sluit. En kan er ook al, gelijk wij gaarne toestemmen, een *Bijbelonderzoek* zijn, hetwelk daarom nog geen *Evangelie-onderzoek* is; er kan evenzeer een *Evangelie-onderzoek* zijn, hetwelk op verre na nog geen *onderzoek des Evangelies* genoemd mag worden; waarvan het zoogenaamd *Evangelie-onderzoek* der *Waldenzen*, op

hetwelk zich echter de Schrijver beroept, een treffend voorbeeld ons aanbiedt.

Maar geen *onderzoek des Evangelies*, dat is der Evangelische waarheid, kan er, in den geest en volgens het grondbeginsel der Kerkhervorming, bestaan, zonder teruggaan tot den Bijbel, zonder onderzoek der Heilige Schriften. Dit is het eigenlijk, waarop het hier aankomt. Maar dit is het tevens, naar het mij voorkomt, wat hier te veel voorbijgezien, of geheel in de schaduw geplaatst is.

Immers, van zulk een onderzoek der Heilige Schrift gingen de Kerkhervormers zonder onderscheid uit. Dit stelden zij tegen het gezag der Kerk en van hare gebrekkige en bezoedelde *Traditie* over. Daardoor eerst, en niet maar alleen op hun Godsdienstig gevoel af, kwamen zij voor zich zelven tot de kennis en omhelzing van het Evangelie van Christus; en daardoor ook werden zij tot deszelfs reine en volledige verkondiging aan anderen opgewekt en in staat gesteld.

In niemand is dit meer zigtbaar dan in Luther zelven. Zijne verbazing en vreugd, toen hij, op zijn twintigste levensjaar, in de Bibliotheek te Erfurt, voor de eerste maal, een' geheelen Bijbel ontdekte; de onuitwischbare indruk, dien juist eene geschiedenis uit het Oude Verbond, die van Samuël, toen op hem te weeg bragt; het eigen bezit van zulk een' geheelen Bijbel, gedurende zijn Kloosterlijk leven; de raad door Staupitz, op zijne klagten en gewetensbezwaren, hem gegeven, om vooral zich in de H. Schriften te oefenen; de onafgebroken ijver en lust, waarmede hij dan ook, nog als Monnik, in het onderzoek der Heilige Schriften bezig was,

zoodat hij dezelve schier geheel in zijn geheugen had ingeprent; de reuzenarbeid, vooral, dien hij vervolgens, en nog in later tijd, aan de vertaling en aan de uitvoerige verklaring ook der Boeken des Ouden Verbonds heeft besteed (alleen zijne *Enarrationes in Genesin* zijn nog onlangs in acht Boekdeelen te Erlangen uitgekomen); — deze en andere omstandigheden (verg. MATTHESIUS *Luthers Leben*, Ausg. 1715. P. I. f. 3. SECKENDORFF *Hist. Ref.* L. I. p. 21. PLANCK *Protest. Lehrbegr.* I. 61.) toonen onwedersprekelijk aan, dat het vooral *Bijbelonderzoek* geweest is, waardoor ook LUTHER, in den weg der Voorzienigheid, tot Hervormer is opgeleid; en dat hij niet door de beoefening der Evangelien, of der Schriften des Nieuwen Verbonds alleen, maar door het aanhoudend en ernstig onderzoek van alle de overige Heilige Schriften, tot de kennis der waarheid, en bijzonder tot het inzigt en de omhelzing van het Evangelie van lieverlede gekomen is. Hetgeen reeds een CUSA schreef: *omnem Scripturam servire Euangelio* (*Excitatt.* Lib. VI. *Opp.* p. 530); hetgeen onze WESSEL GANSFORT nader ontwikkelde (zie ULLMANN *Johan Wessel ein Vorganger Luthers*, s. 221 ff.); en hetgeen de Heidelbergsche Catechismus (vr. 19) uitdrukkelijk leert: » dat het Evangelium door God in het Paradijs geopenbaard, door de Patriarchen en Profeten » verkondigd, door de offerhanden en cerimonien voorgebeeld, en door zijn Eeniggeboren Zoon vervuld is"; zoodat de geheele openbaring van God, ook die in de Heilige Schriften des Ouden Verbonds begrepen is, het Evangelie in zich sluit, tot kennis en omhelzing van het Evangelie van CHRISTUS opleidt; — dat zelfde zien wij in LUTHER, maar zien wij, ofschoon op verschillende wijze, ook in al de overige Hervormers bevestigd. Missen dezen hier en daar, wat LUTHER bezat; zij geven op hunne beurt

veel, dat LUTHER in zijne drift eenzijdig voorbijzag. Zij gingen zonder onderscheid tot den Bijbel terug, en zij vonden er Gods Openbaring, bijzonder het Evangelie van CHRISTUS, in deszelfs oorspronkelijke zuiverheid weder. Zoo zijn zij, vooral door het onderzoek en op het gezag der Heilige Schriften, tot de omhelzing en de verkondiging van het reine Evangelie van CHRISTUS, zoo van het algemeen *Bijbelsche beginsel*, tot het bijzonder *Evangelische beginsel*, gekomen.

Maar dit neemt toch niet weg, dat, ofschoon het *Evangelisch beginsel*, als uit de gemeene bron, het onderzoek der Heilige Schriften, gesproten, aan alle Hervormers gemeen is, hetzelve echter geenszins bij allen dezelfde plaats heeft ingenomen of op gelijke wijze uitsluitend op den voorgrond geplaatst werd; evenmin als het *Bijbelsch beginsel* door allen doorgaans even sterk gehandhaafd is.

In LUTHERS vurig gemoed maakte het vinden en geheel omvatten van dat ééne woord: *wij worden om niet geregtvaardigd!* straks en meer en meer zulk een' diepen en blijvenden indruk, dat het zijne geheele ziel vervulde, schier elke andere gedachte daaruit verdrong, en zoo wederkeerig als de ziel en het middelpunt zijner leer en zijner geheele Hervorming geworden is. Maar het had ook den invloed, dat *seine allerliebste heilige Schrift*, welke hij, nog voor hij als Hervormer optrad, beloofde *treulich und lauter zu predigen und zu lernen*, van lieverlede alleen waarde voor hem behield, voor zoo ver zij deze genadeleer uitdrukte; dat zijn geloofs-principe nu zelfs de toetssteen werd, aan welke hij de echtheid der Heilige

Schriften beproefde, zoo dat hij eigendunkelijk het regt zich aanmatigde, om zulke Bijbel-boeken te minachten of te verwerpen, in welke dezelve naar zijn inzien niet, of niet genoeg, was voorgesteld; ja dat, over het algemeen in de Luthersche Kerk, de Bijbel in die mate op den achtergrond geraakt is, naar mate zij de daaruit geputte hoofdleer des Evangelies in hare symbolische Schriften als Kerkelijke leer geëikt en op den voorgrond geplaatst had. Zoo kwam het dan ook, dat LUTHER zelf zich bereid verklaarde, om in alle afdwalingen der Roomsche Kerk te berusten, indien zij slechts de onvervalschte verkondiging van het Evangelie vrijliet; gelijk het daaraan is toe te schrijven, dat de Luthersche Kerk, schoon door de Roomsche buitengeworpen, toch uit dezelve alles heeft bijbehouden, wat slechts niet regtstreeks met de Heilige Schrift in strijd kon geacht worden; volgens den regel, dien LUTHER zelf zich stelde: *quidquid non est contra Scripturam, pro Scriptura est, et Scriptura pro eo.* Zoo is LUTHER wel van het onderzoek des Bijbels uitgegaan, en daardoor eerst tot de kennis van het Evangelie gekomen; maar met de ontwikkeling en het verdedigen van het *Evangelisch beginsel*, zoo als dit door hem tot middelpunt zijner Dogmatiek gemaakt was, achtte hij zijne Hervorming gesloten. Aan dit hoofdbeginsel liet hij het grootendeels over, om eene verder gaande Kerkelijke en zedelijke Hervorming te weeg te brengen.

Geheel anders gewijzigd was de ontwikkeling en de loop, welken het Hervormingsbeginsel in de *Hervormde Kerk*, onderscheiden van de *Luthersche*, genomen heeft. Van het onderzoek des Bijbels uitgaande, is

men ook dáár tot erkentenis en omhelzing van het Evangelie van Gods genade in Christus, als de hoofdzaak, gekomen. Maar in de schatting van Zwingli, van Oecolampadius, Farel, Calvijn, of wie verder onder de stichters der Hervormde Kerk moeten genoemd worden, bleef de Bijbel zelf steeds nog eene andere en hoogere plaats innemen, dan Luther hem aanwees. Luther beproefde en toetste den Bijbel aan zijn eigen Evangelisch geloof; Zwingli zijn Christelijk geloof, en elk gedeelte van hetzelve, geheel en alleen aan den Bijbel. » Ik zocht een' proefsteen", zoo schreef deze in 1522, » en ik vond geen' anderen, dan dien steen des » aanstoots en die rots der ergernis, aan welken zich » stoot al wie, met de Fariseërs, om hunne eigene over» leveringen, Gods woord verwerpen. Ik vergeleek die » uitspraken en begon aan dezen steen elke leer te » beproeven. Zag ik, dat de leer de proef van den » steen kon doorstaan, dan nam ik ze aan; zoo niet, » zij werd door mij verworpen" (L. Wirz, *Neuere Helvetische Kirchengeschichte*, *Zürich* 1831. Th. I. 1 st. S. 290 f.). In deze woorden heeft Zwingli datgene uitgedrukt, wat steeds het eigenlijk kenmerkende, ja, het hoofdbeginsel der door hem gestichte *Hervormde* Kerk gebleven is. Dat was de grondslag, op welke zijne navolgers, inzonderheid Calvijn, nog verder hebben voortgebouwd, en hetwelk daarom niet slechts in alle *geloofsbelijdenissen* der Hervormde Kerken, in onderscheiding van de *Symbolische boeken* der Lutherschen, wordt uitgedrukt, maar tevens in alle gebruiken en instellingen dezer Kerk, zelfs tot heden toe, geheel is ingeweven. Het woord van God wederom in zijne geschondene eer en zijn gezag te herstellen; dien overeenkomstig, het Evangelie, dat is de *geheele* leer van Christus te verkondigen en te belijden; ja, ook de

geheele inrigting der Christelijke Kerk, zelfs tot in alle bijzonderheden toe, daardoor te vernieuwen en de Christelijke zeden daarnaar te regelen en te hervormen; dat is het eigenlijke grondbeginsel, hetwelk in de Hervormde Kerk evenzeer op den voorgrond geplaatst werd, als zulks in de Luthersche Kerk met het bij uitnemendheid aldus genoemde Evangelisch beginsel, de leer der regtvaardiging alleen door het geloof, meer uitsluitend het geval was.

Gaarne zoude ik hieromtrent nog meer in bijzonderheden uitwijden; doch het gezegde zal genoeg zijn, om tegen eene eenzijdige beschouwing, gelijk van de geschiedenis in het algemeen, zoo van die der Kerkhervorming, en van het beginsel, waarvan zij is uitgegaan in het bijzonder; te waarschuwen. Ik verwijs slechts, ten aanzien van het laatstaangestipte onderwerp, naar het mij zoo even bekend geworden, belangrijk geschrift: *Die religiöse Eigenthümlichkeit der lutherischen und der reformirten Kirche. Versuch einer geschichtlichen Vergleichung von* M. GOEBEL. *Bonn* 1837; en naar een ander, mede belangrijk, opstel, van denzelfden Schrijver, over den ongelukkigen CARLSTADT, zie *Theol. Studien u. Kritiken* 1841. 1es Heft. S. 88 ff. De kundige Schrijver verdient aanmoediging tot voortzetting en voltooijing van zijn zoo belangwekkend onderzoek. Het heeft nu reeds de strekking, om op het geen de beide Kerken, met den in dezelve zich openbarenden tweeledigen gang en ontwikkeling der Kerkhervorming, zoo eigenaardig kenmerkt en voor beide belangstelling en hoogachting inboezemt, opmerkzaam te maken. Maar het zal dit gewis nog meer doen, wanneer de met den geest der opmerking zoo wel toegeruste schrijver in de gelegenheid mogt gesteld worden,

om ook met den, hem blijkbaar minbekenden geest en gang en toestand van de Nederlandsche Kerkhervorming, en alzoo met een der belangrijkste gedeelten der Hervormde Kerk, zich meer van nabij te kunnen bekend maken.

Na dezen uitstap tot ons overzigt terugkeerende, moeten wij de opmerking herhalen, die ons nu ook minder bevreemden zal, dat namelijk het eigenlijk verband, of het onderscheid en de zamenhang, van dit aldus ontwikkelde en meer en meer algemeen erkende *tweeledig beginsel* van het Protestantismus, — het *gezag der Heilige Schrift*, en het op den voorgrond stellen van *de Evangelische genadeleer*, — alzoo nog bij voortduring een geliefkoosd en belangrijk voorwerp van het aangevangen onderzoek, maar niet minder ook een punt van verschil tusschen hen, die zich met dit onderzoek bezig hielden, gebleven is. Het zijn inzonderheid J. A. H. Tittmann, de Wette en Twesten (Tittmann, *de summis principiis Augustanae Confessionis*, in *Opuscc. varii argumenti*, *Lips.* 1833. Twesten *Vorlesungen uber die Dogmatik der Ev. Luth. Kirche*, *nach den Comp. des Hr. Dr.* de Wette, I B. S. 273 ff.), die daaraan hunne krachten beproefd hebben. En het was naar ik meen, vooral op hunnen voorgang, dat men, in Duitschland althans, het genoemde, tweeledige beginsel vrij algemeen, in den Lutherschen geest, zóó onderscheiden heeft, dat het *gezag der Heilige Schrift*, slechts het *formele* beginsel van het Protestantismus, integendeel de *Evangelische leer der genade*, deszelfs *materieel* beginsel genoemd werd.

Ik behoef niet te doen opmerken, hoe dit voortdurende onderzoek, langs dezen weg, tot eene steeds voortgaande ontwikkeling en tevens meer naauwkeurige en wijsgeerige bepaling van het beginsel van het Protestantismus geleid heeft.

Maar evenmin behoeft het betoog, dat men zoo van het algemeene standpunt meer en meer tot een geheel bijzonder is afgedaald. Het was niet eene *historische*, maar eene *theologische* en *wijsgeerige* vraag, op welke men het antwoord zocht; niet zoo zeer het onderzoek naar het *grondbeginsel der Kerkhervorming*, maar naar dat van het *Protestantismus*, dat is der *Protestantsche Geloofsleer*, waarmede men zich bezig hield. De beide opgenoemde beginselen, het *materiële* en *formele*, onderscheidde men dan ook geheel wijsgeerig, als *objectief*, dat is als betreffende het voorwerp, de leer, of ook de Kerk, welke door de Kerkhervorming was in het leven geroepen, van het *subjectieve* beginsel, het welk ons zelf tot Protestanten maakt, of van de gemoedsstemming, uit welke het Protestantismus geboren wordt. En in dit subjectieve beginsel onderscheidde men dan weder: — de *inspraak van het geweten*, die geene rust ons gunt, voor dat wij dezelve bij Hem zoeken, door wien wij vrede hebben met God; — de *zedelijke ernst*, welke ons in de zonde den eeuwigen scheidsmuur tusschen ons en den Heiligen God erkennen doet, zoo lang wij ons niet aan Hem vertrouwen, die dezen scheidsmuur verbroken en het handschrift onzer zonde aan het kruis gehecht heeft; — de *waarheidsliefde*, welke ons alles verwerpen doet, wat met de uitspraak des Bijbels strijdt; en eindelijk die *zelfstandigheid* van geest, welke aan geenerlei menschelijk gezag, maar

alleen aan Gods Openbaring zich vasthoudt. Zoo althans deed zulks TWESTEN, *a. a. O.* S. 178 ff.

Zoo ver was men, ter ontwikkeling van het grondbeginsel van het Protestantismus, door redenering en philosophisch schiften, gekomen. Doch zoo heeft men het onderzoek tevens op een vreemd grondgebied overgebragt. Zoo heeft men daarbij te veel de Geschiedenis over het hoofd gezien; de Kerkhervorming te weinig als historisch verschijnsel aangemerkt; en daardoor ook, indien al niet misgetast, ten minste hetgene men zocht niet volledig gevonden. — Het is *juist het terugkeeren tot de Geschiedenis*, hetwelk, als een laatste punt bij dit overzigt, nog onze aandacht tot zich trekt.

Dit terugkeeren tot de geschiedenis, bij het onderzoek naar hetgeen eigenlijk het beginsel van de Kerkhervorming uitmaakt, heeft, meen ik, nog meer dan elders, ofschoon met verschillenden uitslag, in ons Vaderland plaats gehad.

Eene belangrijke historische Verhandeling van den Eerw. W. BROES, tot beantwoording der vraag: *door wat beweegredenen werd, onder meer andere beweegredenen, de Kerkhervorming van* LUTHER *voornamelijk aangedrongen?* in het *Nieuw Christelijk Maandschrift voor* 1829, bl. 541 vv. geplaatst, en in zijn werk: *Kerk en Staat*, D. II. bl. 261 vv. overgenomen, strekt hiervoor reeds ten bewijze; evenzeer als zulks het geval is met de in 1830 door TEYLER's Godgeleerd Genootschap uitgeschreven Prijsstof: *Eene ontwikkeling van het ei-*

gemeenlijk beginsel, waarvan de Hervorming der Christelijke Kerk, in de XVIe Eeuw begonnen, is uitgegaan, met eene aanwijzing, hoe dit beginsel zich in het uit- en inwendig bestaan, in de leer en de inrigtingen van de Hervormde, dat is van de Protestantsche Kerk in het algemeen, en van derzelver onderscheidene afdeelingen in het bijzonder, heeft geopenbaard; alles derwijze beredeneerd en historisch gestaafd, dat daaruit blijkt niet alleen de noodzakelijkheid der Hervorming zelve, en haar verheven aard en weldadige strekking, maar ook wat die Kerk steeds voor oogen houden moet, om aan zich zelve gelijk en getrouw te zijn, en haren waarachtigen bloei te handhaven en te bevorderen.

Het is zoo, het opsporen der *hoofdbeweegreden*, niet juist van het *hoofdbeginsel* der Kerkhervorming, bepaaldelijk van Luther, heeft de Heer Broes zich voorgesteld. Maar, in hetgeen hij zocht en vond ligt toch een der grondbeginselen der geheele Kerkhervorming werkelijk opgesloten. Hetgeen hij namelijk als de groote of voornaamste *beweegreden* erkent, door welke Luther gedreven werd, en die hij *ontwakende gewetensbekommering*, *verwakkerd Godsdienstgevoel*, *zin voor Godsdienst des harte* enz. genoemd heeft, behelst dezelfde bestanddeelen, welke door Twesten (a. a. O.) tot het *subjectief beginsel* van het Protestantismus gebragt worden; gelijk zij dan ook, volgens Broes, evenzeer als volgens Twesten, tot de omhelzing van *de leer der regtvaardiging des zondaars, om de volkomen offerhande van* Christus, *eeniglijk door het geloof*, als *hoofdleer*, of als *grondbeginsel*, waarop de Leer der Kerkhervorming rust, derhalve tot het *materieel beginsel* van het Protestantismus, geleid heeft. Verschil bestaat echter daarin, dat hetgeen bij den een' als het

resultaat van redenering voorkomt, door den ander' als de uitkomst van een historisch onderzoek gegeven is.

Dit historisch onderzoek intusschen heeft zich hoofdzakelijk alleen tot LUTHER bepaald. Het lag niet in het plan van den Schrijver, om de Kerkhervorming meer in haar geheel en in het groot te beschouwen. En dat alles wordt voorbijgegaan, wat reeds vóór LUTHER had plaats gehad. Ware echter inzonderheid dit laatste in het onderzoek opgenomen, dan gewis zou juist het resultaat, tot hetwelk het nu geleid heeft, tevens tot eene opzettelijke voorstelling en ontwikkeling van het alleroudste en meest algemeene beginsel der Kerkhervorming, namelijk het *zedelijke*, of het eigenlijk gezegd *reformatorische*, hebben kunnen aanleiding geven. Want dan zou gebleken zijn, dat diezelfde *gewetensbekommering*, welke een' LUTHER den Bijbel deed aangrijpen en die naar het Evangelie hem heendreef, reeds sedert de XIe of XIIe Eeuw, de geheele westersche Christenheid pijnigde, en dat het alzoo dezelfde *beweegreden* geweest is, welke haar toen reeds naar eene Reformatie in het Hoofd en de Leden, dat is naar eene *zedelijke herstelling* der Kerk, met reikhalzend verlangen deed uitzien.

Wat de door TEYLER's Godgeleerd Genootschap uitgeschreven Prijsstof betreft, mag men indedaad betreuren, dat de beantwoording eener in haren aard zoo geheel historische vraag, niet ook in een' meer historischen geest heeft plaats gehad; en dat inzonderheid het met goud beloonde, hierboven aangevoerd, antwoord van den Heer WEYDMANN, in onderscheiding zelfs der met zilver bekroonde Verhandeling van den Heer SCHAAF GRATAMA, maar in welke *beginsel* en *oorzaak* verward worden,

de geschiedenis geheel op den achtergrond plaatst, en alzoo, meer het grondbeginsel der Hervormde Leer, dan wel der Kerkhervorming heeft in het licht gesteld. Vooral treft ons hier het verzuim, om, bij het onderzoek naar het eigenlijk beginsel der Kerkhervorming, haar slechts als een gewrocht der zestiende Eeuw te beschouwen, en niet tevens de verschijnselen gade te slaan, die reeds sedert eeuwen hare eindelijke uitbarsting en vestiging hebben aangekondigd en voorbereid. — Immers zonder deze te kennen, kent men ook den eigenlijken aard, den oorsprong en de beginselen der Hervorming, hetzij van LUTHER of ZWINGLI, niet. Dáár ligt de kiem verborgen van hetgeen door hen, doch ook door hen slechts nog gedeeltelijk, of eenzijdig, tot rijpheid gekomen is. Maar daarom juist is het opmerkzaam gadeslaan van de zoogenaamde voorbereiding der Kerkhervorming ook voor ons de beste voorbereiding, om die Kerkhervorming zelve ons in het groot te doen overzien, en om hare grondbeginselen en hare bedoelingen ons uit het regte oogpunt te leeren kennen en beoordeelen.

Het was althans deze weg, dien ik voor mij zelven insloeg. En bij het daartoe strekkende onderzoek, hebben de *Namen*, welke de Kerkhervorming draagt, mij de belangrijke dienst van goede wegwijzers bewezen.

Inzonderheid was het de oudste en meest algemeen aangenomene onder deze benamingen, welker oorsprong mij van zelf in die vroegere tijden terugvoerde, toen *Reformatie* nog de eenige leus van alle betergezinden onder de westersche Christenheid uitmaakte. En zij was het tevens, die mij nader op het meest oorspronkelijke en meest algemeene grondbeginsel opmerkzaam maakte,

van hetwelk de geheele Kerkhervorming, naar het mij toeschijnt, het eerst en het meest is uitgegaan. Het beginsel namelijk, door dat aloude woord *Reformatie* zoo eigenaardig uitgedrukt, is: *Zedelijke vernieuwing der Kerk in hare leden.* Het ontsproot uit het bij de Christenheid onwillekeurig ontwaakte en wroegende bewustzijn, dat zij niet zoodanig was, als zij behoorde te wezen. Het bedoelde eene herstelling van den Christelijken zin, en van het Christelijk leven, aan welke men, schoon dan veelal nog duister en onbestemd, maar niet minder ernstig en krachtig, voor zich zelf en anderen behoefte gevoelde. En het leidde noodwendig en meer en meer tot de ontwikkeling en de toepassing van die andere reeds opgenoemde *beginselen*, welke eigenlijk slechts de onmisbare hulpmiddelen aan de hand gaven en uitdrukten, om het voorgestelde groote doel te bereiken; maar in welke tevens zulk eene zelfstandige kracht en waarde gelegen is, dat zij, op hunne beurt en met het hoogste regt, als *grondbeginselen der Kerkhervorming* worden aangemerkt.

Men is echter te ver gegaan: men heeft zich aan eenzijdigheid en verwarring van denkbeelden schuldig gemaakt, door dezelve, of te zamen, of een van beiden, ook tot *eenige grondbeginselen der Hervorming* te willen verheffen; gelijk zulks niet slechts op een vroeger standpunt van dit onderzoek pleeg te geschieden, maar zelfs nog heden plaats vindt.

Dit is namelijk het geval met de Academische Verhandeling van den Heer A. Boon: *de duplici principio, unde in Ecclesia emendanda exierunt Sec. XVI Reformatores* (Gron. 1839), ofschoon anders mede eene proeve leverend van de meer historische rigting, welke dit

onderzoek thans poogt te nemen. Het dáár gevoerde betoog, dat bij LUTHER, maar tevens bij al de overige Hervormers, het *hoofdbeginsel* waarvan zij uitgingen, geweest is de *leer van Gods genade in Christus*, terwijl *het gezag der Heilige Schrift*, slechts als *bijkomend beginsel*, daaraan door hen later is toegevoegd, om het eerste te handhaven: brengt ons slechts op een vroeger standpunt terug van het onderzoek, waarom het hier te doen is. Het miskent niet slechts het opmerkelijk verschil der beide hoofdrigtingen, welke de Kerkhervorming genomen heeft, en neemt het kenmerkende der verschillende Hervormers onderling weg, maar het verwart ook het hoofdbeginsel van hunne Dogmatiek, met dat, van waar zij zelven zijn uitgegaan. Het laat de vraag onaangeroerd, hoe zij, buiten den Bijbel om, tot hun zoogenaamd *Hoofdbeginsel* gekomen zijn? of, indien dit door den Bijbel geschied zij, wat het dan eigenlijk was, hetgeen hen naar den Bijbel en het Evangelie heeft heengedreven? Had de Schrijver hieraan gedacht, en daarbij het bovengenoemd belangrijk opstel van den Eerw. BROES geraadpleegd, of het daar geleverd resultaat iets verder nagespoord, hij zou op een nog voorafgaand, een niet minder algemeen en niet minder zelfstandig, maar dieper liggend beginsel, waarvan ook de Hervormers, met de geheele Hervorming zelve, uitgingen, opmerkzaam geworden zijn. — Doch een in het opgenoemde reeds te voorschijn tredend gebrek aan echt historische studie van zijn onderwerp heeft ook hem verleid, om de geheele Kerkhervorming slechts als een gewrocht der zestiende Eeuw te beschouwen. Hij heeft alzoo den eigenlijken grond niet aangeroerd, op welken de Kerkhervormers slechts hebben voortgebouwd. De beginselen der Protestantsche Dogmatiek heeft hij als grondbeginselen der groote Kerkhervorming zelve

aangemerkt. En het *zedelijke Grondbeginsel*, waarop deze oorspronkelijk rust, hetwelk het eerst haar de Heilige Schriften deed hoogschatten, daarin van lieverlede het licht en den troost des Evangelies haar leerde opmerken en op den voorgrond stellen, en hetwelk alzoo, als bezielend levensbeginsel, haar niet slechts eene uitwendige Kerkhervorming worden deed, maar tevens tot eene hervorming van hart en van wandel voor hare echte aanhangers bestemde: dit *zedelijke*, dit *practische Grondbeginsel* wordt hier nog geheel voorbij gezien.

Maar ik gevoel, dat de Schrijver gedeeltelijk althans zijne verantwoording heeft in den titel van zijn geschrift. Niet eene historische, maar eene Theologische opgave heeft hij zich eigenlijk voorgesteld. Niet de geheele Kerkhervorming, maar alleen de Kerkhervorming der zestiende Eeuw, was het eigenlijke punt zijner nasporing. En bij het veele goede, hetwelk hij daarvoor bijeenbragt, zou ik hetgeen in zijne voorstelling mij gebrekkig toescheen, hier niet hebben aangeroerd, indien niet, in de boven (bl. 195) aangehaalde *Geschiedkundige nasporingen*, juist dit gebrekkige als eene deugd ware geprezen; indien dáár niet evenzeer, en nog meer, het algemeene *Bijbelsche* beginsel in het bijzondere *Evangelische* ware opgelost, het *Protestantsche* miskend, het *zedelijke* vooral over het hoofd gezien, en dien ten gevolge het in dit Academisch proefschrift medegedeeld onderzoek, als eene afdoende beslissing van het vraagstuk naar de grondbeginselen der Kerkhervorming, ware voorgesteld en aanbevolen.

De zelfstandigheid intusschen en de blijvende waarde, evenzeer als de historische zekerheid, van dit

wel miskende maar niet te min geheel oorspronkelijke *zedelijk Grondbeginsel* der Kerkhervorming is, mijns inziens, boven allen twijfel verheven. Want, schoon het waar zij, dat zonder de opgevolgde ontwikkeling en toepassing, zoowel van het *Bijbelsch-Evangelische*, als van het *Protestantsche* beginsel, de Kerkhervorming, of niet tot stand gekomen, of althans zonder kracht en leven zoude gebleven zijn; niet minder waar is het tevens, dat *Bijbel-hoogschatting*, *Evangelie-liefde* en *Protestantsche vrijheidszucht*, alleen uit het vroeger ontwikkelde *zedelijke* beginsel derzelver oorsprong ontleend hebben, en alzoo de welgekozen en noodwendige hulpmiddelen geworden zijn, door welke de verbasterde Kerk, naar hare groote en eigenlijke bedoeling, naar *Reformatie* streefde; waardoor zij eene *zedelijke herstelling* van zich zelve in hare leden wilde te weeg brengen; en waardoor zij tot die heiligheid en Christelijke volkomenheid zich poogde op te heffen, in welke het groote doel van Gods Openbaring aan den mensch, gelijk van de zuivere verkondiging van het Evangelie zijner genade in CHRISTUS, gelegen is.

Het verheugt mij daarom, dat ook in de hier voorafgaande Verhandeling: *over begrip en omvang der Kerkhervorming vóór en in de zestiende Eeuw;* dit *zedelijke beginsel*, als de eerste en oorspronkelijke rigting van den geest en gang der Kerkhervorming, wordt erkend en voorgesteld. Ik twijfel ook niet, of deze wijze van zien zal meer en meer algemeen ingang vinden, naar mate men dieper en onpartijdiger en echt historisch in den geest en gang dier groote gebeurtenis doordringt. En de hoop lacht mij toe, dat, evenzeer als het achtereenvolgend terugvinden en op den voorgrond stellen van het *Protestantsch*, *Bijbelsch* en *Evangelisch* be-

ginsel der Kerkhervorming telkens, gelijk wij zagen, door gelijktijdige daaraan beantwoordende verschijnselen gekenmerkt werd, zoo ook de vernieuwde waardschatting van dit *zedelijke* beginsel een eigen karakter aan den geest des tijds zal bijzetten en met vernieuwde kracht de waarheid doen ingang vinden en vruchten dragen: *dat wie den naam van* CHRISTUS *noemt*, OOK MOET AFSTAND DOEN VAN ALLE ONGEREGTIGHEID! (2 Tim. II. 19.)

Ik kan dit *historisch overzigt der onderzoekingen naar het grondbeginsel der Kerkhervorming* nog niet eindigen, zonder vooraf eene opmerking mede te deelen, welke mij zelven trof, terwijl ik met deze beschouwing mij bezig hield.

De gang namelijk en de uitkomst dier onderzoekingen, die nu reeds sedert meer dan eene halve eeuw de Protestantsche Christenheid bezig houden, staan in eene omgekeerde rede tot den gang, dien de ontwikkeling en toepassing van de Grondbeginselen der Kerkhervorming zelve in haren oorsprong en voortgang genomen hebben. Den aanvang des onderzoeks kenmerkte het vinden en verheffen juist van dat beginsel, hetwelk bij die Kerkhervorming het laatst van allen te voorschijn trad. Op dezen oogenblik schijnt men tot het vinden en erkennen van datgene genaderd te zijn, met welks aankondiging de Hervorming hare loopbaan heeft aangevangen.

Vrijheid van menschelijk gezag en van menschelijke inzettingen: dat was het εὕρηκα! hetwelk men aanhief, toen de aanhangers der Hervorming, nu eene halve

eeuw geleden, zichzelven rekenschap van hun geloof poogden af te leggen; en *Protestantismus* en *Protesteren* werden toen de groote woorden des tijds, die algemeen geacht werden het hoofdbeginsel en de strekking der Kerkhervorming uit te drukken; gelijk die Hervorming dan ook werkelijk, niet slechts in het *Protest* te Spiers, of in de vlammen van het Pauselijk wetboek, door LUTHERS hand ontstoken, maar in zoo menige andere stoute vrijheidsdaad, door welke hare eindelijke vestiging zich overal kenmerkte, op geene andere wijze haar eigenlijk en uitsluitend karakter scheen te hebben aangeduid.

Maar was dat Protesteren van LUTHER en van zijne tijdgenoten eigenlijk toch niets anders, dan de rijpe vrucht der Bijbelkennis en van den daaruit gesproten Evangelischen zin en het daardoor gevoedde Evangelische geloof, welke, reeds vroeger ontkiemd en aangekweekt, eindelijk moed en kracht hadden ingestort, om het zoo knellende juk der dwingelandij te verbreken; — in dezelfde verhouding klom het aangevangen onderzoek onwillekeurig in de geschiedenis opwaarts. Het weergevonden Protestantsche beginsel, en de op nieuw gesmaakte Protestantsche vrijheid, maakte van zelf weder op de grenzen opmerkzaam, welke aan die vrijheid gesteld waren, en deden het belangrijke doel in het oog vallen, naar hetwelk dit beginsel moest heenleiden. Zoo werd *Bijbelgezag* de leus, welke nu die van Protestantsche vrijheid verving, of daaraan werd toegevoegd. Zoo werd het *Evangelie* op nieuw de groote waarheid, welke men, aan de hand van dit onderzoek, in de Hervorming gelijk in den Bijbel, aantrof en boven alles op prijs stelde. En zoo zag men meer en meer en levendig in, dat men, om *Protes-*

tantsch te wezen, vooraf *Bijbelsch* en *Evangelisch* zijn moest; gelijk omgekeerd de Kerkhervorming zelve uit het Bijbelsche en Evangelische beginsel het Protestantsche ontwikkeld had.

Er was echter hierbij nog iets over het hoofd gezien. Er stond althans bij dit onderzoek nog iets op den achtergrond. Het was juist het beginsel, hetwelk bij de Kerkhervorming op den voorgrond gestaan had. Het was het punt, van waar zij althans het eerst was uitgegaan. Het was die *Godsdienstig-zedelijke behoefte*, welke, uit het smartelijk gevoel van schuld en verkeerdheid geboren, niet slechts naar de verzekering van vergiffenis en genade, maar naar Christelijke reinheid en heiligheid des levens zich uitstrekte; welke als zoodanig vaak onbewust het bezielende levensbeginsel der geheele Kerkhervorming gebleven was; welke men slechts, bij het werkelijk tot stand komen der Kerkhervorming, ten gevolge eener toen plaats grijpende meer dogmatische en polemische rigting, te veel had uit het oog verloren; — maar op welke het onderzoek naar de beginselen der Kerkhervorming, bij den gang, dien het nu eenmaal genomen had, in het einde noodwendig terugkwam: omdat het, namelijk, hier een beginsel en eene bedoeling gold, aan hetwelk zelfs het Evangelisch en Bijbelsch, evenzeer als het Protestantsch beginsel der Kerkhervorming, geheel ondergeschikt is; door hetwelk deze groote gebeurtenis boven alles het karakter eener *Reformatie* draagt; en hetwelk haar ook meer en meer met de bedoeling van Hem zal doen instemmen, *die zich zelven voor ons gegeven heeft, opdat Hij ons verlossen zou van alle ongeregtigheid, en zich zelven een eigen volk reinigen*, IJVERIG IN GOEDE WERKEN (Tit. II: 14).

Bij het mededeelen dezer historische opmerking trachtte ik reeds te doen in het oog vallen hetgeen tot opheldering dienen kan van een in den eersten opslag ons bevreemdend verschijnsel. Het is echter niet zoo bevreemdend als het wel schijnt. Wij vinden er den natuurlijken gang in weder, dien elk onderzoek en elke ontwikkeling onzer denkbeelden veelal gewoon is te nemen. Den reeds bewandelden weg wandelt men nogmaals terug, om hem naauwkeurig te kennen. Van de slotsom uitgaande volgt men den draad eener redenering, tot dat hare oorsprong duidelijk voor ons ligt. En zoo ook ons zelven rekenschap willende geven van het regt en het gebruik der Protestantsche vrijheid, welker bezit ons ten deel viel, klimmen wij onwillekeurig van de éóne bedoeling en het éóne beginsel der Kerkhervorming tot het andere op, tot dat hare eerste, hare meest algemeene gedachte, maar die ook hare laatste zijn zal, ons aangrijpt: de Kerkhervorming wil hervorming ook van den mensch! Zij wil, dat wij Protestanten zijn zullen, die zich aan den Bijbel houden! Dat wij Gods woord in den Bijbel eerbiedigende, daarin vooral het Evangelie, de blijde tijding van Gods genade in CHRISTUS hoog schatten! Maar dat wij dan ook, met het licht en den troost van dat zuiver Evangelie beweldadigd: HERVORMD WORDEN DOOR DE VERNIEUWING ONZES GEMOEDS, *en beproeven, welke de goede, en welbehagelijke en volmaakte wil van God zij* (Rom. XII: 2).

VIII.

De namen der Kerkhervorming,

bl. 109.

Ik wenschte hier, nog met een enkel woord, de aandacht te vestigen op een punt, hetwelk, tot mijne groote bevreemding, zoo weinig tot heden toe de aandacht getrokken heeft.

De namen toch, welke de groote Kerkhervorming draagt, hadden wel sedert lang verdiend, een onderwerp van opzettelijk nadenken en onderzoek uit te maken. Men zou daaruit meer ontdekt en geleerd hebben, dan men zich gewoonlijk voorstelt. Intusschen heeft, voor zoo ver mij althans bekend werd, eene gezette nasporing deswegens zelfs nog in het geheel geen plaats gehad. Alleen gaf de Hoogleeraar BAUMGARTEN-CRUSIUS in zijn *Lehrbuch der Chr. Dogmengesch.* I. s. 530 f., daaromtrent een' enkelen vlugtigen wenk; dien hij echter, in zijn *Compendium der Chr. Dogmengesch.* Leipz. 1840. s. 321, wederom zelf voorbijgaat. En wanneer, in den laatsten tijd, eene of andere bijzondere omstandigheid veroorzaakt heeft, dat op ééne dezer benamingen de aandacht meer bijzonder gevestigd werd, mag dit wel als eene uitzondering op den regel, en bovendien als eene slechts eenzijdige proefneming wor-

den aangemerkt. Zulks is bijzonder het geval met een niet onbelangrijk opstel in de *Evangelische Kirchenzeitung* 1840. N°. 29 en 30, getiteld: *von den Namen der Evangelischen Kirche und seiner geschichtlichen und rechtlichen Grundlage;* waartoe een bevel der Beijersche Regering, waarbij het gebruik van den naam van *Evangelischen* aan de Protestanten ontzegd wordt, heeft aanleiding gegeven.

Het spijt mij daarom te meer, dat, al werd ook reeds sedert lang en in hooge mate de belangstelling in deze namen bij mij opgewekt, en al had ik mij ook reeds voorgesteld, een geregeld overzigt van derzelver geschiedenis hier te zullen kunnen mededeelen, de eenigzins overhaaste wijze, waarop ik deze aanteekeningen neêrschrijve, mij verhindert, aan dit voornemen, zoo als ik wenschte, voldoening te geven. Ik geef slechts, wat ik, in vroeger deswegens gemaakte aanteekeningen, bijeenbragt, in de hoop van, of zelf op dit onderwerp nader terug te komen, of anders welligt anderen op te wekken, tot opzettelijke nasporing van hetgeen aangaande den oorsprong en het gebruik dezer benamingen der opmerking waardig is.

Voornamelijk moet ik mij bezig houden met de meest algemeene dezer benamingen: met die van *Reformatie*, Het oorspronkelijk latijnsche woord, *Reformatio*, verkreeg het burgerregt in alle nieuwere talen. Ik meen zelfs, dat onze taal in zoo verre eene uitzondering is op den algemeenen regel, dat zij, nevens het vreemde:

Reformatie en *Gereformeerd*, althans ook het echt Nederduitsche, *Hervorming* en *Hervormd*, bezit, en dit thans zelfs bij voorkeur bezigt. Eene verandering, dit zij hier in het voorbijgaan gezegd, aan welke, als aan eene nieuwigheid, de meer gestrenge partij in ons Kerkgenootschap, in den jongsten tijd, zich geërgerd heeft.

De naam zelf is Bijbelsch. Hij is ontleend uit de gewone Latijnsche overzetting van Rom. XII: 2: *nolite conformari huic seculo, sed reformamini in novitate sensus vestri.* Van daar toch is het, dat het woord *reformatio* eene zedelijke beteekenis verkregen heeft, en door de middeleeuwsche moralisten gebezigd wordt, om datgene uit te drukken, wat wij gewoon zijn *Bekeering* te noemen. Zoo vind ik in de: *Summa vitiorum ac virtutum*, van den te veel vergeten' DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Articulo* V, uit GULIELMUS PARISIENSIS, de *sex causae*, *propter quas homo debet se ipsum totaliter Deo*, opgenoemd als volgt: 1. *jure creationis;* 2. *jure conservationis;* 3. *jure redemptionis;* 4. *ratione seu jure reformationis, videlicet propter dona gratiae ac virtutum a Deo collata;* 5. *propter eorumdem donorum conservationem;* 6. *jure glorificationis* (Edit. Colon. 1533. p. 11 verso). En in een ander geschrift: *de fonte lucis, ac semitis vitae;* handelt dezelfde DIONYSIUS (Edit. Colon. 1530. p. 168 verso), Art. 22: *de triplici gradu Reformationis internae,* alzoo den drieledigen trap beschrijvende der *Reformatio*, welke elke der drie hoofdvermogens van de menschelijke ziel, *verstand*, *geheugen* en *wil*, ondergaan moet. » Initium *reformationis intellectus seu rationis,*" zoo schrijft hij, » est per fidei veritatem, et S. Scripturae doctrinam, et per Ecclesiae

» documenta ab erroribus et ignorantia saluti contrariis » expurgari, et necessariorum ad salutem agnitionem » adipisci. Porro profectus reformationis est ex illus» tratione divina rationis credibilium per donum intel» lectus conspicere, et in Scripturis desuper erudiri. — » Perfectio autem reformationis rationes, est per mentis » excessum supra se rapi, et non per argumenta ratio» cinationum, sed pura et anagogica intelligentia altis» simum contemplari; juxta illud Apostoli: Nos autem » revelata facie cet. 2 Cor. 3. — Praeterea initium *refor» mationis voluntatis*, est vitiis reluctari, et eam divi» norum rectitudini praeceptorum subjicere, nec passio» nibus subjacere, sed praevalere. Profectus vero hu» jus reformationis est sensitivas affectiones habere vo» luntati subjectas, et cuncta voluntatis desideria habe» re in Deo adunata ac ordinata. Perfectio autem re» formationis istius, est unum esse cum Deo in spiritu » per amorem: ut jam aut non aut vix possit velle » nisi Deum, et quae ei sunt placita. — Insuper ini» tium *reformationis memoriae* intellectualis, est eam a » suis distractionibus ad Dei commemorationem oran» do, legendo, meditando reducere. . Profectus refor» mationis memoriae est in ipsis orationibus cet. men» tem in Deo fixam — tenere, atque in latitudine cordis » cum Deo deambulare. Perfectio autem memoriae, est » ita in Deo esse absorptum: ut sui ipsius caeterorum» que omnium obliviscatur, atque in Deo absque volubi» lium cogitationum imaginationumque strepitu dulciter » conquiescat."

Dezelfde oorspronkelijk *zedelijke* beteekenis van het woord komt ook geheel en al uit, in den titel van *Reformator* en *Reformateur*, welke, in de XII en XIII

Eeuw, in Frankrijk gebruikelijk was, om een' ambtenaar aan te duiden, die door den Koning met eene buitengewone zending belast werd, ten einde in de Provinciën van alle gepleegde misdrijven kennis te nemen. » Judex in Provincias a Rege praeter ordinem » missus, qui de omnibus excessis atque delictis cog» noscebat." v. DU CANGE *in v*.

Maar zoo verwondert het ons dan ook niet, dat, van het tijdstip af, toen der Christenheid de oogen begonnen geopend te worden voor de diepte der verbastering, tot welke de Christelijke Kerk en het Christelijke leven vervallen waren, en de begeerte naar verbetering en herstelling bij haar werd opgewekt en gevestigd, zij, eerst in het woord *Reformare*, en later in dat van *Reformatio*, de juiste uitdrukking vond, voor de taak, tot welke zij zich geroepen gevoelde, en voor de groote zaak, naar welker verwezenlijking zij met zoo reikhalzend verlangen uitzag.

Reeds aangaande GREGORIUS VI, den Leermeester van HILDEBRAND, en den eersten onder de Pausen, die, te midden van het diepst verval, van zijnen invloed tot herstelling der Kerk gebruik maakte (1044—1046), teekent GLABER RUDOLPHUS, een tijdgenoot, aan: » Tunc » vero cum consensu totius Romani populi, atque ex » praecepto Imperatoris, — loco Benedicti surrogatus » est vir religiosissimus ac sanctitate conspicuus GREGO» RIUS, — cujus videlicet bona fama, quidquid prior » foedaverat, in melius *reformavit*" (bij MANSI *Col. Conc.* XIX. p. 610). Van zijnen opvolger SUIDGERUS, een' edelen Duitscher, die na de Synode van Sutri, als CLEMENS II, den Pauselijken Stoel beklom, getuigt zijn

tijdgenoot, PETRUS DAMIANI, dat hij, straks na zijne verheffing, eene Synode zamenriep: » ad reformandum » Ecclesiae statum." (MANSI l. l. p. 627). Ook van de handelwijze van den edeldenkenden BRUNO (LEO IX) vind ik dezelfde uitdrukking gebruikt (l. l. 634). En ofschoon GREGORIUS VII veelal nog andere woorden bezigde voor de zedelijke herstelling der Kerk, die hij, naar het mij toeschijnt, ter goeder trouw beoogde (» *innovare* et *restaurare* cupimus Ecclesiam," schreef hij, in 1077, bij MANSI, XX. 232. » Si culparum » morbis poenitentiae medicamen adhibuerimus, et ex» cessus corrigendo ad justitiae formam mores nostros » instituerimus, — diu desideratam pacem et securita» tem Ecclesia sancta recipiet." l. l. p. 321); schoon ik, althans op die plaatsen in zijne brieven, waar hij over deze zijne pogingen het sterkst en breedvoerigst zich uitlaat, de uitdrukking *Reformare*, welke ik hier of daar vroeger, als door hem gebruikt, meen te hebben aangetroffen, zelfs in het geheel niet weervinde; — zijne tijdgenooten noemden toch, hetgeen hij bedoelde, reeds met dezen naam (» Placuit Domino Papae ut mitteret » quosdam de curia, pro *reformando* Ecclesiarum sta» tu." SIGEFRIDI *Archiep. Mogunt. Ep. ad suffraganeos* A°. 1075 in HARZHEIM *Conc. Germ.* T. III. p. 175).

Het was echter eerst later, dat dit woord de geliefkoosde uitdrukking voor de zedelijke verbetering der Kerk, aan welke men behoefte gevoelde, geworden is. Vooral sedert de XIV Eeuw heeft dit plaats gehad. » Dei Ecclesia nequit ad pristinam suam dignitatem » reduci, vel *reformari*, nisi prius omnia nova fiant;" schreef MATTHIAS VAN JANOW, een der voorloopers van Huss, in Boheme. En van welken aard dit door hem

bedoelde *Reformari* was, leeren zijne onmiddelijk daarop volgende woorden: » credo, — quod jam tunc » surget novus populus, secundum novum hominem for» matus, qui secundum Deum creatus est: ex quo novi » clerici et sacerdotes provenient et assumentur, qui » omnes odient avaritiam et gloriam hujus vitae, ad » conversationem coelestem festinando" (GIESELER *Kirchengesch.* II. B. III. Abth. s. 281). In de schriften intusschen van WICLEF, of van HUSS, worden wel andere uitdrukkingen, maar die van *Reformare* of *Reformatio*, zoo veel ik heb kunnen nagaan, niet gevonden. Van den eersten bestaat een geschrift: *de Ecclesiae purgatione* (*The Life of Wiclef bij* CH. WEBB LE BAS, p. 447). En *purgare Ecclesiam militantem a crimine*, is evenzeer, hetgeen HUSS ten doel zich voorstelde (GIESELER *Kirchengesch.* II. IV. s. 397).

Doch vooral sedert het begin der XV Eeuw werd in de Kerk een Hervormingsgeest opgewekt, welke zich bij voorkeur van het woord *Reformatio* bediende, en veroorzaakt heeft, dat dit woord, deze geheele Eeuw door, op aller lippen zweefde. Het diende, niet slechts om de *zedelijke* verandering aan te duiden, aan welke de Kerk behoefte had, maar tevens de verschillende middelen, die tot bereiking van dit doel werden aangewend. Daarom ook was men gewoon, zoo wel van eene *Reformatio fidei Catholicae*, als van eene *Reformatio in moribus* te spreken.

Dat het woord van Frankrijk is uitgegaan, komt mij waarschijnlijk voor. Ik gis dat het inzonderheid de beroemde GERSON was, die aan hetzelve zoo groot gezag heeft bijgezet. Althans op het Concilie te Pisa,

waar hij een hoofdrol speelde, kwam het voor de eerste maal ter spraak. Voor dat men op deze Kerkvergadering tot het kiezen van een' nieuwen Paus overging, hebben alle daar aanwezige Kardinalen onder eede de verklaring afgelegd: » quod si quis nostrum in » summum Romanum Pontificem eligetur, praesens » Concilium continuabit nec dissolvet, — usque quo per » ipsum cum consilio ejusdem Concilii sit facta debita, » rationalis, et sufficiens *Reformatio universalis Eccle-* » *siae et status ejus, tam in capite, quam in mem-* » *bris.*" (GIESELER l. l. IV. Abth. s. 4). GERSON's beroemd geworden geschrift: » *de modis uniendi ac reformandi Ecclesiam in Concilio universali;* gelijk die van zijnen vriend en medehervormer PETRUS DE ALLIACO: *de difficultate Reformationis in Concilio universali, ad Joannem Gersonem; Monita de necessitate Reformationis Ecclesiasticae in Capite et in membris;* en *Canones Reformationis Ecclesiae in Concilio Constantiensi;* allen even vóór, of tijdens, het Concilie van Constanz geschreven (bij v. D. HARDT *Hist. Conc. Const.* T. 1), hebben voor de onderhandelingen dáár en te Basel dit woord geëikt, en zoo tevens den naam gegeven aan de groote gebeurtenis zelve, welke eerst eene Eeuw later zou plaats grijpen.

Nu zou het belangrijk zijn, opzettelijk na te gaan, deels, in hoeverre de Hervormers zelven op hun eigen werk den naam van *Reformatio* hebben toegepast; deels hoe, en wanneer, door de algemeene stem aan hunnen arbeid den naam van *Hervorming* gegeven is. Maar dezen taak thans mag ik niet op mij nemen.

Dit blijkt mij intusschen zeker, dat zij zelven, en

vooral LUTHER, geenszins terstond met dezen naam zijn opgetreden. Een aardig blijk daarvan vindt men in een' brief van MELANCHTHON, den 5 Febr. 1522 geschreven, over de veranderingen vooral in de openlijke Godsdienst, welke toen te Wittenberg, inzonderheid door CARLSTADT, met kracht werden doorgezet. Na gezegd te hebben, dat hij CARLSTADT wel had gebeden, om zich te matigen, maar dat hij toch den stroom niet zou kunnen keeren; laat hij er op volgen: » Es ist eine » *Reformatio* vorhanden; Gott gebe, dass sie zu Seiner » Ehre gereiche" (MELANCHTHONIS *Opp. ed.* BRETSCHNEIDER, Vol. I. p. 546). Het is namelijk duidelijk, dat MELANCHTHON hier, onder het, waarschijnlijk van CARLSTADT overgenomen, woord: *Reformatio*, iets verstond, hetgeen tot nog toe onder de leiding van LUTHER niet had plaats gehad; iets waarvoor hij zelf beducht was; dat kort daarop, ook door LUTHER, na deszelfs terugkomst van den Wartburg, werd tegengegaan en gekeerd; en dat in de Luthersche Kerk nimmer, in die mate, als in de Hervormde, heeft plaats gegrepen.

Hiermede stemt overeen, dat de naam van *Reformatio* in de geschiedenis der Luthersche Kerk slechts zeldzaam voorkomt, en uitsluitend schier alleen door vreemden, of ook dáár gebezigd wordt, wáár van het veranderen of afschaffen der Roomsche gebruiken en instellingen sprake is. Het een en ander is namelijk het geval in meest alle openbare stukken, in welke het mij gelukt is, het woord *Reformatio* aan te treffen. De zeer belangrijke: *Paradoxa ad Ecclesiarum reformationem in Synodo Hessiaca proposita*, ten jare 1526, werden door een Franschman vervaardigd, die daarenboven een discipel van ZWINGLI was, den voormaligen Francisca-

der Monnik, FRANÇOIS LAMBERT, uit Avignon (Zie dezelve in: SCULTETI *annal. Euang. renovati* Dec. II. p. 14 sqq. Over LAMBERT zie: MYCONIUS *de vita Zwinglii*; in STÄUDLIN *u.* TZSCHIRNER *Archiv. f. a. u. n. Kirchengesch.* I B. 2e st. S. 14). En opmerkelijk is het, dat in de daaruit voortgevloeide: *Reformatio Ecclesiarum Hassiae, juxta certissimam sermonum Dei regulam, ordinata in veneranda Synodo, Homburgi celebrata.* A. 1527 (Zie SCHMINCKE *Monum. Hassiae* II. 588), tevens de grond gelegd werd tot stichting der Hervormde Hoogeschool te Marburg, gelijk tot den lateren overgang van een groot gedeelte van Hessen uit de Luthersche tot de Hervormde Kerk. Even zoo droeg ook het, op uitnoodiging des Keizers, en op last van den Saksischen Keurvorst, door MELANCHTHON opgestelde ontwerp van vergelijk in Kerkelijke zaken, hetwelk op den Rijksdag te Worms, in 1545, dienen moest (Zie MELANCHTHONIS *Opp. ed.* BRETSCHN. V. 578), den titel van: *Wittenbergische Reformatio*; waar zelfs het behoud van het Latijnsche: *Reformatio*, welligt ten bewijze verstrekt, dat het verduitschte: *Reformation*, destijds nog het burgerregt niet verkregen had. Kort daarna, in het jaar 1548, deed Keizer KAREL ook den Roomschen Bisschoppen eene *Formula Reformationis* voorleggen, volgens welke de in de Roomsche Kerk ingedrongen misbruiken moesten afgeschaft worden (Zie dez. in GOLDASTI *Constitut. Imper.* II. 325 sqq., alsmede in de *Acta et decreta Synodalia Ecclesiae Leodiensis*, *Bruxellis* 1712, p. 97—152). Doch deze zijn ook de eenige openbare stukken, in welke, zoo ver ik weet, de Duitsche Hervorming het woord *Reformatio* bezigde.

In de geschiedenis daarentegen der Hervormde Kerk, komt het woord *Reformatie* natuurlijk menigvuldige malen voor. Ik zal daarom geene moeite nemen, daarvan hier de voorbeelden bij een te brengen. Het spijt mij slechts, niet bepaald te kunnen opgeven, wanneer de naam: *Reformati*, die in het *Instrumentum Pacis Osnabrugensis*, Art. VII, voorkomt, of van *Religion pretendue Reformée*, die in het Edict van Nantes gevonden wordt, of in het algemeen die van *Ecclesia Reformata*, op dezelve uitsluitend is toegepast. Zelfs kan het juiste tijdstip niet worden aangewezen, wanneer de naam van *Gereformeerden* en *Gereformeerde Kerk* in Nederland opkwam; ofschoon zulks vooral sedert het invoeren der Confessie, na 1563, schijnt te hebben plaats gehad (Zie VENEMA H. E. VII. p. 238 sqq. en YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Nederl. Herv. Kerk.* I D. bl. 324).

Zeker echter is die naam van Fransch-Zwitserschen oorsprong. Deszelfs vroeger reeds algemeen gebruik in Frankrijk en Zwitserland, voor hetgeen men daar, na GERSON en D'AILLY, met zoo veel verlangen te gemoet zag, schijnt de aanleiding geworden te zijn, om de van Rome afgescheidene Gemeenten, in plaats van *Luthersch* of *Calvijnsch*, *Evangelisch* of *Protestantsch*, liever *Hervormd*, *Eglises Reformées*, te noemen.

Maar dit neemt toch niet weg, dat het algemeen ingang vinden van dezen naam geenszins alleen aan toevallige en uitwendige oorzaken mag worden toegeschreven. Veeleer moeten wij niet voorbijzien, dat door dezen naam, geheel overeenkomstig deszelfs oorsprong en beteekenis, eigenaardig juist datgene wordt

uitgedrukt, wat de Hervormde Kerk het meest kenmerkende bezit, en haar zelfs tegen de Luthersche overstelt.

Wat hierbij het eerst in aanmerking komt, is de *zedelijke* strekking, welke der Kerkhervorming in het Latijnsche Europa, van stonden aan, bijzonder eigen geworden is, en die haar allerwege, meer dan iets anders, van de Luthersche onderscheiden heeft. Opmerkelijk is hetgeen Myconius, wien Zwinglius *intus et in cute notus* geweest is, reeds aangaande het eerste optreden van dezen Hervormer getuigt: » congredi coepit juxta » Christi normam cum flagitiis quibusque perniciosissi» mis, — eo quod exstirpare (ea) et patriam *refor» mare ad sanctitatem* pristinam prorsus haberet in » votis. Nam videbat, tum demum doctrinae coelesti » locum futurum, ubi fons malorum esset exhaustus » omnium" (*De vita Zwinglii* l. l. p. 8). Hij deed dit ook niet zonder vrucht. Want meer en meer maakte zich de Zwitsersche Kerkhervorming vooral door herstel der Christelijke zeden kenbaar. » Tigurinos tuos » multa in Republica sua *reformasse* ajunt. Si po» tes, *formulas* ejus *reformationis* mihi depingas;" schreef, in 1522, Hummelberg aan Zwingli (Zwinglii *Opp.* ed. Bretschn. VII. p. 241). En nopens den toestand van Zurich, reeds in het jaar 1524, verklaart dezelfde Myconius: » Het Evangelie wordt er gepredikt » en als rigtsnoer van den wandel aangenomen. Echt» breuk, hoogmoed en kleederpracht houden op. On» eerlijk gewin is in verachting. Liefde, weldadigheid » en geregtigheid beginnen te bloeijen. En moeijelij» ke zaken worden alleen naar het woord Gods be» slist." (Kirchhofer, *Oswald Myconius, Antistes der Baslerischen Kirche. Zürich* 1813. S. 73.)

Bijzonder echter is het CALVIJN, die in dezen geest de Kerkhervorming voortgezet, en aan dezelve het karakter eener gestrenge *zedelijke* omkeering gegeven heeft. De Kerk van Geneve zelve met haar *Consistoire*, of Zedengerigt (Men vergelijke HENRY, *Leben Calvins*, II Th. S. 22 ff. S. 67 ff. 214 ff. eet.), strekte daarvan tot een uitstekend voorbeeld. Maar alle Hervormde Kerken deelden, in meerdere of mindere mate, in dezen algemeenen karaktertrek. Gelijk zij dan ook, zelfs tot heden toe, in leer en gebruiken, veel van dat geene hebben overgehouden, hetwelk aan de Kerkhervorming van LUTHER vreemd gebleven is, en haar bij uitnemendheid den naam van *Gereformeerde* Kerk heeft toegevoegd.

Doch het woord *Reformatie* sloot vroeger reeds, niet slechts de beteekenis van verbetering der Christelijke zeden, maar, — in overeenstemming welligt met de bedoeling des Apostels, ter plaatse, uit welke het woord ontleend werd (Rom. XII: 2.), — ook die van herstelling of *hervorming der Christelijke gebruiken en Kerkplegtigheden* in zich. Vooral in dit opzigt had een opmerkelijk onderscheid plaats, tusschen de beide hoofdrigtingen, welke de Hervorming genomen heeft.

De Luthersche Kerk was meer uitsluitend eene hervorming der leer en van het geloof. Ten aanzien van alles, wat op Godsdienstige en Kerkelijke inrigtingen betrekking had, ging zij hoogstbehoedzaam en schroomvallig te werk. Ja, volgens haren stelregel: *quod non est contra Scripturam, pro Scriptura est, et Scriptura pro eo;* hield zij zoo veel mogelijk alles bij, wat in de Roomsche Kerk gezag verkregen had.

De Hervormde Kerk integendeel veroordeelde, zonder uitzondering, wat, gelijk in het leven, zoo ook in de Eerdienst, niet uitdrukkelijk met Gods woord overeenstemde. Zij wierp beelden en altaren, orgels en misgewaad, wijwater en waslicht, zonder verschooning ten tempel uit. En het is, niet het minst ook op grond dezer radicale zuivering van de Katholieke eerdienst, door haar bewerkstelligd, dat zij zich den naam van *Gereformeerde* of *Hervormde Kerk* gegeven heeft.

Nog moet ik hier bijvoegen, dat de woorden *Reformare* en *Reformatio*, ook in de Roomsche Kerk zelve, nog geruimen tijd na het plaats grijpen der Kerkhervorming, de geëikte uitdrukking gebleven zijn, tot aanduiding van die verbetering in *zeden* en *gebruiken*, aan welke men, willens of onwillens, erkennen moest de grootste behoefte te hebben. Paus ADRIAAN VI verklaarde, door zijnen Legaat in Duitschland, dat hij *vier* zaken boven alles beoogde: » Caesaris et Pompeji » Concordiam, Lutheranae causae extinctionem, Ecclesiae reformationem, et adversus Turcas bellum (ZWINGLII *Opp.* VII. p. 241). Voorts kan de *Bulla Reformationis* van Paus PAULUS III, hier onder als Bijlage A medegedeeld; de boven reeds aangevoerde *Formula Reformationis* van KAREL V; en de *Besluiten van het Concilie van Trente*, waaronder die, welke op eene uitdrukkelijk aldus genaamde *Reformatio* betrekking hebben, eene aanmerkelijke plaats bekleeden; daarvoor tot bewijs verstrekken.

Uit al het aangevoerde leiden wij eene tweeledige, onzes inziens geldige, gevolgtrekking af. *Eensdeels* na-

melijk, schoon ook de Kerkhervorming in haren geheelen omvang den naam van *Reformatie* bekomen heeft, duidt echter deze naam slechts een gedeelte, of ééne zijde, aan der groote bedoeling, aan welke zij haren oorsprong verschuldigd is. En *anderdeels* is, door het zoo algemeen aan haar toekennen juist van dezen naam, onwillekeurig de algemeene bewustheid en de overtuiging uitgesproken, dat eene zedelijke bedoeling en de wensch naar eene *zedelijke herstelling*, *zuivering en ontwikkeling van het ligchaam van* Christus, bij haar op den voorgrond gestaan heeft, en altijd en overal, ook dáár, wáár die over het hoofd gezien of niet genoeg behartigd werd, haar grondbeginsel en hoofddoel uitmaakt.

Wat betreft aloudheid van oorsprong, grenst de *Evangelische* naam, welken de Kerkhervorming draagt, het naast aan dien van *Reformatie.* Hij begon te ontstaan, zoodra er gevonden werden, bij wie het denkbeeld oprees, om de Christelijke Kerk te reformeren volgens den Bijbel, of, om het geneesmiddel der kwaal, onder welke men gebukt ging, in het beschreven Woord van God, en daarin vooral in het Evangelie, te zoeken.

Men houde namelijk onder het oog, dat de woorden *Evangelie* en *Evangelisch*, zoo als zij reeds door de vroegere Hervormingsgezinden gebezigd werden, geenszins tegen *Bijbel* en *Bijbelsch* zijn overgesteld, of dat zij daarvan zelfs scherp moeten onderscheiden worden. Veeleer is de gedachte, beiden aan Bijbel

-en Evangelie, in dezelve op het naauwste vereenigd, zoo dat men van *Euangelie* sprak, terwijl men daarbij meer algemeen de *Heilige Schrift*, of het beschreven woord van God, bedoelde. En men deed zulks, indien al niet, dewijl men, met meerdere of mindere duidelijkheid inzag, dat in de geheele Heilige Schrift het Euangelie begrepen is, hetgeen echter mede reeds vroeg heeft plaats gehad (zie boven bl. 197); dan toch, volgens den bekenden regel: *a potiore fit denominatio*; en meermalen nog, dewijl men onder de bekende Kerkelijke *Evangeliën* de min bekende geheele *Heilige Schrift* zich voorstelde, en met genen naam derhalve ook deze benoemde. Zoo kon het gebeuren, dat WICLEF, toen hij de *geheele* Heilige Schrift uit het Latijn in het Engelsch vertolkt had, door KNIGHTON er over werd aangevallen, » dat hij het *Evangelie* » aan leken te lezen gegeven, en de *Evangelische* pa» rel voor de zwijnen geworpen had" (zie GIESELER II. 3. S. 296).

Men meene dan ook niet, dat Bijbel of Heilige Schrift, in de tijden vóór de Kerkhervorming, een onbekend of geheel onzeker begrip zou geweest zijn, waarbij de een dit, de ander wederom iets anders, maar niemand een bepaald aantal gewijde Boeken zich voorstelde (Zie *Waarheid in Liefde*. 1840. IV st. bl. 682 vv.). Immers reeds lang te voren had de Latijnsche Kerk den Bijbelcanon onherroepelijk vastgesteld. Zij bezat daarvan eene eigene, gezaghebbende overzetting. Diegenen althans, welke zich, tegen de afdwalingen der Kerk, op deze te veel vergeten bron der waarheid begonnen te beroepen, wisten zeer goed wat zij bedoelden; zij werden ook verstaan door hen, tot wie

zij het woord rigtten; en zij vertaalden, gelijk WICLEF, den *ganschen* Bijbel in de volkspraak, of, gelijk de Waldensen, althans die Boeken, zoowel des Ouden als des Nieuwen Verbonds, welke zij konden magtig worden, omdat zij door een *desiderium intelligendi divinas Scripturas* gedreven werden (zie GIESELER *Kirchengesch.* II. 2: 559), en de overtuiging koesterden, welke WICLEF uitsprak: » Scriptura est fides Ecclesiae; et quanto » est nota planius in sensu orthodoxo, de tanto est me» lior. Ideo sicut saeculares debent fidem cognoscere, » sic, in quâcunque lingua plus nota fuerit, est do» cenda" (verg. DE RUEVER GRONEMAN *diatr. in J. Wiclefi vitam cet.* p. 163 sqq.). Daarom kon een HUSS nog verder gaan, en zeggen: » tenetur quilibet Chris» tianus credere explicite vel implicite omnem veritatem » quam S. Spiritus posuit in *Scriptura*" (GIESELER *Kir*» *chengesch.* II. 4. S. 408). Ja, in het 1e Artikel der in 1420 opgestelde geloofsbelijdenis der Taboriten lezen wij daarom zelfs: » Nulla scripta aut dicta quorum» cumque doctorum a fidelibus sunt tenenda, — nisi » quae in *Canone Bibliae* explicite continentur" (*a. a. O.* S. 434). En zoo kon ook JOH. VAN GOGH, in het midden dierzelfde eeuw, schrijven: » sola *Scriptura Ca*» *nonica* fidem indubiam et irrefragabilem habet auc» toritatem" (L. l. p. 489).

Juist deze Bijbelvrienden, deze getuigen der waarheid, die het eerst op het geschreven woord van God, en zulks in deszelfs geheelen omvang, zich beroepen hebben, zijn het, bij welke wij ook die woorden, *Euangelie* en *Euangelisch*, op de zaak der Kerkhervorming het eerst vinden toegepast.

Reeds van den stichter der Waldenzen wordt door een'

gelijktijdig' Schrijver, in den aanvang der XIII Eeuw, gezegd: »proposuit servare *perfectionem Euangeli-» cam* ut Apostoli servaverant" (GIESELER *Kirchengesch.* II. 2. S. 555). Ook WICLEF is door zijne aanhangers, indien al niet nog bij zijn leven, althans na zijnen dood, met den titel van *Doctor Euangelicus* vereerd (GIESELER II. 3. S. 297. GRONEMAN l. l. p. 48). *Euangelisatio* is het woord, hetwelk door HUSS gebezigd wordt, om het beste middel tot de *purgatio militantis Ecclesiae a crimine*, het groote doel, hetwelk hij zich voorstelde, aan te duiden (GIESELER II. 4. 397). En *Stand des Evangelisirens oder Predicatur*, is de benaming, welke ZWINGLIUS, nog voor den tijd der Kerkhervorming aan het Priesterambt gegeven heeft (H. ZWINGLII *Opp.* ed. SCHULER. T. VII. p. 31).

Dat men bij deze uitdrukkingen meestal ook opzettelijk aan het Evangelie, of liever aan de Evangeliën, dacht, is wel buiten tegenspraak. Maar men dacht daaraan niet uitsluitend; niet afgescheiden van de Heilige Schrift. Beroep op het geheele, te veel vergeten en verwaarloosd geschreven woord van God, tegen over de afdwalingen der Kerk, was daarbij hoofdzaak. Vooral mogen wij niet voorbijzien, dat het Evangelie zelf, of de eigenlijke Evangelie-inhoud, de leer der regtvaardiging uit genade door het geloof, en de echte Evangelische zin en geest, tot nog toe evenmin door dit woord werden aangeduid, als zij in de werkzaamheid en de Schriften van de Voorloopers der Hervorming te vinden zijn.

Dit had eerst plaats bij een' WESSEL GANSFORT, maar vooral bij de Hervormers zelven. En van dien tijd af aan mag dan ook de naam van *Evangelie* en *Evangeli-*

schen eene andere en nadere beteekenis hebben aangenomen; ofschoon hij toch in zeer verschillenden zin bleef gebruikt worden, gelijk zelfs uit de voorbeelden blijken kan, welke in de *Geschiedk. nasporingen* (*Waarheid in Liefde*, 1840. IV st.), met een ander doel zijn bijeengebragt.

Dat die naam reeds vroeg en algemeen gangbaar werd, om de zaak der Hervormers aan te duiden, blijkt, onder anderen, ten overvloede uit de brieven van Erasmus. Reeds in 1524 beklaagde hij zich over het misbruik van dezen naam door de aanhangers van Luther. » Haetenus rectius consului negotio *Evangelico*," schrijft hij aan Luther zelf, » quam multi, qui se *jactant Euangelii nomine.*" » Hos furiosos *Euangelicos*" noemt hij ze, zelfs in een brief aan Melanchthon. En in 152[illegible] schreef hij er van: » ista *factio* — ultro dissipabitur » tanta est inter ipsos discordia, ne commemorem mores hujus populi, quem nobis gignit *hoc* Euangelium, » minime *Euangelicos*" (Zie de plaatsen aangehaald in: *Evangel. Kirchenzeit. a. a. O.*, S. 227).

Zoo was het ook in Zwitserland. *Evangelic* of *Evangelisch* is het woord, waarmede men door Zwingli en zijne vrienden in derzelver brieven, de zaak, welke zij voorstonden, telkens vindt aangeduid (Zwinglii *Opp.* I. l. p. 198, 213, 232, 241, 309 cet.). En dat de naam van *Evangelici*, reeds in 1522, ook door het volk op hen werd toegepast, schijnt mij te blijken uit hetgeen toen aan Zwingli door een vriend geschreven werd: » Objicitur illico nobis, ut scis: Hi, hi sunt mores » *Evangelicorum*" (Zwinglii *Opp.* VII. 221).

Doch die bijzondere uitdrukking, om de zaak der Her-

vorming te kenmerken, vindt men telkens ook door de meer algemeene van *Verbum Dei* en soortgelijke afgewisseld (ZWINGLII *Opp.* I. I. p. 213, 223, 241, 563, 573, cet.). Deze waarschuwen ons dus, dat wij aan de eerstgenoemde geene te uitsluitende beteekenis hechten moeten. Zoo verklaarden de protesterende Rijksstanden op den Rijksdag te Spiers, dat zij hun Protest indienen: » pro se » et subditis suis, omnibusque qui nunc aut in futurum » *Sancto Dei Verbo* adhaesuri sunt" (Zie SECKENDORF *Hist. Lutheranismi II.* p. 130). En: » *Verdruckung* » *Gottes allein seligmachenden Worts*" noemden de Keurvorst van Saxen en de Landgraaf van Hessen, in 1546, hetgeen de Keizer toen met den Paus tegen de Hervorming beraamde (Zie GIESELER III. S. 333).

Wij besluiten hieruit, dat in den *Evangelischen* naam, welke de Kerkhervorming zich gegeven heeft, een tweeledige zin ligt opgesloten. Een meer *algemeene*, namelijk, die het geschreven woord van God, als de eenige kenbron van de leer der zaligheid aanduidt; en een meer *bijzondere*, die de leer der Regtvaardiging uit genade, alleen door het geloof, tegen de in de Roomsche Kerk plaats hebbende afdwaling, op den voorgrond stelt. » Er vereinigt," wordt in het aangehaalde opstel der *Evang. Kirchenzeitung* te regt gezegd, » in » einem glücklichem Wurfe zu untrennbarer Einheit, was » man unterscheidend das *formale* und *materiale* Prin- » cip der Evangelischen Kirche nennt. Die *Rechtfer-* » *tigung allein durch den Glauben* und die *heilige* » *Schrift, als alleiniger Erkenntniss-quell der Christ-* » *lichen Wahrheit*, stehen im innigsten Zusammenhange."

In de verschillende rigting intusschen, welke de Kerk-

hervorming, gelijk wij boven deden opmerken, juist ook aangaande deze beide punten, in de Luthersche en in de Hervormde Kerk genomen heeft, ligt tevens de oorzaak van het verschillende lot, hetwelk aan deze benaming in de beide Kerken ten deel gevallen is.

De eerstgenoemde heeft zich steeds *Evangelisch-Luthersch* of eenvoudig *Evangelisch* genoemd. Op dien naam bij uitnemendheid stelde zij den hoogsten prijs. Ja, in alles, wat op de Duitsche Kerkhervorming, ook in een staatkundig opzigt, betrekking had, speelde die naam steeds een' hoofdrol. Men denke aan *Evangelische Ständen*, *Corpus Evangelicorum* en dergelijke.

De Hervormde Kerk integendeel, ofschoon in den aanvang, vooral in Zwitserland, met dezen naam genoemd, en dien over het algemeen niet verwerpende, heeft denzelven toch langzamerhand met het woord *Christelijk* verwisseld, of zich alleen met den naam van *Hervormd* vergenoegd.

Aardig komt dit uit in de openbare stukken, betreffende de Nederlandsche Hervormde Kerk. In de *Unie en Verbont tusschen die Staten ende Steden van Holland en Zeeland* 15 *April* 1576, gelijk mede in de *Resolutien van de Ed. M. Heeren Staten van Hollandt*, van 14 Junij 1583, heet zij, door Duitschen invloed, nog *de Evangelische Gereformeerde Religie.* Integendeel in de merkwaardige *Resolutie der Staten-Generaal, in de groote Vergadering van* 27 Jan. 1651, in het *Reglement op de politycke Reformatie in de Meijerije van 's Hertogenbosch*, van 1 April 1660, en in andere stukken van vroegeren en lateren tijd, heet zij *de ware Chris-*

telijke Gereformeerde Religie (Zie *Kerkelijk Placaatboek* II Deel, bl. 1, 3, 6, 8, 9, 23). Terwijl langzamerhand alleen *Gereformeerde*, later, *Hervormde* Kerk haar officiële naam geworden is. Opmerking verdient het nog, dat *Dienaren des Woords* of *Bedienaren des Goddelijken Woords*, of *Verbi Divini Minister*, oorspronkelijk de titel was, aan de Leeraren der Nederlandsche Hervormde Kerk gegeven (*Kerk. Plakaatb.* I. bl. 34 v. en de *Handelingen der Nationale Synoden*: verg. *Chr. Kerk op aarde.* II Deel, bl. 62 v.); en dat integendeel de titel van *Evangeliedienaar* eerst later ingang gevonden heeft, en in officiële stukken niet gebruikt wordt De thans algemeen gebruikelijke benaming van *Predikant* komt in die stukken eerst na 1666 voor, maar heeft ook, sedert dien tijd, den ouden titel geheel verdrongen (*Kerk. Plakaatb.* I. bl. 48 vv.).

Over den *Protestantschen* naam der Kerkhervorming zal ik met weinig volstaan kunnen. Want algemeen bekend is de schijnbaar toevallige omstandigheid, welke tot denzelven aanleiding gegeven heeft (VENEMA *H. E.* VII. p. 72 sq. HENKE *Allgem. Gesch. der Chr. Kirche,* III Th. S. 136 f.).

Hij is dan ook in den aanvang slechts als een Partijnaam gebruikt, en waarschijnlijk wel het eerst door de Katholieke Rijksstanden aan de *Protesterende* toegevoegd. Maar hij werd door dezen gaarne opgevat en als een eernaam behouden. Eerlang vond hij algemeenen ingang. Zelfs is hij de meest gangbare gewor-

den. En het valt ook niet te ontkennen, dat hij, in verband beschouwd met hetgeen op den Rijksdag te Spiers had plaats gehad, juist en krachtig uitdrukt hetgeen bij de Kerkhervorming hoofdzaak is: het verwerpen, namelijk, van menschelijk gezag in de Godsdienst, overal, waar het met Gods wóord en het geweten in strijd komt!

Daarenboven heeft zelfs deze naam zijne antecedenten in de geschiedenis. Reeds Geert Groete schreef eene *Protestatio*, in welke althans de beginselen van den Protestantschen geest bespeurd worden (Zie dezelve *Archief*, I Deel, bl. 359 verg. VIII. 340, 364). Ook zijn tijdgenoot Wiclef heeft, naar aanleiding van eene tegen hem gerigte Pauselijke Bul, onder dezen zelfden naam van *Protestatio*, een krachtig verweerschrift bij den Roomschen Stoel ingediend (Zie Groneman *l. l.* p. 137). En Luther zelf schreef tegen den Kardinaal Cajetanus, reeds in 1518, eene *Protestation* (Luther's *Werke*, *Altenb.* I. p. 125). Zoo was derhalve, niet slechts de daad, maar ook de naam van *protesteren*, in zaken, die het heiligste, de Godsdienst, betreffen, reeds ouder dan de Rijksdag van Spiers, en ouder dan de Kerkhervorming zelve. Maar naam en daad beiden, vertoonden zich eerst toen in derzelver kracht en waarde, nadat een meer ontwikkeld zedelijk gevoel, eene toegenomene gemeenzaamheid met het Woord van God, en een verhelderd Evangelisch geloof, kracht en moed hadden ingestort, niet slechts om den ouden Tempel af te breken, maar om in deszelfs plaats, in de vreeze des Heeren, ook een' nieuwen te stichten.

Zóó sloegen wij de drie groote Namen, welke de Kerkhervorming zich gegeven heeft, in derzelver oorsprong, gebruik en lotgevallen, ieder afzonderlijk gade. Wij werden er door bevestigd in hetgeen wij boven (bl. 110) gezegd hebben: dat deze namen, » met de » Kerkhervorming zelve geboren, en door den aard der » zaak te voorschijn geroepen, geenszins, het zij na » rijp beraad of meer toevallig, van elders aan die groo» te gebeurtenis werden toegevoegd; maar dat veeleer » de Kerkhervorming zelve, als in de volle bewustheid » van haren eigenlijken aard en van hare bedoelingen, » zich deze namen, den een' na den ander', gegeven » heeft." Hetgeen dus door de *Evangelische Kirchenzeitung* (*a. a. O.*) te regt, maar te uitsluitend, van den *Evangelischen* naam beweerd wordt: dat hij, namelijk, » nicht hervorgebracht durch eine spätere, ver» ständige Reflexion, sondern unmittelbar aus demsel» ben Quell des frisschen Lebens, der das Reforma» tionswerk selbst erzeugte, geboren ist;" moet ook op de beide overige namen volstrekt van toepassing geacht worden.

In dit geheim van derzelver oorsprong, ligt ook de oorzaak van den algemeenen ingang, dien deze namen gevonden hebben, en de reden tevens, dat zij beurteling algemeen gebezigd zijn, en nog gebezigd worden, niet om ééne of andere zijde, de eene of andere eigenschap, der Kerkhervorming, maar om deze merkwaardige omkeering in haren grooten omvang en haar algemeen karakter aan te duiden. Wanneer wij daarenbo-

ven de omstandigheden in aanmerking nemen, welke tot het gebruik van elke derzelven geleid hebben, dan erkennen wij ook gaarne aan allen het regt gelijkelijk toe, om ten titel te strekken voor eene gebeurtenis, welke, na de invoering van het Evangelie, in de geschiedenis van het menschdom de eerste plaats inneemt.

Maar dit maakt toch deze namen geenszins tot Synonyma. Integendeel, het bleek ons, dat elk derzelve zijne eigene beteekenis heeft; ja, dat zij in oorspronkelijken zin en in bedoeling zelfs scherp van elkander te onderscheiden zijn. En dit juist is het, wat onze belangstelling in deze namen verhoogt. Want hierdoor doen zij ons een diepen blik werpen in de denkbeelden en grondbeginselen, uit welke de Kerkhervorming zelve haren oorsprong genomen heeft. Terwijl het geleidelijk opkomen dezer benamingen ons tevens de geleidelijke ontwikkeling en het van lieverlede te voorschijn treden dezer denkbeelden en beginselen duidelijk kennen doet.

Immers hetgeen door deze benamingen, elk voor zich, wordt aangeduid, is van de Kerkhervorming in gelijke mate en evenzeer onafscheidelijk. Het éénе, niet minder dan het andere, drukt iets uit, hetgeen bij die Kerkhervorming ten grondslag ligt en een hoofdbegrip en hoofdbestanddeel van dezelve uitmaakt. Alleen door het zamenvoegen van het geen in elke dezer benamingen is opgesloten, bevatten wij volledig de beginselen, op welke de Kerkhervorming rust, en de groote bedoeling, welke zij zich voorstelt. Integendeel, wij maken ons aan eenzijdigheid en partijdige vooringenomenheid schuldig, wij kennen den waren aard, den grooten omvang en de eigenlijke bedoeling dier gebeurtenis niet, wanneer wij

uitsluitend op den zin van ééne dezer groote benamingen afgaan, of in dezelve alleen de uitdrukking van haar wezen, en van haar eigenlijk karakter gelegen wanen. Ja, al schijnt ook, in de geschiedenis der Kerkhervorming zelve, beurtelings het ééne of andere der beginselen, door hare namen uitgedrukt, op den voorgrond te staan en bij uitnemendheid als hoofdzaak uit te komen en behartigd te worden: hare toenemende en eindelijke voltooijing zal in de gelijke ontwikkeling van alle deze beginselen gelegen zijn.

Maar daarom ook verlieze men niet uit het oog, dat de groote Kerkherstelling zich zelve, evenmin uitsluitend met den naam van *Evangelische Kerk*, als met dien van *Protestantismus*, of van *Reformatie*, genoemd heeft; maar dat zij deze drie benamingen zich gelijkelijk bijlegt, om het drieledige beginsel, waarop zij rust, te doen kennen. Daarom verwerpe men eene of andere dezer benamingen niet, of verheffe de ééne, ten koste der overige, en bewere, bij voorbeeld, dat de *Protestantsche* naam slechts een *formele*, de *Hervormde* alleen een *negatieve*, maar de *Evangelische* integendeel de oorspronkelijke naam der Kerkhervorming geweest is, en de eenige tevens, die haren aard en haar wezen ten volle uitdrukt. Immers, in elke dezer benamingen is eene *positieve* beteekenis ten naauwste aan de *negatieve* verbonden, en met hetzelfde regt zou ook de *Evangelische* naam *formeel* en *negatief*, en zelfs slechts een partijnaam kunnen genoemd worden, als van welken de Luthersche Kerk zich, in beperkten en dogmatischen zin, ook tegenover de Gereformeerde Kerk, bediend heeft. Ja, men kan dit geheel en al omkeeren, voor zoo ver *Evangelisch* alleen den vorm uitdrukt der *Reformatie*,

naar welke men streefde, reeds vóór dat men het Evangelie als het groote middel tot dezelve had leeren kennen. Vooral schrijve men aan dezen *Evangelischen* naam geene nieuwe, met de geschiedenis strijdige, beteekenis toe, als of een Evangelie, buiten of zonder den Bijbel, daarmede bedoeld werd, en hij alleen te kennen gaf, dat men aan de blijde boodschap van CHRISTUS vasthoudt. Dit laatste, namelijk, deed op hare wijze ook de Roomsche Kerk; en van deze toch wilde men zich, door dezen naam, in de eerste plaats onderscheiden. Maar hij beteekent: dat men aan de reine verkondiging en belijdenis dier blijde boodschap van CHRISTUS, ZOO ALS ZIJ ALLEEN IN DE HEILIGE SCHRIFT VERVAT IS, zich houden wilde. Hij scheidt dan ook het Evangelie van den Bijbel niet af; maar duidt integendeel aan, dat men in den Bijbel, en in den Bijbel alleen, en in geheel den Bijbel, bovenal het *Evangelie* zocht. En hij geeft niet te kennen, dat men, als het Evangelie gevonden hebbende, nu den Bijbel verwaarloosde; maar integendeel, dat men den Bijbel bij voortduring als de rijke mijnader hoogschatte, uit welke het Evangelische goud te voorschijn treedt.

IX.

BIJLAGE A.

bl. 170.

BULLA S. D. N. Dni. PAULI, divina providentia Papae III, super Reformatione Romanae urbis et curiae, tam in temporalibus quam in Spiritualibus (1).

PAULUS Episcopus servus servorum Dei, ad futuram rei memoriam.

Sublimis deus filium suum unigenitum humanam carnem assumere, et in unam sibi copulare personam ideo instituit, ut ineffabilis unionis illius virtute non solum collapsa natura repararetur, sed ipsius sancta Ecclesia proveheretur, et illius membra firmissimo quodam amoris nexu inter se jungerentur: ac populus Christianus in concordia pacem, in spiritus virtute salutem, in caritatis vinculo gloriam adipisceretur. Unde nos quibus licet immeritis misericors dominus vices suas in terris pia miseratione committi disposuit, re-

(1) Ik deel deze BULLA *Reformationis* mede uit eene oorspronkelijke officiële afkondiging derzelve, onder mij berustende.

gendae ipsius ecclesiae providentiam nobis creditam salubriter exequi, et eandem ecclesiam (quae corpus Christi existit) suo capiti Saluatori nostro decenter famulari, ac *omni macula curare* plenius desiderantes: affectibus urgentissimis et gravissimis statum ipsius Ecclesiae et Apostolicae sedis ac pestiferae Lutheranae et aliarum haeresum extirpationem concernentibus generale Concilium indicere et celebrare statuimus, et ad hoc proprios Nuntios ad Christianos principes destinavimus. Sed cum tam ardua res, tam cito ad effectum perduci nequeat: nos dum hoc sollicitamus Almam urbem nostram totius Christianitatis primariam, et ex qua reliqua Christianitas probos mores edoceri consuevit, et Curiam Romanam ipsiusque Curiae Officiales ab omni abusu, scelere, et prava consuetudine corrigere et *reformare* decrevimus, ut propria domo mundata ceteras domos facilius purgare, et quae in eis sunt ad illarum gloriam et honorem disponere valeamus. Verum cum imperfectae naturae singula nobis incumbentia negotia per nos ipsos efficere et diversis aliis dictae sedis curis et negotiis detenti soli *reformationi* urbis et Curiae Romanae hujusmodi intendere nequeamus, aliquos ex fratribus nostris, quos in partem apostolicae sollicitudinis altissimus evocavit, ad tam salubre et necessarium onus uno nobiscum subeundum assumendos duximus. Ea propter venerabilem fratrem Johannem, Episcopum Ostiensem Senensem et dilectos filios nostros Antonium, sanctae Mariae in transtyberim de sancto Severino, ac Hieronymum, sanctae Balbinae de Ghinuciis, et Jacobum, sancti Ciriaci in Thermis Simonetam titulorum presbyteros, necnon Paulum, sancti Eustachii diaconum de Cesis, nuncupatos sanctae Romanae Ecclesiae Cardinales, ac cum illis venerabiles fra-

tres nostros Christophorum Cassanensem, Nicolaum nunosiensem, et Petrum aquenum Episcopos in Ro. Curia residentes, urbis et Curiae praedictarum *reformatores*, auctoritate apostolica tenore praesentium, constituimus et deputamus: ac eisdem reformatoribus et majori parti eorum, omnia et singula quae in eisdem urbe et Curia tam in spiritualibus quam temporalibus reformatione vel correctione indigere noverunt, reformandi et corrigendi, ac omnia et singula quae in permissis et circa ea necessaria eis videbuntur, seu quomodo libet opportuna statuendi et ordinandi. Nec non ea, quae per eos statui et ordinari contigerit par latae sententiae etiam suspensionis emolumentorum, officiorum, nec non privationis beneficiorum ecclesiasticorum et officiorum aliisque de quibus eis videbitur censuras et poenas observari faciendi, contradictores quoque et rebelles per easdem censuras et poenas ac alia juris remedia, invocato si opus fuerit auxilio brachii secularis compescendi, plenam et liberam facultatem concedimus: districtius praecipientes omnibus et singulis urbis et Curiae praedictarum personis cujuscunque dignitatis, status, gradus, ordinis, conditionis et auctoritatis ecclesiasticae vel mundanae existentibus, ut eisdem *Reformatoribus* in omnibus et singulis, quae pro hujusmodi reformatione mandaverint, sub censuris et poenis spiritualibus et temporalibus quibuscunque, per ipsos reformatores pro eorum arbitrio infligendis, pareant et obediant: ac mandantes Curiae causarum Camerae apostolicae generali auditori, nec non ipsius urbis Gubernatori, et in ea ac ejus districtu nostro in Spiritualibus Vicario pro tempore existentibus, ut eisdem Reformatoribus circa praemissa agenda et exequenda, prout requisiti fuerint, assistant et faveant, ac opportuna auxilia praebeant. Non obstantibus quibusvis privilegiis et

indultis apostolicis quibusvis dictae Curiae Officialibus ac illorum Collegiis etiam in eorum institutionibus, et aliis personis etiam quavis dignitate et auctoritate fungentibus, per nos et sedem praedictam in genere et in specie sub quibuscunque tenoribus et formis, ac cum quibusvis clausulis et decretis etiam iteratis vicibus concessis, approbatis et innovatis. Quibus omnibus, etiam si de illis eorumque totis tenoribus specialis, specifica, individua et expressa mentio habenda foret, tenores hujusmodi praesentibus pro sufficienter expressis habentes: quo ad praemissa duntaxat specialiter et expresse derogamus, et adversus praesentes nemini suffragari posse volumus caeterisque contrariis quibuscunque. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrae constitutionis, deputationis, concessionis, praecepti, mandati, voluntatis et derogationis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, indignationem omnipotentis dei ac beatorem Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum. Datum Romae apud sanctum Marcum, Anno incarnationis dominicae, M.D.XXXV. Decimo kal. Septembris, Pontificatus Nostri Anno Primo,

B. Motta,

Lecta et publicata fuit suprascripta *Bulla reformationis* Romae in Cancellaria Apostolica, die Veneris. XXVII. Augusti Anno et Pontificatu quibus supra,

Fe, Cesis electus Tudertinensis. Custos.

X.

BIJLAGE B.

bl. 170.

Concilium (Consilium) delectorum Cardinalium et aliorum Praelatorum de emendanda Ecclesia. S. D. N. D. PAULO III, ipso jubente conscriptum et exhibitum, A. MDXXXVIII. (1).

Beatissime pater tantum abest ut verbis explicare possimus, quam magnas gratias Respublica Christiana Deo Optimo Maximo agere debeat, quod te Pontificem hisce temporibus ac pastorem gregi suo praefecerit, eamque quam habes mentem dederit: ut minime speremus cogitatione eas, quas Deo gratias debet, consequi posse, nam spiritus ille Dei quo virtus coelorum firmata est (ut ait propheta) labantem, imo fere collapsam, in praeceps ecclesiam Christi per te restaurare, et huic ruinae manum ut videmus supponere decrevit, eamque erigere ad pristinam sublimitatem decorique

(1) Het oorspronkelijke stuk, waaruit ik dit hoogstbelangrijk en lezenswaardig *Consilium* mededeel, heeft op den titel, onder de Pauselijke wapens; *Coloniae Melchior Novesianus excudebat, Anno a Christo nato MDXXXVIII.* De hier bijgevoegde getalmerken der *Abusus*, zijn in mijn exemplaar door eene oude hand bijgeschreven.

pristino restituere, certissimam divinae hujus sententiae conjecturam nos facere valemus, quibus sanctitas tua ad se vocatis mandavit, ut nullius aut commodi tui, aut cujuspiam alterius habita ratione, tibi significaremus abusus illos, gravissimos videlicet morbos, quibus jampridem ecclesia Dei laborat, ac praesertim haec Romana curia, quibus effectum prope est, ut paulatim ac sensim ingravescentibus pestiferis his morbis magnam hanc ruinam traxerit, quam videmus. Et quoniam sanctitas tua spiritu Dei erudita: qui (ut inquit Augustinus, loquitur in cordibus nullo verborum strepitu) probe noverat principium horum malorum inde fuisse, quod nonnulli Pontifices, tui praedecessores, prurientes auribus, ut inquit apostolus Paulus, coacervaverunt sibi magistros ad desideria sua, non ut ab eis discerent, quid facere deberent, sed ut eorum studio et calliditate inveniretur ratio, qua liceret id quod liberet. Inde effectum est, praeterquam quod principatum omnem sequitur adulatio, ut umbra corpus, difficillimusque semper fuit aditus veritatis ad aures principum, quod confestim prodirent doctores, qui docerent Pontificem esse dominum beneficiorum omnium: ac ideo cum dominus jure vendat id, quod suum est, necessario sequi, in Pontificem non posse cadere simoniam. Ita quod voluntas Pontificis, qualiscunque ea fuerit, sit regula qua ejus operationes et actiones dirigantur: ex quo proculdubio effici, ut quicquid libeat, id etiam liceat. Ex hoc fonte, sancte pater, tanquam ex equo Trojano, irrupere in ecclesiam Dei tot abusus et tam gravissimi morbi, quibus nunc conspicimus eam ad desperationem fere salutis laborasse, et manasse harum rerum famam

ad infideles usque. Credat sanctitas vestra scientibus, qui ob hanc praecipue causam christianam religionem derident, adeo, ut per nos, per nos inquimus, nomen Christi blasphemetur inter gentes. Tu vero sanctissime pater et vere sanctissime, edoctus a spiritu Dei, praeter veterem illam tuam prudentiam, cum totus in hanc curam incubueris, ut sanatis aegritudinibus, Christi ecclesia tuae curae commissa bonam valetudinem recuperaret, vidisti ac probe vidisti, inde incipiendam medicationem, unde primum ortus est morbus, secutusque doctrinam apostoli Pauli, vis esse dispensator non dominus, et fidelis inveniri a domino: imitatus etiam servum illum, quem in euangelio dominus praefecit familiae suae, ut det illis in tempore tritici mensuram, ac propterea decrevisti nolle, quod non liceat, nec vis posse, quod non debes. Ideoque nos ad te accersivisti, imperitos quidem ac tam magno negotio impares, non parum tamen affectos cum honori et gloriae sanctitatis tuae, tum praecipue *instaurationi ecclesiae Christi*, ac gravissimis verbis iniunxisti, ut omnes hos abusus colligeremus, tibique illos significaremus: obtestatus nos reddituros esse rationem hujus negotii nobis demandati Deo optimo, si negligenter ac infideliter ageremus. Atque ut omnia liberius inter nos tractari possent, tibique a nobis explicari, jurejurando nos destrinxisti, addita etiam excommunicationis poena, ne cuipiam aliquid hujus nostri muneris proderemus.

Nos igitur tuo imperio parentes collegimus, quanto paucioribus fieri potuit, hos morbos eorumque remedia, ea inquam quae pro tenuitate ingenii nostri excogitare potuimus. Tu vero pro tua bonitate ac sapientia omnia resarcies ac perficies, in quibus pro tenuitate nostra offenderimus. Verum ut omnia certis quibusdam finibus complectamur, cum sanctitas tua, et sit princeps pro-

vinciarum harum, quae subsunt ditioni ecclesiasticae, et sit Pontifex universalis ecclesiae, sit etiam episcopus Romanus, nihil nobis dicendum sumpsimus de his, quae pertinent ad hunc principatum ecclesiae, quem tua prudentia optime regi videmus: tangemus tantum ea quae pertinent ad officium universalis Pont. et nonnulla quae sunt Romani episcopi.

Illud vero ante omnia, beatissime pater, putamus statuendum esse, ut dicit Aristoteles in polit., sicut in unaquaque republica ita et in hac ecclesiastica gubernatione ecclesiae Christi hanc prae omnibus legem habendam, ut quantum fieri potest leges serventur. Nec putemus nobis licere dispensare in legibus nisi urgenti de causa et necessaria. Nulla namque perniciosior consuetudo in quavis republ. induci potest, quam haec legum inobservantia, quas sanctas majores nostri esse voluerunt, earumque potestatem venerandam et divinam appellarunt. Scis tu haec omnia opt. Pontifex. Legisti jampridem apud philosophos et theologos: illud vero non tantum huic proximum, sed longe prius et potius superiore putamus, non licere Pontifici et Christi vicario in usu potestatis, clavium potestatis inquimus, a Christo ei collatae, lucrum aliquod comparare. Hoc etenim est Christi mandatum: Gratis accepistis, gratis date. His primum statutis cum sanct. vestra ita gerat curam ecclesiae Christi, ut ministros plurimos habeat, per quos hanc curam exerceat. Hi autem sunt clerici omnes, quibus mandatus est cultus Dei, presbyteri praesertim, et maxime curati, et prae omnibus episcopi. Idcirco si gubernatio haec sit recte praecessura, primo danda est opera, ut hi ministri idonei sint muneri, quo fungi debent.

1. Primus abusus in hac parte est ordinatio clericorum, et praesertim presbyterorum, in qua nulla adhi-

betur cura, nulla adhibetur diligentia: quod passim quicunque sint, imperitissimi sint, vilissimo genere orti, sint malis moribus ornati, sint adolescentes, admittantur ad ordines sacros, et maxime ad presbyteratum, ad characterem, inquam, Christum maxime exprimentem. Hinc innumera scandala, hinc contemptus ordinis ecclesiastici, hinc divini cultus veneratio non tantum diminuta, sed etiam prope jam extincta. Ideo putamus optimum fore, si sanctitas tua primo in hac urbe praeficeret huic negotio duos aut tres praelatos viros doctos et probos, qui ordinationibus clericorum praeessent. Injungeret etiam episcopis omnibus, adhibitis etiam poenis censurarum, ut id curarent in suis dioecesibus. Nec permittat sanctitas vestra ut quispiam ordinetur, nisi ab episcopo suo, vel cum licentia deputatorum in urbe, aut episcopi sui: insuper ut in ecclesiis suis quisque episcopus magistrum habeat, a quo clerici minores et literis et moribus instruantur, ut jura praecipiunt.

2. Abusus alius maximi ponderis est in collatione beneficiorum ecclesiasticorum, maxime curatorum, et prae omnibus episcopatuum, in quibus usus invaluit, ut provideatur personis, quibus conferuntur beneficia, non autem gregi Christi et ecclesiae. Ideo in conferendis his beneficiis, curatis, inquam, sed prae aliis episcopatibus, curandum est ut conferantur viris bonis, doctisque: ideo, ut per se possint fungi illis muneribus ad quae tenentur: insuper illis, quos verisimile est residentiam facturos. Non ergo Italo conferendum est beneficium in Hispania, aut in Britannia, aut e contra; — hoc servandum est tam in collationibus, cum vacant per decessum, quam in cessionibus, in quibus nunc tantum habetur ratio voluntatis cedentis nullius praeterea rei. In cessionibus his, si quispiam praeficere-

tur probus unus pluresve, bene factum iri putaremus.

3. Alius abusus, cum beneficia conferuntur, seu cum ceduntur aliis, irrepsit in constituendis super eorum fructibus, pensionibus. Imo quandoque cedens beneficio, omnes sibi fructus reservat. Qua in re illud est animadvertendum, nulla alia de causa, nulloque alio jure pensiones constitui posse, nisi ut quasdam eleemosynas, quae in pios usus et indigentibus concedi debent. Nam redditus sunt annexi beneficio, ut corpus animae: ideo sua natura pertinent ad eum, qui beneficium habet, ut possit ex eis vivere honeste pro suo ordine, simulque queat sustinere impensas pro divino cultu et templi, sacrarumque aedium reparatione, ut quod reliquum est, impendat in pios usus. Haec est enim natura eorum reddituum. Verum sicuti in rerum naturae administratione nonnulla fiunt a natura particulari praeter inclinationem universalis naturae. Sic in Pontifice, quoniam est universalis dispensator bonorum ecclesiae, si viderit eam fructuum portionem, quae in pios usus expendi debet, aut ejus partem in pium quempiam alium usum, ut expendatur magis expedire, potest procul dubio id facere. Ideo jure merito pensionem ponere potest, ut subveniat egeno, praesertim clerico, ut honeste queat vitam ducere pro eiusdem ordine. Ideo omnes fructus reservari, adimique id omne quod divino cultui, sustentationique habentis beneficium tribui debet, magnus est abusus.

4. Itemque pensiones dari clericis divitibus, qui commode et honeste vivere queunt ex redditibus quos habent, magnus certe abusus, tollendus uterque.

5. Alius item abusus in permutationibus beneficiorum, quae fiunt cum pactionibus, quae simoniacae omnes sunt, nulloque respectu habito nisi lucri.

6. Abusus alius omnino auferendus, qui calliditate quadam nonnullorum peritorum jam invaluit in hac curia, nam cum lege cautum sit beneficia testamento legari non posse, cum non sint testatoris, sed ecclesiae, et ut res haec ecclesiastica servaretur communis bonorum omnium, non autem fieret privata cujuspiam, invenit humana non tamen Christiana industria plurimos modos, quibus huic legi illudatur. Nam fiunt renuntiationes episcopatuum, aliorumque beneficiorum primò cum regressu, addunt reservationem fructuum, addunt reservationem collationis beneficiorum. Insuper cumulant reservationem administrationis, faciuntque hoc pacto episcopum, qui nullum jus habet episcopi: alterum vero cui jura omnia episcopi competant, non tamen episcopum. Videat sanctitas tua, quò processit assentatoria illa doctrina, qua tandem effectum est, ut id liceat quod libeat. Quid quaeso, est hoc nisi haeredem beneficii sibi constituere. Alius praeter hunc inventus est dolus, cum scilicet coadiutores dantur episcopis petentibus: minus idonei, quam ipsi sint, ita ut nisi quispiam claudere oculos voluerit, liquido videat haeredem ea ratione institui.

7. Item lex est antiqua instaurata a Clemente, ne filii presbyterorum habeant parentum beneficia, ne scilicet res communis hoc modo fiat privata: dispensatur tamen (ut audimus) in hac veneranda lege. Noluimus tacere, id quod verissimum esse quivis prudens per se judicaverit, nullam rem magis conflasse hanc invidiam clericis, unde tot seditiones sunt ortae, et aliae instant, quam hanc aversionem commodorum et proventuum ecclesiasticorum a communi ad rem privatam: antehac omnes sperabant, nunc in desperationem adducti, acuunt linguas contra hanc sedem.

8. Alius abusus est in expectativis et reservationibus beneficiorum, quibus et datur occasio, ut aliena mors desideretur et libenter audiatur. Praecludunt etiam aditum supremum dignioribus cum vacant, dant litibus causam. Omnes has putamus tollendas esse.

9. Abusus alius est, eadem calliditate inventus. Nam quaedam beneficia incompatibilia jure sunt et appellantur, quae ex ipsa vi nominis majores nostri admonere nos voluerunt, non deberi ea uni conferri: nunc in his dispensatur, non tantum duobus, sed pluribus: et quod peius est, in episcopatibus. Hunc morem, qui ob avaritiam tantum invaluit, tollendum ducimus, praesertim in episcopatibus. Quod de unionibus beneficiorum ad vitam unius, ne scilicet obstet illa beneficiorum pluralitas ad obtinenda incompatibilia, nonne est mera fraus legis?

10. Alius etiam abusus invaluit, ut Reverendissimis Cardinalibus episcopatus conferantur seu commendentur non unus tantum, sed plures: quem, pater Beatissime, putamus magni esse momenti in ecclesia Dei. Primo quidem, quia officium Cardinalatus et officium episcopi incompatibilia sunt. Nam Cardinalis est assistere Sanctitati tuae in gubernanda universali ecclesia: officium autem episcopi est pascere gregem suum: quod praestare bene et ut debet haud potest, nisi habitet cum ovibus suis, ut pastor cum grege. Praeterea pater sancte hic usus maxime obest exemplo. Quomodo namque haec Sanctissima sedes poterit dirigere et corrigere aliorum abusus, si in praecipuis suis membris abusus tolerentur? Nec ob id quod Cardinales sint, putamus eis magis licere transgredi legem: imo longe minus. Horum enim vita debet esse aliis lex, nec imitandi sunt pharisaei, qui dicunt et non faciunt: sed Christus Salvator noster incoepit facere

et postea docere. Amplius hic usus nocet in consultationibus ecclesiae, nam haec licentia fomentum est avaritiae. Ambiunt praeterea Cardinales a Regibus et principibus episcopatus, a quibus postea dependent, ne possint libere sententiam dicere, imo si possent et vellent, fallerentur tamen passione animi in judicando perturbati. Ideo utinam hic mos tolleretur, et provideretur Cardinalibus ut possent honeste pro dignitate vivere omnibus aequales redditus: quod putamus facile fieri posse, si vellemus abiicere servitutem Mammonae et Christo tum servire.

11. His castigatis, quae pertinent ad constituendos tibi ministros, quibus veluti instrumentis et cultus Dei bene administrari et populus Christianus in vita Christiana bene institui et regi possit, accedendum nobis est ad illa quae spectant ad gubernationem Christiani populi. In qua re, pater Beatissime, abusus ille primo et prae omnibus corrigendus est, ne scilicet episcopi primum et prae omnibus aliis, deinde ne curati abessent a suis ecclesiis et parrochiis, nisi ob gravem aliquam causam, sed residentiam facerent: maxime episcopi, ut diximus, quia sunt sponsi ecclesiae ipsis demandatae. Nam per Deum immortalem, quis miserabilior viro Christiano conspectus esse potest Christianum orbem peragranti, quam haec solitudo ecclesiarum? Omnes fere pastores recesserunt a suis gregibus, commissi sunt omnes fere mercenariis. Imponenda ergo esset magna poena episcopis prae aliis. Deinde curatis, qui absunt a suis gregibus, non tantum censurarum, sed etiam ne reciperent redditus illi qui absunt, nisi impetrata licentia a tua Sanctitate episcopi. Curati ab episcopis suis per breve aliquod temporis spatium. Legantur in hoc aliqua jura aliquorum conciliorum decreta, quibus cau-

tum erat episcopo non licere abesse a sua ecclesia, nisi tribus tantum dominicis.

12. Abusus etiam est, quod tot Reverendiss. Card. absint ab hac curia, nec aliqua in parte faciant quidpiam ejus officii, quod spectat ad Card. Ideo etsi fortasse non omnes, quia expedire existimamus nonnullos habitare in provinciis suis, nam per illos tanquam per radices quasdam in totum orbem Christianum sparsas continentur populi sub hac Romana Sede: plurimos tamen esset Sanctitatis tuae vocare ad Curiam, ut hic residerent. Hac enim ratione praeterquam quod fungerentur officio suo Cardinales, provideretur etiam amplitudini Curiae, suppleretur que, si quid ei detractum fuisset per recessum multorum episcoporum, qui ad suas ecclesias se contulissent.

13. Alius abusus magnus et minime tolerandus, quo universus populus Christianus scandalizatur, est ex impedimentis quae inferuntur episcopis in gubernatione suarum ovium, maxime in puniendis scelestis et corrigendis. Nam primo multis viis eximunt se mali homines, praesertim clerici a jurisdictione sui ordinarii. Deinde si non sint exempti, confugiunt statim ad poenitentiam, vel ad datariam, ubi confestim inveniunt viam impunitati, et quod pejus est, ob pecuniam praestitam. Hoc scandalum Beatissime pater, tantopere conturbat Christianum populum, ut non queat verbis explicari. Tollantur, obtestamur Sanctitatem tuam per sanguinem Christi, quo redemit sibi ecclesiam suam, eamque lavit eodem sanguine. Tollantur hae maculae, quibus si daretur quispiam aditus in quacunque hominum Republica, aut regno, confestim aut paulo post in praeceps rueret, nulloque pacto diutius constare posset: et tamen putamus nobis licere, ut per nos in Chri-

stianam Rempublicam inducantur haec monstra.

14. Alius abusus corrigendus est in ordinibus religiosorum, quod adeo multi deformati sunt, ut magno sint scandalo secularibus, exemploque plurimum noceant. Conventuales ordines abolendos esse putamus omnes, non tamen ut alicui fiat injuria, sed prohibendo ne novos possint admittere. Sic enim sine ullius injuria cito delerentur, et boni religiosi eis substitui possent. Nunc vero putamus optimum fore, si 'omnes pueri qui non sunt professi, ab eorum monasteriis repellerentur.

15. Hoc etiam animadvertendum et corrigendum censemus in praedicatoribus et confessoribus constituendis a fratribus, quod ab eorum praefectis primum adhiberetur magna diligentia, ut idonei essent: deinde ut praesentarent episcopis, quibus prae omnibus cura ecclesiae est demandata, a quibus examinarentur per se vel per viros idoneos, nec nisi eorum consensu admitterentur ad haec peragenda.

16. Diximus, Beatissime Pater, non licere aliquo pacto in usu clavium aliquid lucri utenti comparari. Est in hac re firmum verbum Christi: GRATIS ACCEPISTIS, GRATIS DATE. Hoc non tantum ad Sanctitatem tuam pertinet, sed ad omnes qui sunt participes hujus potestatis: ideo a legatis et nuntiis vellemus idem servari. Nam sicut usus, qui nunc invaluit, dedecorat hanc sedem et conturbat populum: ita si fieret e contra, maximum decus huic Sedi compararetur et aedificaretur mirifice populus.

17. Abusus alius turbat Christianum populum in Monialibus, quae sub cura fratrum conventualium: ubi in plerisque monasteriis fiunt publica sacrilegia cum maximo civium scandalo. Auferat ergo Sanctitas vestra omnem eam curam a conventualibus, eamque det aut ordina-

riis aut aliis, prout melius videbitur.

18. Abusus magnus et perniciosus est in gymnasiis publicis, praesertim in Italia, in quibus multi philosophiae professores impietatem docent. Imo in templis fiunt disputationes impiissimae: et si quae sunt piae, tractantur in eis res divinae coram populo valde irreverenter. Ideo putaremus indicendum episcopis ubi sunt publica gymnasia, ut per eos admonerent lectores qui legunt, ne docerent adolescentes impietatem, sed ostenderent infirmitatem luminis naturalis in quaestionibus pertinentibus ad Deum, ad mundi novitatem vel aeternitatem, et similia, eosque ad pietatem dirigerent. Similiter ne permitterent fieri publicas disputationes de hujusmodi quaestionibus, neque etiam de rebus Theologicis, quae certe multum existimationis perdunt apud vulgus: sed privatim de his rebus fiant disputationes, publicae de aliis quaestionibus Physicis. Idemque injungendum esset omnibus aliis episcopis, maxime insignium civitatum, in quibus hujus generis disputationes fieri solent. In impressione etiam librorum eadem adhibenda esset diligentia, scribendumque principibus omnibus, ut caveant ne passim quivis libri in eorum ditione imprimantur. Dandaque esset hujus rei cura ordinariis. Et quoniam pueris in ludis solent nunc legi *Colloquia* Erasmi, in quibus multa sunt quae rudes animos informant ad impietatem, ideo eorum lectio in ludis literariis prohibenda esset, et si quae alia sunt hujus ordinis.

Post haec quae ad instituendos ministros tuos in hac universalis ecclesiae cura, et in ejus deinde administratione spectare videntur, animadvertendum est in gratiis quae fiunt a tua beatitudine praeter priores abusus, alios quoque abusus introductos esse.

19. Primus est in fratribus seu religiosis apostatis, qui post votum solenne a sua religione recedunt, impetrantque ne teneantur gerere habitum sui ordinis. Imo nec vestigium habitus, sed tantum vestem honestam clericalem. Praetermittamus nunc de lucro. Jam enim diximus in principio, non licere ex usu clavium, et potestatis a Christo traditae comparare sibi lucrum: sed etiam ab hac gratia abstinendum. Nam habitus est signum professionis, unde nec ab episcopo potest dimitti, cui tenentur hi apostatae: ideo haec gratia eis concedi non deberet, neque etiam cum ipsi recesserint a voto quo Deo se obligarant, eis permittatur ut habeant beneficia, neque administrationes.

20. Alius abusus in quaestuariis sancti spiritus, sancti Anthonii, aliisque hujus generis: qui decipiunt rusticos et simplices, eosque innumeris superstitionibus implicant: tollendos hos quaestuarios censemus.

21. Abusus alius in dispensatione cum constituto in sacris ordinibus, ut possit uxorem ducere, haec dispensatio non esset ulli danda nisi pro conservatione populi cujuspiam vel gentis, ubi esset publica causa gravissima: praesertim his temporibus, in quibus urgent Lutherani hanc rem maxime.

22. Abusus in dispensatione in nuptiis inter consanguineos seu affines: certe in secundo gradu non putamus faciendam esse, nisi ob publicam causam gravem. In aliis vero gradibus non nisi ob causam honestam et absque pecunia, ut diximus, nisi jam prius conjuncti essent, ubi liceret pro absolutione a peccato jam perpetrato imponi mulcta pecuniaria post absolutionem, et deputari ad pios usus, in quibus facit sanctitas tua impensas. Nam sicut ubi non est peccatum in usu clavium, nihil exigi potest pecuniae: ita ubi absolutio pe-

titur a peccato imponi mulcta pecuniaria potest et deputari ad pios usus.

23. Abusus alius in absolutione Simoniaci. Proh dolor, quantum in ecclesia Dei regnat hoc pestilens vitium, adeo, ut quidam non vereantur Simoniam committere, deinde confestim petunt absolutionem a poena. Imo eam emunt, sicque retinent beneficium quod emerunt. Non dicimus sanctitatem tuam non posse poenam illam, quae est de jure positivo constituta, eis condonare: sed quod nullo pacto debeat, ut tanto sceleri resistatur quo nullum perniciosius, nec magis scandalosum.

24. Licentia etiam testandi clericis de bonis ecclesiae non esset danda, nisi pro causa urgenti: ne bona pauperum converterentur in privatas delicias et amplificationes domorum.

25. Confessionalia autem cum usu altaris portatilis non essent facile danda, sic enim vilescunt ecclesiasticae res et Sacramentum omnium praecipuum. Nec indulgentiae item dandae essent, nisi semel in anno, in unaquaque insignium civitatum. Commutatio etiam votorum neque ita facile facienda neque commutanda, praeterquam in aeque valens bonum.

26. Consuevere etiam mutari voluntates ultimae testatorum, qui ad pias causas legant quampiam pecuniae summam, quam authoritate sanctitatis tuae transferunt ad haeredem vel legatarium, ob praetensam paupertatem, etc. idque ob lucrum. Certe nisi facta sit magna mutatio in re familiari haeredis per obitum testatoris, ita quod verisimile sit testatorem ob eam mutationem mutaturum fuisse voluntatem, voluntates testatorum mutari impium est. De lucro jam toties diximus, quare putamus omnino abstinendum.

27. Omnibus in summa explicatis, quae pertinent ad

universalis ecclesiae Pontificem quantum animo potuimus comprehendere, restat ut nonnulla dicamus, quae pertinent ad Romanum episcopum. Haec Romana civitas et ecclesia mater est et magistra aliarum ecclesiarum. Ideo maxime in ea vigere debet divinus cultus et morum honestas. Ideo beatissime pater, scandalizantur omnes exteri qui ingrediuntur templum B. Petri, ubi sacerdotes quidam sordidi, ignari, induti paramentis, et vestibus quibus nec in sordidis aedibus honeste uti possent, missas celebrant. Hoc magnum est omnibus scandalum, ideo injungendum est reverendissimo archipresbytero vel reverendissimo poenitentiario, ut haec curent et amoveant hoc scandalum: sicque in aliis ecclesiis.

28. In hac etiam urbe meretrices ut matronae incedunt per urbem seu mula vehuntur: quas affectantur de media die nobiles familiares Cardinales clericique. Nulla in urbe vidimus hanc corruptionem, praeterquam in hac omnium exemplari: habitant etiam insignes aedes: corrigendus etiam hic turpis abusus.

29. Sunt etiam in hac urbe privatorum civium odia et inimicitiae, quas componere et cives conciliare praecipue interest episcopi: ideo per Cardinales quosdam Romanos praesertim qui magis essent idonei omnes hae inimicitiae componendae essent et civium animi conciliandi.

30. Sunt in hac urbe hospitalia, sunt pupulli, sunt viduae. Harum cura maxime pertinet ad episcopum et ad principem. Ideo sanctitas tua per Cardinales viros probos posset etiam commode haec omnia curare.

Haec sunt beatissime pater, quae in praesentia pro tenuitate ingenii nostri colligenda esse duximus: et quae nobis corrigenda viderentur. Tu vero pro tua bonitate et sapientia omnia moderabere: nos certe si non rei

magnitudini quae nostras vires longe superat, conscientiae tamen nostrae satisfecimus: non sine maxima spe, ut sub te principe videamus ecclesiam Dei purgatam, formosam ut columbam, sibi concordem in unum corpus consentientem, cum aeterna tui nominis memoria. Sumpsisti tibi nomen Pauli, imitaberis speramus charitatem Pauli: electus fuit ille ut vas quod deferret nomen Christi per gentes. Te vero speramus electum, ut nomen jam Christi, oblitum a gentibus et a nobis clericis, restituas in cordibus et in operibus nostris, aegritudines sanes, oves Christi in unum ovile reducas, amoveasque a nobis iram Dei et ultionem eam, quam meremur, jam paratam, jam cervicibus nostris imminentem.

Caspar Card. Contarenus.
Joh. Petrus Card. Theatinus.
Jacobus Card. Sodeletus (sic).
Reginaldus Card. Anglicus.
Fredericus archi. Solernitanus (sic).
Hieronymus archiepis. Brundusinus.
Joh. Matthaeus episc. Veronensis.
Gregorius abbas sancti Georgii Venet.
Frater Thomas magister sacri palatii.

Bij de hier boven, bl. 170, over deze beide belangrijke stukken aangehaalde Schrijvers, voege men nog L. Ranke, *die Römische Päpste, ihre Kirche u. Staat im sechszehnten u. siebzehnten Jahrhundert*, I B. 2e Aufl. s. 59 u. 147 ff. en nu ook de sints lang met

verlangen te gemoet geziene III B. 1e Abth. van GIESELER's teregt hooggeschat *Lehrb. der Kirchen-gesch.* s. 503 ff.

Van RANKE vernemen wij, dat het *Consilium*, ofschoon reeds gedrukt, maar sedert 1559 op den *Index* geplaatst, nog steeds in de belangrijke verzamelingen van Curialistische Handschriften, tot welke hij, bij verschillende Romeinsche Patriciers, den toegang verkreeg, pleeg gevonden te worden. Vooral aangaande de personen, welke dit *Consilium* hebben opgesteld, en den reformatorischen en Evangelischen geest, waarin zij gestemd waren, vindt men bij hem hoogst belangrijke berigten. Dies te meer verwonderde het mij, niets bij hem aan te treffen, ten aanzien der personen, aan welke PAULUS III, blijkens zijne Bul van *X Kal. Sept.* 1535, het eerst deze *Reformatio Romanae urbis et Curiae* aanbeval. Zelfs wordt van deze Bul, evenmin door hem, als door GIESELER, eenig gewag gemaakt; waardoor dan ook de omstandigheid in het duister blijft, niet slechts, dat in deze zoo hoogst gewigtige zaak, binnen twee jaren tijds, een geheel nieuw personeel is opgetreden (vergel. hier boven bladz. 244); maar dat de latere lastbrief, aan CONTARINI c. s. gegeven, blijkbaar van veel wijderen omvang en strekking dan de eerste moet geweest zijn. Uit de *Verzeichniss der benützten HSS.* (III B. s. 268 u. 290 ff.) meen ik toch te mogen opmaken, dat, juist over de jaren 1535—1537, een minder rijke oogst van stukken aan RANKE te beurt gevallen is.

Overigens kunnen deze stukken tot commentaar verstrekken op het Epigram van STAPHYLUS (Z. *Nach-*

richt von dem Leben u. Schr. Fr. Staphyli; in STROBEL's *Miscellaneën*, 1 Th. s. 11.):

Dogmata, non mores, potuit purgare Lutherus,
  Sed potuit mores, dogmata nulla, Papa.
Nucleus est nobis, nulloque putamine clausus,
  Clausum et inane quidem Roma putamen habet.

INHOUD.

Voorrede. . . . . bl. 93— 95.

Inleiding. . . . . » 97— 99.

Kerkhervorming. . . . . » 99—100.
Roomsche Kerk. . . . . » 100—106.
Het onvoltooide der Kerkhervorming. . . » 107—108.
Grondbeginsel der Kerkhervorming. . . » 108—109.
Namen der Kerkhervorming. . . . . . . » 109—111.

De Reformatie. . . . . » 112—125.
De Evangelische Kerk. . . . . . . » 126—137.
Het Protestantismus. . . . . » 137—147.
Besluit. . . . . » 14 —151.

Aanteekeningen:
I. Bijvoegsel tot de Latijnsche Redevoering. . . . . » 152—157.
II. De Kerkhervorming in betrekking tot de Roomsche Kerk. . . . . » 157—159.
III. De Germaansche oorsprong der Kerkhervorming. . . . . » 160—164.

IV. Het bewaard blijven der Roomsche Kerk, door medewerking der Kerkhervorming. . . . . . » 165–172.
V. Het voortdurend bestaan der Roomsche Kerk. Bijbel en Overlevering. . . . . » 173—177.
VI. De toekomst der Roomsche Kerk. . » 178—188.
VII. Historisch overzigt der onderzoekingen naar het grondbeginsel der Kerkhervorming. . . . . » 189—215.
VIII. De namen der Kerkhervorming. . » 216—242.
IX. Bulla Pauli Papae III super Reformatione Romanae urbis et curiae. » 243—246.
X. Consilium delectorum Cardinalium de emendanda Ecclesia. . . . » 247—263.

MEDEDEELING

VAN EENIGE NOG ONBEKENDE

BIJZONDERHEDEN

AANGAANDE

Mr. JACOB ROGGEVEEN,

INZONDERHEID MET BETREKKING TOT ZIJNE GODSDIENSTIGE DENKWIJZE.

EENE BIJDRAGE

tot de geschiedenis van het

GODSDIENSTIGE SEPARATISME IN NEDERLAND.

DOOR

J. BORSIUS,

Theol. Doct. en Predikant te Middelburg.

De naam des mans, aan het hoofd dezer regelen geplaatst, waarborgt mij de belangstelling mijner Lezers in hetgeen ik hun wensch mede te deelen. Immers het betreft eenen Vaderlandschen Zeereiziger, wiens gehouden Dagregister, waarnaar men, zoo hier te lande als te Batavia, reeds lang vruchteloos gezocht had, eerst sedert ruim drie jaren in het Archief der voormalige West-Indische Compagnie te Middelburg, als bij toeval, is ontdekt geworden. Wat meer is, het geldt eenen miskenden Landgenoot; want naauwelijks was het Dagverhaal zijner ontdekkings-reis, ten jare 1838, in het licht verschenen, of men leerde JACOB ROGGEVEEN van eene veel gunstiger zijde kennen, dan tot hiertoe het geval was, daar de twee verhalen, die er van zijne onderneming bestonden (waarvan het eene door eenen ongenoemde, en het andere door eenen

Sergeant der zeesoldaten van het schip, den *Arend*, met name K. F. Behrens, geschreven was,) hem bijna in een belagchelijk daglicht voorstelden.

Het was derhalve aangenaam, bovendien met deszelfs afkomst, vorming en voornaamste lotgevallen eenigzins bekend gemaakt te worden door den Heer S. de Wind, die vóór het gezegde verhaal een kort levens-berigt van Mr. J. Roggeveen plaatste, hetwelk regt geschikt was, om de belangstelling in den genoemden reiziger te verhoogen. Zoo ging het ook mij. En toen ik nu gansch ongedacht, het werk aantrof, hetwelk de Commissie, door het Zeeuwsch Genootschap met de uitgave der gevondene reize belast, in weerwil van alle hare aangewende moeite, nergens had kunnen opsporen; toen ik verder, bij eene vlugtige inzage van den: *val van 's wereldts Afgod*, al ras vermoedde, dat zoowel de uitgever als de schrijver van zoodanig een boek, eene eeuw geleden, de Kerkelijke censuur niet zou ontgaan zijn, besloot ik weldra de Kerkeraadsboeken onzer Gemeente en de Aktenboeken der Classis van Walcheren op dit punt te raadplegen. Gelukkig intusschen, dat ik mijn onderzoek niet aanving met het jaar 1718, toen het eerste deel van het bewuste werk, van Hattem's schriften bevattende, door Roggeveen werd in het licht gegeven, maar 25 jaren vroeger, met het tijdstip namelijk, waarop hij, blijkens het Lidmaten-boek der Ned. Herv. Gemeente van Middelburg, van elders naar zijne geboorte-

stad terug keerde en zich hier kwam vestigen; want, ofschoon de kring mijner navorschingen hierdoor merkelijk werd uitgebreid, die zich daarenboven langzamerhand tevens uitstrekte tot den inhoud der Actenboeken van onderscheidene Gemeenten, zelfs buiten ons eiland; zoo werd nogtans mijne moeite grootelijks beloond door de ontdekking van het een en ander; waardoor het gestelde van den Heer de Wind deels bevestigd werd; deels, wat de tijdsbepalingen aanbelangt, hier en daar eene wijziging ontving; deels eindelijk, met vele wetenswaardige zaken kon vermeerderd worden.

In de veronderstelling, dat elke bijdrage ter bevordering der regte kennis van dezen Nederlandschen Regtskundigen Zeereiziger met welgevallen zal ontvangen worden, waag ik het alzoo *eenige nog onbekende bijzonderheden aangaande* Mr. Jacob Roggeveen aan het licht te brengen, *in 't bijzonder ook ten aanzien zijner godsdienstige denkwijze.* En waar zou derzelver plaatsing eigenaardiger voegen, dan in *het Archief voor Kerk-Geschiedenis*; daar mijne nasporingen grootendeels uit Kerkelijke Archieven ontleend zijn, het een en ander punt der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis uit echte bronnen toelichten, en, bij de teekening der godsdienstige gesteldheid van deze of gene Gemeente, tevens eene flaauwe schets geven der verschillende denkwijzen, die vóór meer dan eene eeuw in de Vaderlandsche Kerk bestonden,

Hetgeen volgt moge zulks met voldingende proeven bevestigen.

Gelijk in andere Kerkgenootschappen, zoo hadden er ook in dat der Hervormden, gedurende de laatste helft van de 17e en het begin der 18e eeuw, hier te lande velerlei twisten en verdeeldheden plaats.

Onder de Gemeenten, van waar de geschillen soms uitgingen, althans waar men zich met dezelve niet het minst bemoeide, behoorde ook die van Middelburg. Trouwens de aanhang der *Labadisten* had van hier zijnen oorsprong, en ofschoon JEAN DE LABADIE, benevens zijn ambtgenoot PIERRE YVON met sommige hunner volgelingen ten jare 1669 naar Amsterdam vertrokken, zoo bleven er hier nogtans velen over, die derzelver overdrevene gevoelens aankleefden en zich van de Hervormde Kerk afzonderden, ten einde, zoo zij meenden, onderling eene heilige Gemeente te stichten, die uit geene andere, dan waarlijk vrome, menschen was zamengesteld.

Vooral veroorzaakte de twist tusschen *de Voetianen en Coccejanen* hier ter stede zooveel opschudding en wanorde, dat twee Leeraars dezer Gemeente, te weten JOH. VAN DER WAEYEN en WILHELMUS MOMMA, die beide het leerbegrip van den Hoogleeraar COCCEJUS waren toegedaan, in het

jaar 1676 genoodzaakt worden naar elders te vertrekken (1).

---

(1) Over het geheel was men in Zeeland en vooral in Walcheren met de Coccejanen niet zeer ingenomen. Dit ondervond ook BALDUINUS HONNIUS, een leerling van COCCEJUS, die in 1690 te St. Laurens werd beroepen: want reeds in het volgende jaar werd hij door de Kerkeraad zijner Gemeente bij de Classis van Walcheren aangeklaagd wegens » verscheidene aanstootelijkheden en » vreemde verklaringen, waarmede hij (zoo als gezegd » wordt) de Gemeente beroerde," (ERMERINS, *Zeeuwsche Oudh.*, D. I. bl. 228 en 229) en waarbij men het duidelijk op zijne verwijdering van deze zijne standplaats had toegelegd. Deze toeleg echter mislukte; want hij bleef er tot zijn overlijden in 1719, en geraakte zelfs bij de kerkelijken in aanzien wegens zijn' ijver tegen G. VAN BUITENDIJK, in en na den Zeeuwschen Coetus van 1711, dien hij als voorzitter bestuurde. Als een staaltje van zijne predikwijze zij hier gemeld: dat hij, op den 26 Aug. 1691 te Vlissingen predikende, aldaar de gelijkenis van Lazarus en den Rijken man behandelde en dezelve in dezer voege verklaarde: dat door *Lazarus* moesten verstaan worden de *Heidenen*; door *zijn sterven*, *het sterven aan de zonde;* door de *Engelen*, de *Leeraars van het Christendom*, en door het *gedragen worden in den schoot van Abraham*, *de roeping der Heidenen tot Leden van de Kerk des N. Verbonds*. Doch de Kerkeraad van Vlissingen nam hierin toch zoo weinig genoegen, dat dezelve (blijkens de Akten der Verg. van 4 Sept. 1691) de Leeraars dier Gemeente in last gaf, den Predikant van St. Laurens hierover aan te spreken.

Weinige jaren later ontstond er nog weder eene nieuwe verdeeldheid, toen zekere JACOB VERSCHOOR, geboortig van Vlissingen, in 1680 het hoofd werd eener Secte, die den naam droeg van *Antinomianen* d. i. *Wetbestrijders* of ook wel van *Hebreeuwen*, omdat de Hebreeuwsche taal, volgens hun gevoelen, door elk Christen, zoo vrouw als man, moest gekend worden, en derhalve ook door allen, die tot hunne partij behoorden, beoefend werd. Hunne begrippen werden gezegd in sommige punten met de dwalingen van Spinoza overeen te komen; en hoezeer men ook ter dezer stede op de wederlegging hunner wangevoelens grooten prijs stelde, kan genoegzaam hieruit blijken, dat er op den 1sten Maart van het jaar 1697, in tegenwoordigheid van vele, zelfs van de aanzienlijkste inwoners van Middelburg, een openbaar twistgesprek gehouden werd tusschen de Predikanten NICOLAAS SCHORER en JACOBUS FRUYTIER ter eener en JACOB VERSCHOOR, benevens GRIETJE VAN DIJK, ter anderer zijde, hetwelk van 's middags 4 tot 's avonds 11 uren geduurd heeft, zonder dat men evenwel het gewenschte doel bereikt had; hetgeen trouwens al zelden of nooit van zoodanige redewisselingen het gevolg was (2).

(2) YPEIJ, *Beknopte Lett. Gesch. der Syst. Godgel.*, D. II. bl. 294. en *Gesch. der Christ. Kerk in de XVIII eeuw*, D. VII. bl. 290—293. Vooral be-

Met de Verschooristen of zoogenaamde Hebreeuwen werden veelal verward de Hattemisten, welke schier gelijktijdig ontstonden. Deze waren volgelingen van zekeren PONTIAAN VAN HATTEM, Predikant van Philipsland, onder de Classis van Tholen, die om zijne vreemde gevoelens door den Zeeuwschen Coetus, ten jare 1683, van zijn ambt ontzet werd. Gelijk op sommige plaatsen van Schouwen en Zuid-Beveland, zoo vonden zijne mystieke denkbeelden vooral ook hier ter stede bij dezen en genen nog al bijval, en veroorzaakten, gelijk ons straks nader zal blijken, niet weinig beroering.

Al ware het nu ook, dat er zich toen te Middelburg geene voorstanders der begrippen van ROËLL vertoonden, waartegen de Classis van Walcheren, ten aanzien van de Predikanten, zoo strengelijk waak-

langrijk is hieromtrent de brief van den Kerkeraad van Middelburg aan de Regering dezer stad, gelezen en goedgekeurd in de vergadering van 29 Jan. 1701. Uit de Akten van denzelfden Kerkeraad van 18 Junij 1695, blijkt het, dat GRIETJE VAN DIJK, die benevens JACOB VERSCHOOR uit Leiden gebannen was, zich hier ter stede neergezet, en een huis in de Bogaardstraat gehuurd had; terwijl de Akten des Kerkeraads van de Ned. Herv. Gemeente te Vlissingen van 23 Oct. 1694 vermelden, dat toen alreede ter dier plaatse tusschen den laatstgenoemde en Ds. ADR. VAN DEINSE eene openbare conferentie gehouden is, doch die even vruchteloos afliep, als het twistgesprek te Middelburg, dat drie jaren later plaats had.

te, dat zij ten jare 1693 elk inkomend lid verpligtte, eenige Artikelen, waarbij het gevoelen des genoemden Hoogleeraars gewraakt werd, te onderteekenen (3); uit de korte schets, die ik daar, nopens den toestand der Hervormde Gemeente van Middelburg aan het einde der 17de eeuw, mededeelde, ziet men toch, wat al verdeeldheden en Sectenamen alhier bestonden, ten tijde dat JACOB ROGGEVEEN er zich kwam vestigen.

Het is reeds bekend (4), dat JACOB ROGGEVEEN in het Lidmaten-boek onzer Gemeente op den 4 October 1693 staat aangeteekend als van elders overgekomen, zonder dat er echter bij gemeld wordt, van waar hij kwam. Doch al terstond kan ik hier vermelden, dat mijn onderzoek, oorspronkelijk op minder of meerder waarschijnlijke gissingen gegrond, mij tot zekerheid nopens dit punt geleid heeft. Hij kwam herwaarts van Delftshaven, alwaar hij, op den 25 December 1690, op belijdenis

(3) In het jaar 1701 besloot men zelfs, zeven vragen te ontwerpen, die vooraf mondeling moesten beantwoord worden, eer men tot de gezegde onderteekening werd toegelaten. YPEIJ, *Gesch. der Chr. Kerk in de XVIII eeuw*, D. VII. bl. 267 en 268.

(4) Zie het levensberigt van den Nederl. Zeereiziger Mr. JACOB ROGGEVEEN door Mr. S. DE WIND, bl. XVI. vóór het Dagverhaal van deszelfs ontdekkings-reis, in het I D. 3 Stuk der Nieuwe Werken van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

des geloofs tot Lidmaat der Hervormde Gemeente was aangenomen (5). In het Akten-boek van de Hervormde Gemeente ter genoemder plaats, vindt men op het laatst der 17de eeuw wel niet het minste spoor van Hattemistische woelingen, die trouwens destijds voornamelijk Zeeland verontrustteden; doch daaruit kan men echter met geene zekerheid afleiden, dat onze ROGGEVEEN vóór zijne komst te Middelburg nog geen vriend of voorstander der Hattemisten geweest is. Alleen weten wij, dat hij hier ter stede, waar zij onder alle de straks genoemde Godsdienstige aanhangers den meesten bijval vonden, hunne partij openlijk koos.

Wanneer hij zich bij hen gevoegd heeft, laat zich niet stellig bepalen. Zijn naam wordt eerst genoemd in de Akten van den jare 1714. Wijl evenwel aldaar tevens gezegd wordt, gelijk straks uit de aanhaling blijken zal, dat hij steeds voor den Kerkeraad onzer Gemeente geroepen werd, als men er met den bekenden Hattemist, MARINUS BOOMS handelde, zoo is het mogelijk, dat ROGGEVEEN er reeds in de eerste jaren van zijn verblijf te dezer stede voor is uitgekomen, VAN HATTEM'S gevoelens te omhelzen, vermits aan BOOMS alreede den 15den Maart 1697 om zijne Hattemistery het Avond-

(5) Blijkens het Lidmaten-boek dier Gemeente: waar destijds Predikanten waren ADRIANUS DE BUCQ en HENRICUS NAHUIJS.

maal ontzegd werd. En indien dit zoo ware, dan zou het mij niet bevreemden, dat de brief, welke door eenen ongenoemde in de Kerkeraads-vergadering van den 1sten Junij daaraanvolgenden werd ingezonden, *ter nadere opening*, zoo als het heet, *der zaak van* BOOMS, van hem afkomstig was. Evenwel moet men weten, dat de Kerkelijke proceduren tegen BOOMS hier als bij tusschenpoozen gevoerd zijn. Nadat men gedurende de jaren 1697 en 1698 herhaalde malen met hem gesproken had, bleef zijne zaak langen tijd rusten. In de jaren 1707 en 1710 mogt men er voor eene enkele reize en als ter loops op terug komen, dit geschiedde échter meer bepaaldelijk in het jaar 1713, en wel met dit gevolg, dat men, na in meer dan 40 Kerkeraads-vergaderingen hierover gehandeld te hebben, eindelijk besloot *de groote censuur*, of zoogenaamden *Ban*, omtrent M. BOOMS uit te oefenen, die dan ook werkelijk den 27 Mei 1714 in alle de Hervormde Kerken dezer stad van den predikstoel is afgelezen geworden (6), terwijl hij reeds bij besluit der stedelijke Regering van 31 Maart 1714 gelast was »de stad benevens derzelver jurisdictie »binnen 3 maal 24 uren te ruimen, en daar niet »weder binnen te komen, op poene van zwaarder »straf" (7). Het kan derhalve ook plaats hebben,

(6) Notulen des Kerkeraads van 2 Junij 1714.

(7) Dit uittreksel uit de Stedelijke Resolutien wordt aange-

dat Roggeveen zich niet met de vroegere, maar met de latere, procedure tegens Booms gemoeid hebbe, en dat hij bij die gelegenheid telkens mede gehoord werd.

Omtrent dezen tijd toch namen de Hattemisten hier grootelijks toe in getal en stoutmoedigheid. Zij hielden veelvuldige conventikelen, ook gedurende den tijd der openbare Godsdienstoefeningen, in weerwil van de strenge plakaten, hiertegen door de overheid uitgevaardigd. Eene menigte vlugschriften kwamen dagelijks in het licht, waarin de handelingen des Kerkeraads werden gegispt, of de gevoelens van van Hattem, — gelijk dit met de van elders aangebragte het meest het geval was, — op allerlei wijze werden verdedigd en aangeprezen. De toenmalige Baljuw van Middelburg, Mr. Casper Adriaan Parduyn, liet dezelve, zoo veel hij kon, ophalen, en het gelukte hem werkelijk de volgende magtig te worden:

1. *Tweeleedige Apostolische waarschuwingen aan alle geloovigen* of *onderzoek* enz. *Verhandeling over Coloss.* II: 13—23.

---

haald in de Notulen des Kerkeraads van 9 Febr. 1715, en werd ook overgenomen in de missive tot antwoord aan den Kerkeraad van *Bergen op Zoom*, welke bij dien van *Middelburg* onderzoek gedaan had nopens hetgeen er hier met M. Booms was voorgevallen.

2. *Predikatien van onzen Zaligmaker op den berg*, of *Verhandeling* over Matth. V. VI. VII.
3. *De gereformeerde belijdenis ontheven van haar hedendaagsche misbruyk, aangethoont uyt de regte sin van den Catechismus.*
4. *Brief van Theophilus, dienende tot antwoord aan den Heer N. N.*
5. *Brief van den Heer N. N., bestaande in eenige aanmerkingen op het extract van de Classe* enz.
6. *Zamenspraak tusschen een Hollander en Zeelander aangaande den Eenigen en Waarachtigen God en Jesus Christus* enz.
7. *Korte onderwysinge te zamengesteld met vragen en antwoorden* enz.

Doch vermits hij de schrijvers dier stukjes (welke niet alleen naamloos, maar ook zonder vermelding des drukkers of vaak onder eenen valschen naam werden uitgegeven) niet had kunnen ontdekken, eischte hij, »dat de genoemde schriften achtervol- »gens eene daartoe strekkende sententie van den »Ed. Achtbaren geregte, op een schavot voor den »stadhuize, ter plaatse daar men gewoon is, cri- »minele justitie te oefenen, door handen van den »scherpregter worden verscheurd en met vuur ver- »brand" (8). En het was op den 29 Maart 1714

(8) Dit vindt men vermeld in de Notulen des Kerkeraads onzer Gemeente van 7 April 1714.

dat deze eisch werd bekrachtigd, ja dat dit vonnis op last van Burgemeesteren en Schepenen zelfs op staanden voet moest worden ten uitvoer gebragt.

Men kan ligtelijk begrijpen, dat zoodanige Auto-da-fé niet weinig strekte, om dezulken, die de Hattemistische gevoelens gaarne met wortel en tak zagen uitgeroeid, met nieuwen ijver te bezielen. Duidelijk is dit dan ook blijkbaar in de Handelingen van onzen Kerkeraad: want reeds 8 dagen na het gebeurde besloot men eene buitengewone vergadering te houden, om daarin verder te handelen over degenen, die de bewuste gevoelens voorstonden; en toen men nu op den 11 April 1714 daartoe bijeen kwam, werd de *historia facti* medegedeeld, nopens hetgeen den Predikanten in hunne wijken was voorgekomen omtrent de zoodanigen, die van Hattemistery, of, gelijk er wordt bijgevoegd, van Libertinistery (9) verdacht werden. Uit-

(9) *Libertijnen* of *vrijgeesten* noemde men hier te lande vooral de genen, die de gevoelens van Spinoza in mindere of meerdere mate waren toegedaan of althans daarvan beschuldigd werden; gelijk men in Engeland Thomas Hobbes en zijns gelijken met dezen naam bestempelde. Dezelve was echter niet nieuw, want reeds Calvyn schreef *adversus Libertinos*, hetwelk later door C. Tuinman in het Nederduitsch werd overgezet, die daarbij de overeenkomst tusschen de vroegere en toenmalige vrijgeesten aantoonde. Volgens A. Ross (in zijn boek: *van 's Werelds Godsdiensten*, vertaald door J. Sande-

voerige verhalen, die eenige bladzijden beslaan, worden hierop ter nedergesteld aangaande STEVEN CLOË, AARNOUD NAALDE, Mej. DE BOHIRE, JOHANNA VLAMING, ALLARD BOUILLON en anderen (10). Doch nu worden er vervolgens nog eenigen genoemd, die men meent dat insgelijks VAN HATTEM's gevoelens zijn toegedaan, en over welke men dus betuigt, grootelijks bekommerd te zijn. Men noemde nu zekeren JOSIAS VAN RENTERGEM, eenen POTHOL, en ook onzen ROGGEVEEN. Tegen den laatsten vooral werden er zware beschuldigingen ingebragt. Zij luiden in de Akten der Kerkeraads-vergadering woordelijk aldus: »Van ROGGEVEEN is in»gekomen, dat hij bij het leven van Ds. VAN AALST »zou gezegd hebben, dat de mensch zoo lijdelijk is, »dat hij onder geene wet kan zijn, en dat de schrift »van het N. T. ons dit duidelijk leert. Hij is ook »altoos als getuige geroepen, wanneer er met MA»RINUS BOOMS is gehandeld; dat hij aanprijzer is »van de godlasterlijke boekjes, bijzonder *de een»voudige man;* dat hij familiaar met BUITENDIJK »verkeert en oefeningen in zijn huis houdt; dat hij

---

RUS, bl. 318.) zouden de eersten die ten tijde van CALVYN bestonden, hunnen oorsprong hebben van zekeren QUINTINUS, eenen kleermaker van Pikardië. [Men zie hierover: *Das Leben Johann Calvins, von* P. HENRY, II B. s. 398 ff. N. C. K.]

(10) Notulen des Kerkeraads van 11 April 1714, Art. 1.

» ook te boek staat voor een spotter met de gebeden » voor zieken, als door een lid verhaald werd van » een man, die in het karspel voor een kranke » bad" (11).

Eer ik overga tot de vermelding van het besluit des Kerkeraads op de ingebragte klagte, wil ik vooraf het hooge belang van deze aanteekening doen opmerken tot aanwijzing van den juisten tijd, waarop Jacob Roggeveen, eenige jaren vóór zijne ontdekkingsreis, naar Oost-Indiën is vertrokken, en van het vermoedelijke tijdstip, waarop hij van daar herwaarts is terug gekeerd.

Immers blijkens den inhoud dezer Akten wordt hem eene schadelijke stelling te laste gelegd, die hij *tijdens het leven van Ds.* van Aalst zou hebben voorgestaan. Wanneer men nu in de naamlijst van de Predikanten onzer Gemeente vindt opgeteekend, dat Ds. van Aalst eerst den 22 Nov. 1705 alhier is bevestigd geworden, zoo volgt hieruit, dat Roggeveen onmogelijk vóór het jaar 1706 naar Batavia kan gegaan zijn, vermits de beschuldiging niet zien kon op den tijd zijner wederkeering in het Vaderland (dien ik aanstonds nader zal aanwijzen), want als toen was de Predikant van Aalst reeds lang overleden (12).

Vraagt men, waarom er uitdrukkelijk staat, dat

(11) De zoo even aangehaalde Notulen Art. 3.
(12) Hij werd begraven den 10 Junij 1712.

bij het gestelde zou gezegd hebben *bij het leven van Ds. van Aalst*? Zoo meen ik hiervoor een paar redenen te kunnen aanvoeren, welke ik echter voor niets meer dan bloote gissingen wil opgeven, maar die ik ook niet wil terughouden, deels omdat zij het verstand en hart van ROGGEVEEN tot eere strekken, deels omdat ééne derzelver ons tot eene nog nadere bepaling leidt nopens den tijd van zijn vertrek naar Neêrlands Oost-Indiën. Vooreerst dan vermoede ik, dat ROGGEVEEN met Ds. VAN AALST eenigermate als vriend bekend zal geweest zijn, weshalve men er mede heeft willen aanduiden, dat ROGGEVEEN reeds eenige jaren vroeger vreemde gevoelens koesterde, zelfs reeds bij het leven van den Predikant, wien hij een vriendschappelijk hart toedroeg. En is dit werkelijk zoo geweest, dan achten wij den man hoog, bij wien het gevoel van achting en vriendschap steeds levendig *bleef*, en die daarvan later nog een bewijs gaf door eenen der nabestaanden, welligt eenen zoon van zijnen reeds vóór 9 jaren overledenen vriend, met name CORNELIS VAN AALST, tot tweeden Opperstuurman te plaatsen op het schip *de Arend*, waarop hij zelf zich bevond, toen hij in 1721 zijne bekende ontdekkingsreis ondernam (13). — Ten andere acht ik het niet onwaarschijnlijk, dat de grond di achting en vriendschap moet gezocht worden

---

(13) Zie zijn dagverhaal bl. 4, 5, 13, 15 en elders.

beider overeenstemmenden smaak in natuurkundige wetenschappen. Dat onze Roggeveen hierin vermaak schepte en ervaren was, vereischt geen betoog en zal niemand bevreemden, die zich herinnert, wat de Heer de Wind nopens 's mans vader, Arent Roggeveen, in het levensberigt van onzen Zeereiziger vóór het Dagverhaal van deszelfs ontdekkingsreis, heeft aan het licht gebragt (14). Doch ook Ds. Aalstius, gelijk hij doorgaans genoemd werd, betoonde zich een groot liefhebber en kenner der Natuurkunde bij de uitgave van zijne *zedenleer*, die in 1705 te Dordrecht gedrukt werd, en welk werk later, ook bepaaldelijk tot staving van eene of andere natuurkundige bijzonderheid, meermalen werd aangehaald (15). Doch gaf de bekendheid met dit werk nu inderdaad aanleiding tot achting en vriendschap voor den schrijver, dien men in 1706 nader leerde kennen, dan mag men ook als zeker vaststellen, dat Jacob Roggeveen op 't allervroegst ten jare 1707 naar Batavia zal vertrokken zijn, waar hij waarschijnlijk eerst op het einde van dat jaar, of in het begin van het volgende, aankwam en zijne betrekking als Raad van Justitie aanvaardde (16).

---

(14) Bl. xi — xv.

(15) Zie onder anderen bij Nieuwland in zijne *Lett.- en Oudh. Verlustigingen*, D. III. bl. 302.

(16) Valentyn schrijft in *zijn omstandig Verhaal* enz. D. IV. St. I. bl. 387, dat toen hij in 1712 op Bata-

En nu nog iets betrekkelijk den tijd van Roggeveen's *terugkeering* naar het Vaderland. Tot hier-

---

via kwam, de volgende Heeren aldaar Raden van Justitie waren: Mr. Laurens Tolling, Mr. Joan Egtberti, Mr. Johan Hinlopen, Mr. Diderik Durven, Mr. Jacob Roggeveen, Mr. Willem van Egten, Mr. Isaak Massis, Mr. Marinus Duivelaar, Mr. Joannes Abbeleven.

Blijkbaar is deze opgave gesteld volgens den tijd hunner dienstjaren: want uit vergelijking van hetgeen op deze en de volgende bladzijde staat aangeteekend, ziet men, dat de vier eerstgenoemden reeds in 1706 Leden van den gezegden Raad waren; terwijl van Egten in 1709, Massis en Duivelaar in 1710 en Abbeleven in 1711 de genoemde betrekking aanvaardden. Alleen van Roggeveen wordt dus desaangaande niets gemeld. Doch blijkt uit het aangeteekende niet genoegzaam, dat hij na 1706 en vóór 1709 te Batavia aankwam, wijl hij, bij eene vroegere of latere komst, eene andere plaats op deze lijst bekleeden zou? Daarenboven, vermits Valentyn nu bij zijne aanteekening op het jaar 1707 ook wel van Roggeveen zou gesproken hebben, indien de laatstgenoemde ten dien jare zijne regterlijke betrekking in de Oost-Indië aanvaard had; en er bij dezen Schrijver volstrekt niets berigt wordt omtrent het daarop volgende jaar, zoo vermoede ik, dat Roggeveen in 1708 Raad van Justitie te Batavia zal geworden zijn.

Na dit reeds gesteld te hebben, werd mij de inzage vergund van de Notulen der Vergadering van XVII. alwaar ik op den 29 Oct. 1706 vond aangeteekend, dat in de vergadering van dien dag was aangesteld: » tot

›e heeft men op grond van Valentyn's (17) verekering beweerd, dat Roggeveen ten jare 1714 an Batavia herwaarts terugkwam: en wie zou ook onder voldoende reden, aan het gezag van dezen 'ost-Indischen Kerkleeraar een oogenblik twijfelen? Ooch uit de aangehaalde Akten gaat ook hieromtrent een licht op. Indien men toch ter dezer stee op den 11 April 1714 Mr. Jacob Roggeveen in e Kerkeraads-vergadering als een Hattemist aanlaagde, dan was het volstrekt onmogelijk, dat hij 3rst in het genoemde jaar van Batavia naar het Vaerland zou zijn teruggekeerd; waarbij men tevens ok niet vergeten moet, dat hij hier werd opgegeen onder de personen, welke men *sedert eenigen ijd* van Hattemistery had verdacht gehouden. Men leene echter niet, dat dit, wat hem aangaat, zal ezien hebben op het tijdstip vóór zijn vertrek naar ava, want onder de beschuldigingen, hier tegen

» Raad van Justitie, in stede van Mr. Theodorus Zas, » jongst t' huijs gekomen, Mr. Jacob Roggeveen." Ongetwijfeld zal hij toen dat jaar niet meer vertrokken zijn naar Batavia. En heeft zulks nu eerst laat in het volgende voorjaar plaats gehad, dan kon hij aan het einde van 1707 aan de plaats zijner bestemming gekomen zijn, en aldaar met den aanvang van 't jaar 1708, gelijk ik beweerde, zijne regterlijke betrekking aanvaard hebben.

(17) D. III. St. 2. bl. 71.

hem ingebragt, behoorde ook deze, dat hij familiaar met BUITENDIJK omging, en deze omgang kon vóór het jaar 1707 volstrekt geen aanstoot geven, maar wel in het jaar 1713, vermits de genoemde Predikant van Schore en Vlake in Zuid-Beveland, ten jare 1711, door den Zeeuwschen Coetus zijner bediening onwaardig verklaard was. Zie ik echter wel, dan vindt men bij VALENTYN zelven de bewijzen, dat hij nopens ROGGEVEEN geene volledige berigten had. Immers van meest alle de Raden van Justitie geeft hij den tijd op, dat zij in die betrekking geplaatst waren, doch ten aanzien van ROGGEVEEN weet hij desaangaande niets te vermelden *(18)*; ja, wat meer is, wanneer hij van ROGGEVEEN's ontdekkingsreize gewaagt, blijkt het, dat hij omtrent het eigenlijke doel van dezen togt verkeerd onderrigt was (19). Op grond van al het gezegde vermoede ik derhalve, dat Mr. JACOB ROGGEVEEN den 25 Nov. 1713 met het schip *Zandenburg*, of den 13 Jan. 1713 met het schip *Westhoven* (20), (welke beide voor Zeeland bestemd waren) van Batavia herwaarts zal vertrokken zijn, zoodat hij zich in den zomer van het laatstgenoemde jaar weder in

(18) D. IV. St. 1. bl. 384—388.
(19) D. III. St. 2. bl. 71.
(20) Zie VALENTYN, D. I. St. 1. bl. 276.

zijne geboortestad bevond; waarmede dan, wat den tijd betreft, uitnemend wel strookt, hetgeen er verder in de Akten gezegd wordt, dat hij hier voor den Kerkeraad steeds geroepen werd, als er met Marinus Booms gehandeld werd, tegen wien, gelijk vroeger gemeld is, *eene* tweede Kerkelijke procedure den 2 September van het jaar 1713 aanving.

Ik zou, om al het belang dezer Akten des Middelburgschen Kerkeraads van den 11 April 1714 te doen kennen, nog verder kunnen gewagen van hetgeen gezegd wordt, »dat Roggeveen een aanprijzer was »van verbodene boeken, bijzonder van *den eenvoudigen man*," of liever van het werkje, dat eigenlijk tot titel voerde: *de religie van een eenvoudig man;* doch later, wanneer ik vermelde, wat er door Roggeveen is uitgegeven, zal ik hierop terug komen, en 's mans godsdienstige denkwijze doen kennen. Thans willen wij den gang der gebeurtenissen naar tijdorde vervolgen, en alzoo onderzoeken, hoe de Kerkeraad onzer Gemeente handelde met degenen, die in de gezegde vergadering als verdacht van Hattemistery werden aangeklaagd.

Blijkens den verderen inhoud der aanhaalde Akten (21) besloot men terstond, den genoemden personen en dus ook Jacob Roggeveen het gebruik des Avondmaals tot nadere orde te ontzeggen; — Theses en Antitheses te ontwerpen (de eerste namelijk

(21 Notulen van 11 April 1714, Art. 4.

behelsden de zoogenaamde regtzinnige leer, de laatste de gevoelens der Hattemisten), en die aan de verdachte personen voor te houden, ten einde deze, » zonder veel vermenging van discoursen, daarop » een categorisch antwoord mogten geven" (22); — en eindelijk, om hen » voor de Predikanten van de » breede Wijk" (eene Commissie uit den Kerkeraad, waartoe de verschillende Wijkpredikanten behoorden) » te ontbieden, en wanneer het deze niet ge» lukte, hen met zachtmoedigheid van de waarheid » te overtuigen, ze dan voor den vollen Kerkeraad » te doen verschijnen" (23).

(22) Notulen Art. 5. Deze Theses en Antitheses werden voorgedragen in de Kerkeraads-vergadering van 9 Mei 1714. In de huisbezoeking vorderde men van de verdachte personen, dat zij dezelve zouden onderteekenen (zie de Not. van 18 Aug. 1714); en besloot den 29 Sept. daaraanvolgende de *kopij* der Theses en Antitheses te weigeren, indien de belanghebbende er om mogten vragen. 'Doch van dit besluit kwam men den 31 Julij 1715 eenigermate terug, door de bedoelde kopij aan ALLARD BOUILLON te verleenen, indien hij ten minste bij zijn verzoek om dezelve te mogen ontvangen *persisteerde*. Later kwam het weigeren van dezelve niet meer te pas, nadat men in de vergadering van 24 Aug. 1715 aan Ds. TUINMAN had toegestaan, deze Theses en Antitheses over te nemen in zijn geschrift, hetwelk hij tegen de Apologie van M. BOOMS in dat jaar uitgaf, onder den titel van: *Sibboleth, of leugen en bedrog van den vermomden vrijgeest M. Booms.*

(23) Not. des Kerkeraads van 11 April 1714, Art. 6.

Nu verliepen er ruim 5 maanden, zonder dat er van de drie genoemde mannen eenige de minste melding gemaakt werd, en toen in de Kerkeraadsvergadering van den 29 September 1714 de vraag werd voorgesteld: »of men de Hattemisten en ver»dachte personen, die den 7 en 11 April l. l. »gecensureerd waren, niet volgens kerkeordening »zou behandelen," werd er besloten, daarmede zoo lang te wachten, tot dat alle de rapporten, waarmede sommige Predikanten wegens ziekte nog in gebreke waren gebleven, zouden zijn ingekomen, ten einde dan alle die zaken gelijktijdig te overwegen. Op den 3 November daaraanvolgenden vind ik nu wel aangeteekend: »volgens het eerste Art. »van den 29 September hebben de meeste resteeren»de Broeders mondeling gerapporteerd, en zullen »hun rapport ten eersten schriftelijk inleveren." Doch of er in de Vergadering ook over ROGGEVEEN gehandeld is, wordt dus niet gemeld; ja ik zou er grootelijks aan twijfelen; want, vermits de schriftelijk ingeleverde rapporten in de Akten geboekt werden, zoo mogen wij wel vaststellen, dat er nopens geene andere personen eenig mondeling verslag zal gedaan zijn, dan ten aanzien van degenen, wier gesprekken en gedragingen het eerst hierop uitdrukkelijk bij geschrifte vermeld worden, en alsdan zal er slechts gesproken zijn over JOSIAS VAN RENTERGEM, MARINUS KOCKS, JOHANNA DE VLAMING en ALLARD BOUILLON.

Wat meer is, sedert den 11 April 1714 tot den 17 April 1718 vind ik den naam van ROGGEVEEN in ons Aktenboek niet meer genoemd. Ik kan niet ontveinzen, dat zulks mij eerst zeer bevreemdde. Want, al ware men ook overtuigd geweest, dat zijne spotternij met het gebed voor eenen kranke niet zoo zeer voortvloeide uit boosheid des harten, als wel uit het Hattemistisch wanbegrip, dat het bidden in zulke omstandigheden om herstelling naar het ligchaam en welstand naar den geest, ten eenenmale dwaas en overtollig was, wijl hierdoor Gods raadsbesluit niet kon veranderd worden (24); hij was

(24) In den brief van VAN DER WAYEN aan PONTIAAN VAN HATTEM zegt de Schrijver den laatstgenoemde te houden voor een' verachter van alle godsdienst, inzonderheid van het gebed; » want (dus vervolgt hij) in den geloove » iets van God begeerende, of ligchamelijke genesinge » met Hiskias, of verijdelinge van vijandelijke Raadsla- » gen tegen Gods volk, met Esther of Mordechai, of » voortsettinge van den bouw van Stad of Tempel, met » Esras, Nehemias, Josua en Zerubabel, of eenige gees- » telijke weldaad, zal een onheilig mensch dat ook niet » noemen, het veranderen van Gods regeeringe te heg- » ten aan haar gedrag! Gods raad heeft van eeuwig- » heid vrijwilliglijk, en met de grootste wijsheid bepaald, » al wat er gebeuren zoude, dat's waar; maar houd de » bekeeringe en verbeteringe van sonden ter dier oor- » sake op een middel te zijn tot afweeringe van oordee- » len? zoo zijn nu middelen geen middelen meer, en » worden wij door Jacobus bedrogen, wanneer hij soo

dan toch een aanprijzer van verbodene boeken, had gemeenzamen omgang met BUITENDIJK, scheen een vriend te zijn van BOOMS en hield ook ten zijnen huize verbodene bijeenkomsten; zoodat het om alle deze redenen niet missen kon, of hij was, evenzeer als de genoemde personen, aan al de gestrengheid der toenmalige kerkelijke tucht blootgesteld, terwijl men reeds begonnen was, die aanvankelijk op hem toe te passen, door hem het gebruik des Avondmaals te verbieden.

Doch mijne bevreemding deswegens hield weldra op, zoodra ik in de Akten zelve eenige aanwijzingen meende gevonden te hebben tot ontknooping van dit raadsel. De redenen, waarom er gedurende het gezegde viertal jaren niet meer over ROGGEVEEN gehandeld werd, zijn dan de drie volgende:

» duidelijk zegt, dat een geloovig gebed een kranke kan » behouden." Men vindt deze plaats uit den brief van VAN DER WAYEN aangehaald in het werkje van BALDUINUS HUNNIUS, *Kerkelijke Regtspleging in de zaak van* GOSUINUS VAN BUITENDIJK, bl. 97 en 98; waar men voorts op bl. 179 zien kan, hoe de zoo even genoemde G. VAN BUITENDIJK door den Eerw. Coetus der vier Klassen van Zeeland in 1711 van zijn Predikambt ontzet is, omdat hij zich, onder meer andere dwalingen, ook had schuldig gemaakt » aan het zeggen, dat men » voor zijn broeder niet mag bidden, nog zugten om » sijn bekeeringe, al dwaalde hij in de poincten van de » zaligheijd, want dat men hem dan hatede, volgens » Jak. 5 vs. 9."

Sedert den zomer van 1714 ontdekken wij in de Handelingen des Kerkeraads veel minder aanklagten en onderzoekingen van de zoodanigen, die Hattemistische gevoelens voorstonden, dan wel in de laatste voorgaande jaren. De afsnijding van Booms als lid der Christelijk Hervormde Gemeente, 's mans verbanning uit de stad en derzelver jurisdictie, als mede de verscheuring en verbranding der verbodene schriften op het schavot door beulshanden in de lente van dat jaar schijnen den Hattemisten alhier eenigen schrik te hebben aangejaagd, zoodat zij toen, althans voor een' tijd, of welligt geheel geene conventikelen, of ten minste zeer bedektelijk, hielden. En verschenen er de twee volgende jaren al zeer enkele geschriften in het licht, die in van Hattem's geest geschreven waren, zoo als zeker werkje, ten titel voerende: *Theophilus Zelotes*, of een ander onder den naam van *Pius Fidelis*, of een boekje van Grietje van Dijk (25), men behoefde zich dan slechts tot de Regering te wenden, om de ergernis terstond te zien weggenomen, door de ophaling dezer stukjes op regterlijk gezag en het streng bevel, dat dezelve niet mogten verkocht worden. Men begrijpt dus ligtelijk, dat de kerkelijken, die nu als van hunne overwinning zeker waren, zich op

(25) Van deze stukjes wordt gesproken in de Notulen des Kerkeraads van 19 Jan. 1715, alsmede in die van 27 Junij, 28 Nov. en 5 Dec. 1716.

dien stond om de Hattemisten niet meer zoo grootelijks bekommerden.

Ten anderen: in den boezem des Kerkeraads ontstonden er destijds hevige twisten over de afgifte der attestatie van MARIA SABBINGE (26), huisvrouw van PIETER WILTSCHUT, Burgemeester van *Arnemuiden*; over het gebeurde bij de beroeping van Ds. MELCHIOR LEYDEKKER (27) *tot Predikant van het Nieuwland;* en vooral over de clausule van zeker vereenigingsverdrag tusschen eenige leden des Kerkeraads, wier namen ik echter zal verzwijgen, omdat hunne broederlijke liefde, die hoofddeugd des Christendoms, helaas! niet geëvenredigd was aan hunnen ijver voor de instandhouding der kerkleer: alle welke twisten, het zij onderling, hetzij met de

(26) Den 14 Dec. 1714 vroeg M. SABBINGE hare attestatie, die geweigerd werd, omdat men haar van vreemde gevoelens verdacht hield. De zaak kwam hierop voor de Klassis van Walcheren, en meer dan 15 maanden verliepen er met kerkelijke proceduren, eer dit geschil werd bijgelegd.

(27) Volgens de Akten van 17 en 31 Oct. 1716, moesten de gedeputeerden uit den Kerkeraad van Middelburg op de klassikale vergadering protesteeren tegen de ongehoorde handelwijze der Klassis, die de beroeping van Ds. MELCHIOR LEYDEKKER (zoon van JAC. LEYDEKKER) tot Predikant van *het Nieuwland* had geapprobeerd, niettegenstaande de meeste stemmen er tegen geweest waren van wege al het onbetamelijke, dat bij de beroeping zelve had plaats gehad.

Classis van Walcheren, vaak met zoo veel drift en volharding gevoerd werden, dat er tijd noch lust overschoot, om zich met dingen onledig te houden, welke men op dat oogenblik als minder belangrijk beschouwde; en van daar dan ook, dat men de zaak van dezen of genen Hattemist, die voor den Kerkeraad nog aanhangig was, voor alstoen liet rusten.

Doch als eene derde reden tot verklaring van dit anders vreemd verschijnsel, noem ik ROGGEVEEN's *afwezigheid*, waardoor het alzoo onmogelijk werd met hem in persoon te spreken en over de betwiste punten te handelen. Uit het rekwest der 4 Classen van Zeeland aan de Staten van dit gewest op het einde van het jaar 1718 en uit den brief des Kerkeraads van Middelburg aan de Regering dezer stad van 14 Januarij 1719, (waarop ik later zal terugkomen) blijkt het toch ten duidelijkste, dat Mr. JACOB ROGGEVEEN, »die dikwijls in deze Provincie »zijn verblijf hield, en dan weken achter elkander »vooral hier ter stede vertoefde," zich reeds destijds elders ophield, wijl anders het onmiddelijk hierop volgende verzoek niet te pas kwam: »om »zulk een schadelijk mensch en besmettende ziele»pest, *wanneer hij zich verstouten mogt van we-* »*der in deze stad te komen*, zoodanig te straffen, »als de geestelijke en menschelijke wetten omtrent »openbare godlasteraars en beroerders van Land en »Kerk statueeren."

In geen van beide deze authentieke stukken wordt echter gezegd, waar onze ROGGEVEEN zich dan destijds bevond: doch het is mij gelukt, ook daaromtrent eenige bijzonderheden te ontdekken. Uit het geen men, gelijk wij vernamen, van hem getuigde, dat hij altijd geroepen werd, als men met BOOMS handelde, is het vermoeden bij mij opgerezen, dat hij dan misschien, gelijk anderen zulks deden, BOOMS zal gevolgd zijn, die, na hier gebannen (28) en van het grondgebied van Vlissingen, werwaarts hij eerst de wijk nam, insgelijks verjaagd te zijn (29), zich met der woon *te Bergen op Zoom* ging vestigen. Ook kwam het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat hij zich welligt naar *Arnemuiden* of naar *Zierikzee* zal begeven hebben.

Ten aanzien van de gegrondheid mijner gissing nopens ROGGEVEEN's *verkeer te Bergen op Zoom*, ben ik nog in het onzekere. Minder echter met opzigt tot *Arnemuiden*, want aldaar vestigden zich destijds velen van Middelburg en elders, of vertoefden er ten minste dikwijls, gelijk ik dit zelfs aangaande BOOMS en BUITENDIJK vind aangeteekend, waarom dan ook *Arnemuiden*, in een rekwest der Classis van Walcheren (30) aan de Staten van Zee-

(28) Zie bl. 278.

(29) Akten-boek van de Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Vlissingen van 14 en 21 April 1714.

(30) Notulen der Klassis van Walcheren van 1 Sept. 1718.

land, *uitdrukkelijk* genoemd wordt *eene schuilplaats en een broeinest van de heilloze, godloze en Atheïstische Libertijnen.* Vooral vermoede ik, dat ROGGEVEEN er zijn verblijf zal gekozen hebben, wijl hij niet alleen in den Burgemeester PIETER WILTSCHUT eenen man vond van gelijke denkwijze, die de Hattemisten openlijk beschermde, maar ook waarschijnlijk met deszelfs betrekkingen, thans ter genoemde stede woonachtig, reeds vroeger te Batavia was bekend geworden (31). Meer stellige bewijzen kunnen de kerkelijke Archieven hierover niet opleve-

---

(31) Blijkens het Akten-boek van den Kerkeraad van *Arnemuiden* van 18 Sept. 1719, was aldaar de kerkelijke attestatie ingeleverd van ANNA MARGARIETA OOSTWALT, zijnde de huisvrouw van JACOBUS WILTSCHUT en *komende van Batavia;* die, zoo als men uit de Notulen van voornoemden Kerkeraad van 21 en 28 Sept. 28 Dec. 1721, 15 Maart 1722, 27 Junij 1723, 31 Dec. 1724, 25 Maart 1725 kan opmaken, mede tot de partij der Hattemisten schijnt behoort te hebben. Wanneer zij van Batavia gekomen is, is onzeker; doch hoogstwaarschijnlijk zal zij aan ROGGEVEEN niet onbekend geweest zijn, die buiten twijfel ook kennis zal gehad hebben aan haren bloedverwant ADRIAAN OOSTWALT, welke niet slechts ten jare 1713 vermeld staat onder de kooplieden, die bij de begravenis van den Gouverneur-Generaal VAN RIEBEEK tegenwoordig waren, en ten jare 1722 wordt opgenoemd onder de Opperkooplieden des Kasteels, maar die ook reeds in 1710 Diaken te Batavia was. VALENTYN, D. IV. St. I. bl. 345 en 375. St. II. bl. 138.

ren, vermits juist het Aktenboek der Hervormde Gemeente van Arnemuiden van Julij 1700 tot April 1719 ongelukkiglijk vermist wordt. — Doch wat Schouwen's hoofdplaats betreft, daaromtrent is alle twijfel opgeheven, nadat het mij uit de Aktenboeken van den Kerkeraad van Zierikzee gebleken is, dat omstreeks dezen tijd MARINUS BOOMS en MR. JACOB ROGGEVEEN niet alleen te *Zierikzee* geweest zijn, maar dáár zelfs hun intrek genomen hebben bij DINA DANE, ook wel bijgenaamd *Dominé* DINA, eene vrouw, die door de Hattemisten schier als eene Profetesse vereerd en jaarlijks door velen van haren aanhang uit onderscheidene plaatsen bezocht werd; weshalve het aan laatstgenoemde in hare sententie tot geene geringe misdaad werd aangerekend, dat zij met zoodanige vrijgeesten, als BOOMS en ROGGEVEEN waren, in zulk eene naauwe vriendschap gestaan, en zelfs geene zwarigheid gemaakt had, die ten haren huize te herbergen (32).

---

(32) De Sententie tegen deze beruchte vrouw werd in de Kerkeraadsvergadering der Hervormde Gemeente van Zierikzee van 21 Sept. 1724 voorgelezen en den 28 gearresteerd. In April en Mei 1726 werd dezelve nog nader uitgebreid en verzwaard. Uit de Akten van 24 Dec. 1683 ziet men, dat deze vrouw, die van zichzelve, zoo het schijnt, DINA JANS heette, destijds van *Philipsland*, waar zij als dienstmaagd bij PONTIAAN VAN HATTEM gewoond had, naar Zierikzee was overgekomen. Zoo lang zij ter laatstgenoemder stede als dienstbode

Vraagt men evenwel verder: indien hij zich nu veelal, gelijk men uit het verzoekschrift der Classen

---

verkeerde, laat het zich denken, dat zij geenen bijzondere naam zal gemaakt hebben; doch na haar huwelijk met zekeren Dane, dat welligt reeds in de eerste jaren van haar verblijf te Zierikzee plaats greep (daar blijkens de Akten van 28 Maart 1725, haar zoon Antoni Dane zijn kind wilde laten doopen), schijnt zij zich eenigen aanhang verworven te hebben. Althans reeds aan het einde der 17e eeuw werd zij om hare Hattemistische gevoelens gecensureerd, terwijl er, (zeker omdat zij al gaande weg meer en meer opgang maakte) in de Kerkeraadsvergadering van den 6 Mei 1726 bepaald werd, dat men bij de Stedelijke Regering zou *aandringen*, om met Dina te doen, zoo als de Magistraat van Middelburg omtrent M. Booms en die van Breda omtrent Gosuinus van Buitendijk gedaan had. Reeds den volgenden dag werd door het Collegium Qualificatum de kerkelijke ban tegen haar gearresteerd. Den 10 Mei werd haar de Akte van excommunicatie in eene groote Kerkeraadsvergadering voorgelezen, waarin vooral de beschuldiging opmerking verdient, *dat zij zich beroemde 7000 in haar geloof te hebben versterkt;* en na nogmaals, doch vruchteloos, beproefd te hebben, of men haar tot inkeer kon brengen, ging men den 2 Junij werkelijk tot de afsnijding of grooten ban over, welke toen in beide kerken van den predikstoel werd afgelezen, bij welke gelegenheid door Ds. Hulscher gepredikt werd over Hebr. III: 12 en door Ds. Hodenpijl over Tit. III: 10, 11. Den 8 Julij 1726 verzocht de Baljuw van Zierikzee, die Dina Dane immers voor de regtbank gedagvaard en alrede een bannissement tegen haar geeischt had, aan den Kerkeraad eene opga-

zien kan, *buiten deze Provincie* ophield, waar ter plaatse zou men hem dan het meest moeten zoeken? zoo moet ik bekennen, hieromtrent vele vruchtelooze navorschingen gedaan te hebben. Alleen heb ik dit met zekerheid ontdekt: — dat zijn vader, ARENT ROGGEVEEN, niet, zoo als DE LA RUE (33) ergens in eene noot, ter teregtwijzing van VAN HOOGSTRATEN, zegt, van *Delft*, maar eigenlijk van *Delftshaven* afkomstig was; eene misstelling, die men gereedelijk kan verschoonen, omdat Delftshaven aan het einde der 17de en het begin der 18de eeuw burgerlijk onder Delft behoorde, als mede, dat er zich destijds nog verscheidene leden van zijn geslacht te *Delftshaven* bevonden, van welke CORNELIS ROGGEVEEN aldaar in 1693 de betrekking van Diaken, en later die van Ouderling vervulde (34); waarom het alzoo hoogst waarschijnlijk te achten is, dat Mr. JACOB ROGGEVEEN, wanneer hij, na zijne terugkomst van Batavia, niet bestendig te Middelburg, maar ook wel buiten Zeeland zich ophield, dan vooral te Delftshaven zal vertoefd hebben, aan de plaats, waar hij zijne gods-

---

ve der beschuldigingen, in den ban vermeld, waaraan den volgenden dag terstond voldaan werd.

(33) *Geletterd Zeeland*, bladz. 135.

(34) Blijkens het Aktenboek van den Kerkeraad der Herv. Gemeente van Delftshaven. De mededeeling dezer bijzonderheid ben ik verschuldigd aan Ds. GREEVEN, thans Predikant ter genoemde stede.

dienstige opleiding genoten had en nog menigen vriend of bloedverwant bezitten mogt. Ja! zou het niet iets meer zijn, dan eene bloote toevalligheid, dat een der gezagvoerders van de schepen, waarmede ROGGEVEEN spoedig hierop zijne ontdekkingsreis ondernam, met name JAN KOSTER, te Delftshaven woonachtig was (35); wat meer is, zou deszelfs plaatsing tot Kapitein op *de Arend*, het schip waarop de Commandeur zelf zich bevond, niet aan persoonlijke bekendheid, als vroegeren of lateren stadgenoot, zijn toe te schrijven? — En eindelijk heb ik ook nog bespeurd, dat verre het grootste gedeelte van het geslacht der ROGGEVEEN's in het zoo even genoemde tijdvak te *Bleiswijk* gevestigd was, waar wij de kinderen en kindskinderen van LEENDERT, JAN en HENDRIK ROGGEVEEN, vermoedelijk broeders van ARENT ROGGEVEEN in grooten getale op de Doopregisters (36) aantreffen,

(35) VALENTYN, D III. St. 2. bl. 71.

(36) Gelijk er eene opgave der afstammelingen van AREND in de *Nieuwe Werken van het Z. Genootschap*, D. I, St. 3. tegen over bl. XL gevonden wordt; zoo wil ik hier met hetzelfde doel, als dáár (bl. XXVI) vermeld staat, eene geslachtlijst van LEENDERT, JAN en HENDRIK ROGGEVEEN mededeelen, voor zoo verre ik die uit de gezegde Registers heb kunnen opmaken, waarvan mij door de bereidvaardige bemoeijingen van den Wel Eerw. Heer J. F. LANTZENDORFFER, Predikant te *Bleiswijk*, de vereischte uittreksels ten gebruike zijn toegezonden. Zie de Bijlage.

zoodat de zoon des laatstgenoemden destijds dan waarschijnlijk ook meermalen bij zijne aanverwanten ter dier plaatse zal verkeerd hebben; en geschiedde zulks in 't bijzonder bij éénen van Leendert's zonen, met name Arij, dan verwijlde hij bij eenen der voorvaderen van de thans nog in *Noordholland aanwezige* Roggeveen's (37).

Doch ofschoon Jacob Roggeveen omstreeks dezen tijd in andere streken van ons vaderland verkeerde, zoo was het er echter verre af, dat men hier ter stede zijnen naam zou vergeten hebben. Trouwens bijaldien de kerkelijken thans aan zijne voorloopige censuur niet meer dachten of daarvan spraken, hoe moest dan toch hunne aandacht niet weder bij vernieuwing op hem gevestigd worden door hetgeen hij in Holland verrigtte en den invloed, die men daarvan ook in dit gewest, vooral ter dezer stede, bespeurde.

Hadden zij het reeds met smart opgemerkt, dat de aanhangers van den bekenden van Hattem, bij den aanvang van het jaar 1718, alhier het hoofd wederom begonnen op te steken, ja dat deze dagelijks, gelijk er in de Kerkeraadsvergadering van den 12

(37) Volgens de getuigenis van den te Nieuwe Niedorp residerenden Notaris, Jan Roggeveen, stammen de leden zijns geslachts, ter genoemde plaats eu te Schagen woonachtig, van zekeren Arien Roggeveen af, die in Dec. 1720 te *Bleiswijk* overleden is.

Maart des genoemden jaars geklaagd werd, meer en meer veld wonnen en hunne verbodene boeken stoutmoedig verspreidden, men kan dan gereedelijk beseffen, hoezeer de handhavers der Kerkleer te moede werden, toen men nog in de zoo even genoemde maand in de Nieuwsbladen (38) zag aangekondigd, dat er in het licht verschenen was zeker werk, ten titel voerende: *val van 's wereld Afgod of het geloof der Heiligen, zegepralende over de leer van eigene geregtigheid, klaar vertoond uit de nagelatene schriften van* P. van Hattem, *uitgegeven door Mr.* Jacob Roggeveen; en men weinige dagen later ontdekte, dat hetzelve ook hier ter stede alreeds was bekend geworden. — Deszelfs eerste deel bevatte afzonderlijke vertogen over de 12 Artikelen des geloofs, den Doop, het Avondmaal, het Gebed des Heeren en de 10 Geboden; — voorts verklaringen van onderscheidene Bijbelplaatsen (zoo als van Gal. VI: 14—16. Eph. II: 11—22. Philipp. II: 1—18. Hebr. IV: 14—16. V: 1—10. VI: 20 en VII: 1—10 en 1 Joh. V: 5—13) — al verder de beantwoording der vier volgende vragen: »1°. of niet »een onherboren mensch kwaad doet met goed te »willen doen? 2°. of niet een wedergeboren mensch, »wanneer hij goed doet, dat zelve doet, niet om »daardoor goed te mogen worden, maar om daar-

(38) In de Haarl. Courant van 29 Maart 1718 en de Boekzaal van Maart 1718.

» door te betoonen, dat hij reeds goed gemaakt en » geworden is? 3°. of het ook zeker is, dat een » mensch ongeloovig is, in geval dat hij acht, dat » hij schuldig is nog iets te doen, en dat het zijn » pligt is, Gods wil te volbrengen, en zijne gebo» den naar te komen: of zoo wie acht, dat eenig » werk gehoorzaamheid Gods is; zulks dat hij acht, » dat het eene werk is goed, en dat het andere » werk is kwaad? 4°. hoe dat zich een mensch om» trent zijne gebeden en in zijne gebeden gedragen » moet; zoo hij er zich Christelijk en godvruchtig » in en omtrent dezelve begeert en wenscht te ge» dragen?" — Dan volgen er korte bespiegelingen » over den strijd tusschen vleesch en geest;" » over » de zelfsverloochening eens Christens, in het ver» zaken van zijn oordeel over zijn wezen, oorsprong » wil en schat;" alsmede » over onze vereeniging » met God en Christus, onze zaligheid en verdor» venheid;" — terwijl eindelijk het geheel besloten werd met een stukje, ten titel voerende: » Noodig » onderzoek omtrent de religie van een eenvoudig » man," bestaande uit 33 *vragen* en *antwoorden* aan den Heer van Hattem toegezonden, met verzoek om zijne consideratien en gevoelen over dezelve te uiten, aan hetwelk dan ook in de acht daarbij gevoegde brieven voldaan werd.

Naauwelijks was intusschen dit eerste deel, vol vreemde spreekwijzen en duistere begrippen in het licht verschenen, en herwaarts overgebragt, of aan-

stonds werden alle pogingen aangewend, om de verspreiding van dit werk te beletten en alzoo deszelfs invloed te keer te gaan. Reeds den 13 April 1718 schreef de Classis van Walcheren eenen brief aan de Zuid- en Noord-Hollandsche Synode, waarin zij de genoemde Synode met allen ernst opmerkzaam maakte op het Godverzakende boek, geintituleerd: *Val van 's werelds Afgod, uitgegeven door Mr.* Jacob Roggeveen, *die het voor zijne rekening had laten drukken*, en hoewel er niet onder stond, waar en bij wien het gedrukt was, maar alleen, dat men het bekomen kon te 's Gravenhage, bij den Boekverkooper Engelbrecht Boucquet in de Halstraat, zoo smeekte deze Kerkelijke vergadering op de dringendste wijze toch alle mogelijke middelen in het werk te stellen, die tot wering en verdelging van dit gruwelboek strekken konden; terwijl de straks hierop volgende uitdrukking: *mogelijk zou de drukker ook wel uit te vinden zijn* (39), mijns inziens tevens den wensch insluit, dat ook daarnaar zoo veel mogelijk onderzoek zou gedaan worden, ten einde, zoo men dien ontdekken mogt, uit kracht der plakaten tegen hem te kunnen handelen.

Gelijk nu de Classis van Walcheren de verdere uitgave van het werk in Holland zocht tegen te gaan, zoo poogde de Kerkeraad van Middelburg deszelfs

(39) Men vindt dezen brief in het Akten-boek der Classis van Walcheren op den 6 Oct. 1718.

invloed en werking in deze Gemeente te verhoeden. Vier dagen later (den 17 April 1718) werd er alzoo bij dezelve voorgesteld, of men niet » eenige extrac» ten diende te nemen uit het verfoeijelijke boek van » JACOB ROGGEVEEN tot voorspraak van P. VAN HAT» TEM?" en aanstonds werd er tevens eene Commissie (40) benoemd, die zich hiermede zoude belasten. Dezelve was echter niet zeer voorspoedig met de volvoering van hare taak » wegens de ziekte van » sommige harer Leden en andere beletselen," zoo als er in latere Akten (41) staat aangeteekend. Hier kwam bij, dat er ook geene bijzondere reden bestond, om deze zaak met groote overhaasting te behandelen, vermits de Regering van Middelburg, zoodra zij van de verspreiding des genoemden werks ook hier ter stede onderrigt was, hetzelve uit eigene beweging door den Baljuw liet ophalen en deszelfs verkooping verbieden (42): — alsmede omdat men een weinig later vernam, hoe de Noord- en Zuid-Hollandsche Synode aan de Classis van Walcheren, in antwoord op derzelver missive, deze gerustsstellen-

(40) Deze commissie was zamengesteld uit de Predikanten PLANCIUS, IMMENS en TUINMAN, benevens de Ouderlingen Dr. JACOBUS VAN DER PUIJE, ANDRIES ANDRIESSEN en DIGNUS DEUGD.

(41) Te weten van 17 Dec. 1718.

(42) Blijkens den brief aan de Regering, die later zal worden medegedeeld, waarin derzelver gedrag ten dezen opzigte als hoogst loffelijk geprezen wordt.

de verzekering gegeven had, »dat de Synodus, zoo »veel in haar is, zal zorgen, dat het gruwzame »boek van Mr. Jacob Roggeveen in Holland niet »worde gedebiteerd, en dat het vervolg daarvan," (gelijk de uitgever zulks in zijne voorrede belooft) »niet wierde gedrukt, gelijk dan ook ten blijke der »Synodale waakzaamheid tegen het licentieus boek»drukken, hetzelve zielverderfelijke boek door or»der van de Ed. Groot-Achtb. Magistraten in 's Gra»venhage is opgehaald, en zoo vele exemplaren, als »men heeft kunnen krijgen, gekonfiskeerd zijn (43)." In welke blijde verzekering men nog nader bevestigd werd door het berigt, hetwelk de Walchersche Classis van de zoo evengenoemde Synode twee maanden later ontving, dus luidende: »dat de exempla»ren van het booze boek van J. Roggeveen, die »men heeft kunnen vinden, in verscheidene steden »van Holland, en wel bijzonder tot Amsterdam »door de Magistraten en Officieren zijn opgehaald, »niet zonder zware bedreiging aan de boekdrukkers, »zoo zij niet voorzichtiger zijn in het toekomende, »en dat men tevens goede hoop had, dat zulks ook »nog in andere steden geschieden zal." Ja de Synode had zich eenige dagen geleden met een uitdrukkelijk rekwest tot de Ed. Mog. Staten gewend, verzoekende, dat er zwaardere straffen mogten wor-

(43) De brief is gedagteekend, Delft 23 Sept. 1718, en te vinden in het Akten-boek der Classis van Walcheren op het verhandelde van 6 Oct. 1718.

den vastgesteld »zoo tegen de schrijvers als tegen de »drukkers der Theologische boeken zonder naam en »zonder behoorlijke visitatiën en approbatiën (44)."

Eindelijk evenwel werd de Commissie, die de Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Middelburg benoemd had, om het bewuste werk van ROGGEVEEN te onderzoeken, ten vriendelijkste verzocht, hiermede eenigen spoed te maken, ja zulks hoe eerder hoe liever te verrigten. Dit had ten gevolge, dat dezelve zich met de volvoering van hare taak bezig hield en op den 31 December van het jaar 1718 uit het boek van JACOB ROGGEVEEN eenige punten voorlas, waaruit (dus staat er in de Notulen der Kerkeraadsvergadering van dien dag) »de »Libertinistery, Atheïstery en godslastering van dien »man aan elk redelijk en eerlijk gemoed ten volle »kennelijk werd." De uittreksels, welke de Commissie leverde, staan alle in het Aktenboek opgeteekend. Zij waren 48 in getal. Zal ik enkele van dezelve als proeven mededeelen; de volgende plaatsen werden dan met VAN HATTEM's eigene woorden aangehaald, als:

1°. bl. 289, waar hij zegt: »Gij hebt voor dezen »God wel gehaat; maar niet omdat gij dat We- »zen gehaat hebt, hetgeen gij hieldt voor uwen »God; edoch gij hebt God gehaat ter zelver

(44) Deze brief was gedagteekend Delft, den 25 Nov. 1718, en is ingeschreven in het Aktenboek der Classis van Walcheren op 1 Dec. 1718.

» tijd, met dat zelve Wezen te beminnen. Nu
» daarentegen bemint gij God, niet omdat gij dat
» Wezen als nog bemint, hetgeen gij voor dezen
» als God eerdet, maar omdat gij nu te dezer
» tijd de Godheid van dat Wezen verzaakt, het-
» geen gij aanbadt van te voren."

2°. bl. 206. » Zoo wie God als een Wezen aan-
» ziet, die ziet God als iets vleeschelijks aan,
» of hij Hem schoon duizendmaal noemt een geest;
» hij beschouwt Hem als iets uitgestrekts, het-
» geen heeft verscheidene deelen."

3°. bl. 222. » Het baart gevaarlijke gevolgen als
» men God als een volmaakt Wezen beschouwen
» wil; als men den mensch als een redelijk dier
» of als een denkend Wezen beschrijven wil; —
» wanneer men den zin der tien geboden, den-
» welken een Heiden of Jood daarin ook kan
» zien, tot een regel van zijn leven nemen wil."

4°. bl. 357. » Eer dat u de wet tot een' regel van
» uw leven wezen kan, zoo moet gij uwen
» Schepper zoo wel erkennen voor uw kind, als
» gij denzelven erkent en voor uwen man en
» voor uwen Vader."

5°. bl. 358. » Opdat u de tien woorden tot een
» regel van uw leven mogen zijn, zoo hebt gij
» niets te doen, als dit alleen, dat gij dezelve als
» tien beloften begint aan te zien, en dat gij op-
» houdt dezelve aan te zien als tien geboden enz.
» En dus ophoudende den inhoud der voorzegde

»tien geboden aan te zien als tien begeertens van »uwen afgod, die u volgens uw verduisterd oor»deel geschapen had, als of hij iets van nooden »had, en als of hij dat verwachtende was van »uwe Godsdienstigheid. Vergelijk bl. 557."

°. bl. 224. »Ik zie mijn verongelijker, in het »ongelijk, dat hij mij aandoet, aan als lijder, »niet als werker."

°. bl. 15. »Al deedt gij schoon eene belijdenis »van zonden, die 6 uren lang was, zoo doet gij »toch niets met al; tenzij gij komt tot deze er»kentenis, dat gij tegen God ten dienste van den »satan gestreden hebt, en dat gij Jehova's God»heid verloochend hebt, en dat gij den satan »hebt gepoogd in zijnen troon te zetten.'

°. bl. 153. »De mensch is zijnen God niet ge»weest een voorwerp van liefde; maar God heeft »integendeel van alle eeuwigheid voorgehad, »denzelven te vernietigen."

°. bl. 611. »Ik heb al van voorlang de menigvul»digheid van geloofs-artikelen en die menigvul»digheid der keuze-verpligtingen als een vond »des satans aangezien."

)°. bl. 650. »Zonder eens acht te nemen, of hij, »dien ik zoek met Gods hulp te maken tot een »Christen, den naam draagt van een Papist of »Mennist, van Sociniaan of Arminiaan, van Lu»theraan of Gereformeerde, zoo stel ik als on»getwijfeld vast, dat men hen onder Gods ze-

»gen bewerke tot eene Christelijke schuldbe-
» kentenis en tot een regt Christelijk berouw over
» hunnen gruwzamen en nog durenden afval van
» den Heer en van zijnen Gezalfde."

Ik heb zoodanige plaatsen overgenomen, die boven andere in duidelijkheid uitmunten, daar ik gaarne erkennen wil, zeer dikwijls voorstellingen te hebben aangetroffen, van welke ik volstrekt niets begreep, ja hier en daar zulk een zonderling mengelmoes van allerlei gezochte woorden, verwarde denkbeelden en duistere volzinnen, dat de gedachte aan eenen Frans Baltensz zich onwillekeurig voor den geest verlevendigt.

Intusschen is het mij voorgekomen, dat de Hattemisten er zich vooral op toelegden, om aan hunne stellingen en redeneringen een zeker wijsgeerig aanzien te geven. Volgens de meening van den Hoogleeraar van Irhoven, ons door den oudheidkundigen Nieuwland in zijne *Uitlegkundige Vermakelijkheden* (45) medegedeeld, hebben zij zich inzonderheid beijverd, om de stellingen van Spinoza in een Bijbelsch gewaad in te kleeden, door die meestal voor te dragen met schriftuurlijke bewoordingen en Evangelische spreekwijzen, ten einde zich langs dien weg eenen gereederen ingang te verwerven in de gemoederen der eenvoudigen. Ook Tuinman dacht er zoo over. Doch hiertegen verzette zich Mr. Ja-

(45) D. II. bl. 12.

COB ROGGEVEEN, »want licht en duisternis, ja en »neen," (zoo schreef hij in de voorrede, die tot wederlegging van TUINMAN dienen moet, waarop wij in 't vervolg nader zullen terug komen) »kon»nen van den anderen niet meer verschillen, dan »VAN HATTEM verschilt van SPINOZA. Om dit on»derscheidentlijk aan te wijzen, zal genoeg zijn te »zeggen: dat SPINOZA zijne gansche Philosophie »grondvest op het natuurlijk en ingeschapen ver»stant, zonder behulp van de Heilige Schrift, ge»lijk hij zulks uytdruklijk zegt in zijn 34e brief, »gelijk aan d' Heer BLYENBERG: daarentegen zoo »fundeert de Heer VAN HATTEM zijne leerstukken »eenig en alleen op Gods getuigenis, met verzaa»king van het natuurlijk verstand, als leugenachtig. »Wijders, zoo stelt SPINOZA, (gelijk ook alle Phi»losophen en alle natuurlijke menschen doen) dat »het betragten van de deugt, oorzaak en moeder is »van de zaligheid; daar ter contrarie de Heer VAN »HATTEM onwederspreeklijk beweert, dat geen »mensch deugtzaam kan zijn, als die voor waarach»tig gelooft en erkent, dat God hem zaligheid ge»geven heeft, met hem zijnen Zoon tot Hooft te »geven, en dus, dat de deugt is een gewrogte en »dogter van de erkentenis der reets verkregene en »geschonkene zaligheid." Wanneer men echter nagaat hoe SPINOZA, die in eenen bepaalden zin een Pantheïst (46) was, eenigermate het *Heelal* als *God*

(46) Men leze VAN HAMELSVELD, *Algem. Kerkel. Geschied.*

erkende; welke *ééne zelfstandigheid* twee eigenschappen bezat, *de denking* en *de uitgebreidheid*, die nogtans op verschillende manieren naar den aard der zaak worden gewijzigd, zoodat alles, wat men der menschen *daden* noemt, enkel noodzakelijk door hen als door deelen van het Heelal verrigt wordt, bijzonder gewijzigd naar den aard der menschelijke natuur; als men verder onderzoekt, welke gevoelens hij op dien grond koesterde nopens 's men-

D. XXIV, bl. 115—137: vooral bl. 129 en 130, alwaar hij zegt, dat Herder Spinoza van alle Pantheïsme wilde vrijspreken, maar hem echter zulk een denkbeeld der Godheid toeschreef, als waardoor zich het Spinosisme met het Fichtianisme eenigzins liet vereenigen. Trouwens het is bekend, hoe vele latere Duitsche geleerden den genoemden Hollandschen Wijsgeer in hunne bescherming genomen hebben en ten deele gevolgd zijn. Zelfs wordt de beroemde Goethe door Mr. I. da Costa (in zijne *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der vier Evangg.,— tegen Dr. Strauss*, D. I. St. I. bl. 45) genoemd: » Spinoza's bewonderaar en » overbrenger zijner grondgedachten in de taal en vor» men onzer eeuw," vermits namelijk de *Algoderij*, niet in den groven, maar in den fijnen en veel gevaarlijker zin des woords, waarin zij vooral Spinoza tot grondlegger heeft, ook in den grond het Godsdienststelsel was van dezen, als dichter en schrijver, met zoo veel roem bekenden Duitscher. [Verg. over Spinoza, de betrekking zijner wijsgeerte tot de nieuwere Duitsche, en de schriften daartoe betrekkelijk: Krug, *Encyclopaedisch-Philos. Lexicon*, III B. 2e Aufl. s. 828 ff. u. *Supplement*, II B. s. 316. N. C. K.]

schen zedelijke vrijheid en *deugd;* en daarmede vergelijkt de begrippen van PONTIAAN VAN HATTEM en de zijnen betrekkelijk deze punten: zoo moge men te dezen opzigte geene volledige overeenstemming aantreffen, men zal dan toch ook bij de laatsten eene soort van Fatalisme ontdekken, naar dat van den genoemden Hollandschen Wijsgeer uit de 17e eeuw veel gelijkende, en het kan alzoo geene bevreemding baren, dat men de Hattemisten, welke met de wijsgeerige voorstellingen van dien tijd veel schenen op te hebben, en ter aanbeveling van hun Mysticisme vaak ingewikkelde redeneringen bezigden, van *Spinosisme* verdacht hield of openlijk beschuldigde.

Ten einde eene korte schets der gevoelens van meergenoemden VAN HATTEM en zijne volgelingen mede te deelen, zal ik, voorgelicht door HASAEUS in het *Museum Historico-Philologico-Theologicum Bremense* (47), door VAN IRHOVEN, ter aangehaalde plaats, en door YPEIJ, in zijne *geschiedenis van de Christelijke Kerk in de 18e eeuw* (48), hier nog het volgende aanstippen. Hunne begrippen kwamen hoofdzakelijk hierop neder: » Gods wil » is onderworpen aan de noodzakelijkheid zijner na» tuur en derhalve niet vrij. Dezelve is niet een ze» kere eisch of pligtsvordering, maar enkel en al» leen zijn eeuwig welbehagen en besluit. Tusschen

(47) Vol. II. Partis 1. pag. 144 sqq.
(48) D. VII. bl. 290 en verv.

»zedelijk goed en kwaad bestaat eigenlijk geen on-»derscheid. Indien er iets kwaads geschiedde, zou »God daar ongetwijfeld de schuld van hebben, om-»dat er niets anders gebeurt dan de wil van God, »volgens de wet der noodzakelijkheid. De Christen »behoeft zich over niets te bekommeren. Die zich »over eenigen tegenspoed beklaagt; die over hetgeen »hij bedreven heeft berouw gevoelt, wanende dat hij »niet goed gehandeld heeft, die een mishagen aan »zich zelven heeft, en wien het smart, dat hij niet »beter en heiliger leeft, die lastert God en geeft »hierin bewijzen van zijn ongeloof. De ware aard »des geloofs en der bekeering is hierin gelegen, dat »iemand, die voorheen meende een zondaar te zijn, »van dit wanbegrip terug kome, nu een ongeschokt »vertrouwen hebbe op de, door den dood van »CHRISTUS verkregene, schuldvergeving, en er zich »van overtuigd houde, dat hij zonder zonde is. In »'t kort: de gansche Godsdienst bestaat niet in »*doen*, maar in *lijden*. De mensch moet zich in »alles en altijd onder den noodzakelijken wil van »God geheel *lijdelijk* gedragen."

Geen wonder derhalve, dat reeds vroeger de Theologische Faculteit der Leidsche Hoogeschool, welker advies door de Classis van Tholen en Bergen op Zoom bij monde van derzelver afgevaardigde JOHANNES VAN BERLICOM, Predikant van Halsteren, gevraagd was, toen VAN HATTEM zijne *lessen* over den Catechismus had in het licht gegeven, zoodanige

stellingen als *paradox* en *ketterseh* veroordeelde; terwijl de Godgeleerde Faculteit van Utrecht door de genoemde Classis op gelijke wijze geraadpleegd, ten zelfden tijde deswegens de volgende uitspraak deed: »Wij worden genoodzaakt verwonderd te zijn, »hoe dat zulke Sociniaansche, Antinomische, Li-»bertijnsche, Godloze, Godslasterlijke sufferijen, »die zoo doodelijk voor alle waarheid en Godzalig-»heid zijn, in het herzenvat van een mensch, die »belijdenis doet van de Hervormde Godsdienst, op-»dat wij niet zeggen van een' Prediker, hebben »kunnen komen. Waarom wij genoodzaakt zijn te »zeggen, dat zulk een leer en Leeraar, tenzij hij »zich bekeere en van die sufferijen afstappe, in »de Hervormde Gemeente, niet kan geduld wor-»den" (49).

---

(49) Beide deze adviesen vindt men in derzelver geheel aangehaald in het werkje van B. HUMNIUS: *kerkelijke regtspleging, hoe te houden, opdat de waarheid des Evangeliums bij de Gemeinte verblijve; vertoond in de Handelingen van den Middelburgschen coetus van den jare 1733 en in tegenstelling, van de misleidende Apologie van den Heer* G. VAN BUITENDIJK, bl. 85—96. Belangrijk is echter, hetgeen HASAEUS verhaalt t. a. pl. bl. 156 en 157, waaruit blijkt, dat VAN HATTEM eerst de Leidsche Hoogleeraren wist om den tuin te leiden, door hen plegtig doch slechts onder algemeene bewoordingen te verzekeren, dat hij geen haar breed van de leer der Herv. Kerk afweek, zoodat zij hem, in weerwil van hun reeds gegeven advies, voor regtzinnig verklaarden; doch

» verhinderingen niet heeft kunnen uytgevoert worden
» eer dan in de verloopen maand, wanneer de gemelde
» Gedeputeerden hunnen last hebben verrigt, rapport
» gedaan, en een merkelijk getal van uyttreckseIs uyt
» een veel grooter menigte, uyt het gemelde boek ge-
» trokken, in de vergaderinge des Kerkeraads voorge-
» lesen en overgelevert: de vergaderinge heeft deselve
» aangehoort met een afgrijsen, verfoeijingh en ver-
» gruweling door alle de leden, niemand uytgesondert,
» om de opentlijke en schrickelijke godverloocheningh,
» godslastering en verwoesting van alle waarheyt en
» deugd, met afwerpen van alle goddelijke en men-
» schelijke wetten, waardoor God als Wetgever en
» Regter en zijn bevel-wet versaakt, en het onderscheyd
» van zedelijk goed en kwaad, belooning en straffe
» ontkent zijnde, alle teugels worden verbroken, en de
» menschen geleert, geenen anderen levensregel te er-
» kennen en te volgen dan hunnen lust zonder iets of
» iemand te ontsien: 't geen een wijde deure opent
» voor alle verwerringen en snoodheden, tot verderf
» van de Polityke, kerkelijke en huysselijke regeering,
» ja tot onvermijdelijke ondergangh van de mensche-
» lijke zamenleving; om dit te bewijzen sijn eenige
» weynige staaltjes, als eene bijlage, hier nevens ge-
» voegd.

» Het was dan ten hoogste loffelijk, dat UEd. Achtb.
» al terstond een exemplaar van dat gruwelboek door
» den Heer Baljuw deden ophalen en de verkooping
» daarvan verbieden. Hierover betuygt de Kerkeraad
» bij desen hare hertelijke dankzegginge aan UEd.
» Achtb. Maar dewijl ons nu de snoodheyt van dat
» gruwelboek nader is gebleken, en een enkel opha-
» len en verbod van verkooping geen genoegsame straf-
» fe schijnt, te meer dewijl de gedrukte exemplaren

» in de magt des uitgevers syn, en deselve maar al te » veel in de handen der menschen geraken, soo soude » de wensch en het versoeck des Kerkeraads syn, dat » UEd. Achtb. het meer gemelde gruwelboek in het » openbaar door den scherpregter geliefden te doen » verbranden, soo als vóór eenige jaren met sommige » schriften van die zelfde soort rechtvaardigh en met » vrucht is gehandeld: Ja nog te meer, overmits dit » boek die andere in de uytterste godloosheyt niet » wykt, maar zelfs te boven gaat: boven dien, omdat » hierin twee der verbranden boekjes weder op nieuw » herdrukt syn, zoodat de uytgevoerde justitie dus ge- » tergt en getrotzeerd word: welke straf van verbran- » ding door den beul het heillouse boek van Jacob » Bril mede overwaardigh is, als behelsende in sub- » stantie hetzelfde als dat boek van Roggeveen. Tot » een blijk hiervan hebben wij eenige weynige uyt- » treksels uyt eene overgroote menigte in de bijlage » gemeld: om die reden versoekt en smeekt de Kerke- » raad, dat UEd. Achtb. die beide boeken malkande- » ren gelieven te doen vergezelschappen: dewijl ook » Jacob Roggeveen de goddeloose stoutheid en onbe- » schaamdheid heeft gehad van met uytdruckinge van » syn naam dit gruwelboek onder zulk een lastertitel » in 't licht te geven, en syn toestemming met aanprij- » sing aan anderen in de voorrede te kennen te ge- » ven, zoo verdient hij insgelijks de ongenade en » straffe van de overheid. Het is wel soo, dat hij » nergens, gelijk wij berigt worden, een vaste woon- » plaats heeft, en nu hier dan daar omswerft, maar » hij onthoudt sich ook dikwils en wel weeken aan » malkanderen in dese stad, verkeert in koffijhuyzen » en andere gezelschappen, en ontsiet sich niet (gelijk » wij vernemen) zijn vergif, waar en wanneer hij kan,

» te strooijen, soodat hij een seer schadelijk werktuygh » des Duivels is; dieshalve versoekt, bidt en smeekt » de Kerkeraad verder, dat UEd. Achtb. als gerefor» meerde Overheden en beschermers van beide de Ta» felen der goddelijke wet gelieven zulk een schadelijk » mensch en besmettende zielepest, wanneer hij sich » verstouten mogt om weder in dese stad te komen, » zoodanig te straffen, als de goddelijke en mensche» lijke wetten omtrent openbare Godslasteraars en be» roerders van land en kerk statueeren. Hierdoor sal » hij afgeschrikt en belet worden van meer sulcke » monsters in de wereld te brengen, schoon hij een » tweede stuk beloofde in syn voorreden; en de straffe » des kwaads soude anderen beteugelen en doen vree» sen. Dit vereischt de welstand en het belangh van » land en kerk, ja ook van UEd. Achtb. dewijl dese » gruwelijke menschen sulke gronden leggen, waardoor » de Onderdanen ontslagen worden van alle verpligtin» ge aan de bevelen der Overheden, welke strijdigh » syn met hunnen last, soodat die dan maar dwinge» landen en geweldenaars syn, wanneer sy het bedrijf » van eenig vrijgeest verbieden of straffen.

» 'T is derhalve hoogh tijd, dat het voorteten van » sulk een besmettelijke kanker, op alle mogelijke » wijzen, met ernst en kragt gestuyd worde, opdat de » soo schrikkelijk gehoonde Goddelijke Majesteyt sich » zelve door strenge wraak-oordeelen over ons Vader» landt niet verheerlijke, wanneer dit booze uyt ons » midden niet wierd weggedaan: waartoe een Christe» lijke Overheid recht, magt en bevel van God heeft » ontfangen" (50).

---

(50) Dit adres is in de Kerkeraads-Akten van den 14 Jan. 1719 ingeschreven; waaruit tevens blijkt, dat men toen

Uit naam en last des Kerkeraads
Was geteekend,

PETRUS IMMENS CAROLUS TUINMAN JOHANNES BIERMAN	Predikanten.
en	
Dr. JACOBUS VAN DER PEUYE DIGNUS DEUGD ANDRIES ANDRIESSEN	Ouderlingen.

Zeker zal het den aandachtigen lezer niet ontgaan zijn, hoe in dit stuk dezelfde geest heerschte, dien wij 5 jaren te voren bij de kerkelijken hier ter stede ontdekt hebben; zoodat men ook nu niets vuriger wenschte dan eene herhaling van het vroeger auto-dafé voór het raadhuis dezer stad, noch ook, hoe men het vooral op ROGGEVEEN gemunt had, zoodat zijn naam hier meermalen genoemd werd, en men inzonderheid de wering en vernietiging van zijn boek met kracht zocht te bevorderen; ik zal er daarom alleenlijk deze twee aanmerkingen bijvoegen. Vooreerst, de Kerkeraad zag het met zekere bekommering, hoe deszelfs partij beweerde, dat de plakaten

in de plaats van Ds. PLANCIUS, die vroeger (zie de 40e Aanteekening bl. 307) tot deze commissie benoemd maar thans ziek was, Ds. LEYDEKKER verkoor. Doch deze schijnt zich kort daarop hiervan verschoond te hebben, weshalve Ds. BIERMAN, als tijdelijke Voorzitter des Kerkeraads, zich bij de commissie gevoegd heeft, hetgeen door den Kerkeraad in deszelfs Vergadering van 21 Jan. 1719 werd goedgekeurd.

der Staten van Zeeland van 19 Maart 1714 en van 11 Februarij 1718 op het boek van ROGGEVEEN niet toepasselijk waren (51), vermits hetzelve niet *name-*

---

(51) In het rekwest der 4 Classes van Zeeland aan de Staten van dit gewest, waarover in de vergaderingen der Classis van Walcheren, van 7 April en 8 Sept. 1718, gehandeld is en hetwelk in het Akten-boek dier Classis op den 8 Junij 1719 Art. 5 gevonden wordt, leest men onder andere het volgende: »Wij kunnen niet nalaten met allen re- »spect aan UEd. Mog. te vertonen, dat in het nieuwe »plakaat" (men bedoelde dat van 11 Febr. 1718), »word verboden het drukken en inbrengen en semi- »neeren van geschriften, welke gespecificeerd waren in »'t plakaat van den 15 en 19 Maart 1714, behalve »het genoemde boekje van GRIETJE VAN DIJK en de »werken van BRIL. Doch in dat plakaat waren alleen »verboden, ten opzigte van boeken hier ingebragt van »buiten, zoodanige die zonder approbatie of wel op een »onbekenden naam," (juister, want deze was blijkbaar de meening, die onder eenen bedekten of verbloemden naam), »uitgegeven waren. Hieruit zullen »mogelijk Libertijnen of diergelijken besluiten, — hoe- »wel tegen de intentie van UEd. Mog. gelijk wij niet »twijfelen, — dat hunne boeken en geschriften, wan- »neer daarvoor slechts een bekenden naam staat als »autheur of uitgever, uit kracht van dit plakaat niet »mogen opgehaald noch het verkoopen belet worden »en daarover gestrafd worden. Hier is tegenwoor- »dig een versch geval, dewijl JACOB ROGGEVEEN de »goddelooze stoutheid gehad heeft van een boek in quarto »op zijn naam en voor hem, als uitgever, te laten »drukken, met aanwijzing waar het ook in *'s Graven-* »*hage* te bekomen is."

loos in het licht verscheen, weshalve men de vermelding van zijnen naam op het titelblad als eene groote *onbeschaamdheid en goddelooze stoutheid* voorstelde, die insgelijks de ongenade en straffe der Overheid verdiende, terwijl men zich voor het overige vergenoegde, de handhaving der vroegere uitgevaardigde besluiten betrekkelijk de verbodene boeken tegen hetzelve in te roepen. Ten anderen, om de Overheid te doen gevoelen, hoe gevaarlijk dit boek was voor de rust der zamenleving in het gezag der Regering, gaf men aan dezelve, bij het medegedeelde verzoekschrift, niet alle de 48 uittreksels over, die men in de vergadering des Kerkeraads eenige dagen te voren had voorgelezen en veroordeeld, maar slechts 26 proeven van schadelijke wanbegrippen, en wel bepaaldelijk der zoodanige, waardoor men derzelver verkeerde strekking voor het maatschappelijk welzijn, althans in meerdere of mindere mate, zeer spoedig kon ontdekken. Zoo beriep men zich b. v. — om slechts eene enkele proeve te noemen — op hetgeen bl. 32 van het door ROGGEVEEN uitgegeven werk gevonden werd en dus luidt: » CAJAPHAS komt ons voor als het hoofd van » het Kerkelijk gezag, gelijk ons PILATUS aan den » anderen kant voorkomt als het hoofd van de Po- » lityke Regeeringe; door dat middel nu leert ons » Gods Zoon, met dat hij van die beyde heeft wil- » len veroordeelt syn, dat niemand sich regtvaardi-

» gen kan, zonder dat hij vooraf alle credyt in het » stuk der Religie aan alle kerkelijke en aan alle » polityke Authoriteyt ontzegge."

Men kan gemakkelijk nagaan, hoe dit laatste regt geschikt was, om alle Overheidspersonen tegen hem in het harnas te jagen en hen krachtig aan te zetten tot het weren zijner stellingen. Geen wonder dan ook, dat de Kerkeraad zijn doel, althans grootendeels, naar wensch bereikte, en in de Vergadering van den 21 Januarij 1719 van deszelfs Commissie vernemen mogt, dat zij het rekwest met de bijlage aan de Magistraten dezer stad had ingeleverd, en dat H. Ed. Achtb. een en ander beleefdelijk hadden aangenomen onder belofte » daarover nader eene re- » solutie te zullen nemen."

Intusschen schijnt ROGGEVEEN vooruitgezien te hebben, dat hem hier hetzelfde lot te wachten stond, hetwelk vroeger zijnen vriend BOOMS wedervaren was, zoo hij althans ter dezer stede vertoefde. Hij besloot daarom een bewijs te geven, dat hij Middelburg, waar hij in den laatsten tijd niet bestendig, maar slechts nu en dan gedurende ettelijke weken, zijn verblijf hield, voor goed verlaten had, en verzocht alzoo door eenen brief zijne kerkelijke attestatie. Dan deze werd hem volgens besluit des Kerkeraads van den 4 Februarij 1719 geweigerd, terwijl er tevens in de Akten staat aangeteekend: » dat » er om redenen besloten werd den genoemden per-

» soon naar de Kerke van Delftshaven (52) te ren-
» voijeren." Hetgeen hij vermoedde, gebeurde ook werkelijk. Naauwelijks had hij zich drie maanden later weder in persoon vertoond, of de regerende Burgemeester liet hem aanzeggen, » dat zijne komst » H. Ed. Achtb. ten hoogste onaangenaam was, uit » aanmerking, dat dezelve alleen dienen zou tot het » verwekken van onlusten, dat hij derhalve best zou » doen, zich inmiddels van publieke plaatsen alhier » te onthouden, om zich tegen zaturdag (den 27 Mei) » uit de stad te verwijderen." Vermits ROGGEVEEN te dezer stede zaken te verrigten had, verzocht hij

---

(52) De verwijzing van ROGGEVEEN naar de Gemeente van *Delftshaven* is een nieuwe grond voor mijn vroeger mededegedeeld vermoeden, dat hij als toen ter genoemde stede zal verkeerd hebben; want, meent iemand, dat de Kerkeraad der Middelburgsche Gemeente hem derwaarts zal verwezen hebben, alleen omdat hij aldaar voor ettelijke jaren tot Lidmaat was aangenomen, den zoodanige diene tot narigt, dat men zulks destijds hier waarschijnlijk niet zal geweten hebben, daar men er zelfs onkundig van was, of hij wel eens belijdenis des geloofs had afgelegd; waarom dan ook in de Kerkeraads-vergadering van den 4 Febr. 1719 aan Ds. DE FREIN werd opgedragen, hieromtrent het Lidmaten-boek te raadplegen. Of men dit werkelijk onderzocht en van dit onderzoek eenig verslag gedaan heeft, staat nergens aangeteekend; gelijk er trouwens van nu af in de Kerkeraads-boeken der Ned. Herv. Gem. van Middelburg aangaande ROGGEVEEN niets meer voorkomt.

een langer verwijl, hetwelk hem dan ook tot den volgenden woensdag werd toegestaan. Doch hiermede niet voldaan diende hij bij de Stedelijke Regering een verzoekschrift in, ten einde ongehinderd hier te mogen blijven, zoolang zulks hem goeddacht; hetwelk den 27 Mei ter tafel kwam, en waarop, blijkens de Stads Notulen van dien dag, besloten werd, »dat hetzelve zou gesteld worden »in handen van de Regerende en Oud-Burgemees»ters, om daarop na bevind van zaken te dispone»ren:" waarvan dit het gevolg was, dat men eene week daarna JACOB ROGGEVEEN door eenen Stads kamerbode deed aanzeggen: »dat hij zich voor den »klokslag van twaalf uren in den nacht zou hebben »te retireeren buiten deze stad en crimineele juris»dictie van dezelve, teffens met speciaal verbod en »interdictie van zich ooit binnen deze stad, dan »op voorgaande verkregene permissie, te laten vin»den noch te vertoonen, dewijl bij faute en over»tredinge van dien, zij Heeren Burgemeesters voor»noemd, hunne gegeven orders zouden doen ter »executie stellen: werdende vervolgens door een' »der Heeren Secretarissen den Broeder van ge»dachten ROGGEVEEN gewaarschouwd, denzelven »niet langer als den geprefigeerden termijn van tijd »te logeeren" (53).

Deze handelwijze der Regering beviel den Kerke-

---

(53) Zie de Notulen van de stad Middelburg van 3 Junij 1719.

raad dermate, dat dezelve reeds den 3 Junij zijnen Gedeputeerden uitdrukkelijk in last gaf: »H. Ed. »Achtb. hartelijk te bedanken, omdat die aan Jacob Roggeveen, wegens zijne openbare en stoute »Libertinistery en 't uitgeven van het bewuste heil-»looze boek, deze stad hebben ontzegd." Of echter aan het verzoek, hetwelk zij namens hunne committenten met hunne dankbetuiging moesten vereenigen, te weten: »dat toch ook eerlang eene gun-»stige Apostille mogt verleend worden op het re-»kwest des Kerkeraads betreffende het verbranden »der daarin vermelde boeken," evenzeer voldaan is, zou ik niet durven verzekeren. Er werd wel in de Vergadering van den 10 Junij 1719 gerapporteerd, dat de Burgemeester van Citters de Commissie beloofd had, het gedane verzoek aan H. Ed. Achtb. te zullen voorstellen, doch ik heb noch in de Stads Notulen, noch in de verdere Akten des Kerkeraads desaangaande iets naders gevonden, en gis zelfs, dat men later hierop niet meer zal hebben aangedrongen, vermits men toen de handen vol had, deels met kerkelijke proceduren wegens onderscheidene beroepingen, deels met herhaalde klagten bij de Regering betrekkelijk den aanwas der Roomschgezinden en de uitoefening van derzelver Godsdienst.

Intusschen hield Roggeveen zich thans zoo veel mogelijk bezig met de bezorging van de uitgave der

overige schriften van PONTIAAN VAN HATTEM (54). Ja, het zou mij niet verwonderen, dat juist de ver-

---

(54) In dat zelfde jaar (1719) verschenen nog het 2de en 3de Deel van den VAL VAN 's WERELDS AFGOD enz. in het licht, doch beide nu te AMSTERDAM verkrijgbaar bij JACOBUS VERHEYDE, Boekverkooper in de Molsteeg, en niet te 's Gravenhage, zoo als ten aanzien van het 1ste Deel was aangekondigd. Het 2de Deel bevat, behalve eenige verklaringen van verschillende plaatsen des Nieuwen Testaments, de volgende stukken: *handgeleij tot eene Christ. pligtsbetragting; Missive, waarin getoont word, hoe iemands gedachten veranderen konnen over zijne belijdenis, zonder in de woorden van dezelve belijdenis te veranderen; pligt dergener, die nu leven, na de dood en opstanding van Godes Zoon, en daarvan kennis hebben; wat men te betragten heeft, om Gode welbehagelijk te leven; Missive van een voornaam Godgeleerde aan d'Heer van Hattem met deszelfs antwoordt over de Praedestinatie; vertoog van de dwaasheid der hedendaagsche scheuringen van 't Christendom; vertoog van de dwaasheid in het disputeren over de realiteyt en presentie van des Heeren liychaam in het Sacrament.* In het 3de Deel vindt men voorts: *een brief aan zeker Heer; De Gereformeerde belijdenis ontheven van haar misbruik; antwoordt op 5 voorgestelde vragen; gevoelen over den strijd tusschen vleesch en geest; verklaring van de 18 waarheden, gevonden in de 5 formulieren; — van het ligchaam der Christelijke leere — van 1 Cor. XV: 24—28*, en *56 en 57; van 2 Cor. III en VII: 1; van Eph. I: 3—14; van Philipp. I: 27—30. II: 1—18 en III: 1—16*, alsmede ten slotte nog iets over *de verkiesinge* en *de algemeene genade.* In de Voorrede van dit Deel trachtte hij het toen

volgingsijver, die men tegen hem aan den dag legde, bij onzen ROGGEVEEN weder het denkbeeld verlevendigde, om nogmaals zijne pogingen aan te wenden tot volvoering van hetgeen reeds tot de plannen zijns vaders behoord had, en in vreemde wereldoorden, van alle kerkelijk twistgewoel verre verwijderd, nieuwe ontdekkingen te beproeven. Trouwens uit het Notul-boek der Vergadering van Thienen van den 10 April des jaars 1721 (55) ziet men duidelijk, dat hij zich in het begin van dat jaar of reeds aan het einde van het voorgaande, met zoodanige voorstellen bij de West-Indische Comp. heeft aangemeld.

Na het volbrengen van zijnen gevaarlijken en rampspoedigen togt zette hij zich weder in zijne geboortestad neder, en wij verheugen er ons over, dat men toen hier ter stede aan het besluit zijner uitbanning niet meer schijnt gedacht te hebben, ten minste dat men deszelfs handhaving tegen den ongelukkigen voormaligen stadgenoot, voor zoo verre ons zulks bekend is, noch van de zijde des Bestuurs gegewild, noch van die des Kerkeraads verzocht heeft.

---

pas uitgekomen werk van C. TUINMAN, de straks vermelde uittreksels onder anderen behelzende, breedvoerig te wederleggen. Hoe wij hem hieruit leeren kennen, zal later blijken.

(55) Aangehaald in het Voorberigt voor het dag-verhaal der ontdekkingsreis van Mr. JACOB ROGGEVEEN, bl. xxx, uitgegeven in de *Nieuwe Werken van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, D. I. No. 3.

Dit bevreemdt mij echter grootelijks, daar hij zich, gedurende de overige dagen zijns levens, die hij ter dezer stede doorbragt, nog met het uitgeven van Godsdienstige geschriften heeft bezig gehouden. Het liet zich wel niet vermoeden, dat een oud man mystieke denkbeelden zou hebben laten varen, welken hij reeds in rijpen mannelijken leeftijd met warmte was toegestaan; te minder, daar de ondervondene teleurstellingen en tegenspoeden zijne neiging tot het mysticisme van dien tijd welligt nog meer zouden hebben versterkt; maar, dat hij het na zijne terugkomst te Middelburg, in weerwil van al het gebeurde, nog durfde wagen, een vierde of laatste deel (56) der schriften van PONTIAAN VAN

(56) Dit Deel kwam ten jare 1727 (dus naauwelijks twee jaren vóór zijnen dood) in het licht; doch zonder vermelding van den naam en de woonplaats des Boekverkoopers, waar men het bekomen kon, gelijk zulks bij de uitgave der drie vorige deelen openlijk geschied was. Hetzelve won het nog van de vroegere in uitvoerigheid, als beslaande ruim 700 bladzijden: weshalve ik al de onderwerpen, die hier behandeld worden, niet afzonderlijk zal opgeven, maar alleen wil aanmerken, dat men in dit laatste Deel enkele stukken aantreft, die reeds onder VAN HATTEM's uitgegevene schriften voorkomen; alsmede, dat de voornaamste, waaruit men tevens den geest des schrijvers het best kan leeren kennen, de volgende opschriften hebben: *waaraan men weten zal, of men met zijn goed doen den Satan of God dient;* — *waardoor men iemand bekwaam kan maken tot goede*

HATTEM in het licht te geven, en dat men hem desniettegenstaande ongemoeid liet, zonder thans op het vroegere besluit zijner verbanning terug te komen, is een raadsel, hetwelk ik niet verklaren kan. Alleenlijk gis ik, dat het medelijden met den beklagenswaardigen zeereiziger en waarschijnlijk ook een zekeren eerbied voor zijnen bijna reeds zeventigjarigen ouderdom krachtig zullen hebben medegewerkt, om hem de weinige oogenblikken zijns levens, die hem nog overig zijn mogten, hier in ongestoorde rust te doen doorbrengen; want dat de ijver zijner tegenpartij in het weren der Hattemisten, indien deze onrust stichteden of althans daarvan beschuldigd werden, op het eiland Walcheren

---

werken; — wat mensch, of wat daad goed of kwaad is; — de weg des troostes; — wegwijsing om te geraken tot gerustheid; — hoe men een mensch begrijpen moet, die zijne gewaarwordingen gevoelt; — korte meditatie van een mensch, die lijdt voor het geloof, voor de geregtigheid, voor het Evangelium en voor den naame Christi; — wat het is, zijne gewaarwordingen te gevoelen en te verstaan; — bewijzen, dat een wedergeboren mensch begeerteloos is; — eenige gestelde vragen over het inzigt onzes Scheppers; — dat niemand wél kan willen of wél kan werken, vóór dat hij wél gelooft: en wat er werd vereischt, om wél te geloven, om wél te werken, en om wél te willen; — terwijl alles besloten wordt met eene korte hoofdzakelijke opgave, of, zoo als het eigenlijk luidt, met eene *hoofdsomme van 't gevoelen des autheurs.*

geenzins verflaauwd was, zien wij duidelijk uit het wedervaren van GOSUINUS VAN BUITENDIJK, die in 1729 uit *Vere* verdreven werd. Doch hoe dit zij, zoo veel is zeker, dat hij sommigen tot aanstoot was, en zich nog ettelijke maanden vóór zijnen dood in het openbaar zag verguizen door eenen man, die vroeger uit het reeds meermalen genoemde werk: *de val van 's werelds Afgod* de uittreksels gemaakt en ze met eigene hand in ons Aktenboek geschreven heeft: te weten, door den zoo werkzamen en ook in het vak der Nederduitsche taal, wegens de uitgave van zijnen Fakkel, niet zonder lof bekenden Middelburgschen Kerkleeraar CAROLUS TUINMAN. Deze toch gaf in 1728 zijn' *Rijmlust* in het licht, waarachter eenige *klinkdichten en bijschriften* geplaatst werden; in welke laatste hij, meestal op een vrij scherpen toon, de zoodanigen gispte en hekelde, die men destijds als vrijgeesten brandmerkte. Zoo vinden wij er bijschriften op PONTIAAN VAN HATTEM, JACOB BRIL, MARINUS BOOMS, GOSUINUS VAN BUITENDIJK en anderen. Ook een *op het afgrijselijk gruwelboek*, genaamd: *de val van 's werelds Afgod*, hetwelk dus luidt:

Geen Heiden, Jode, of Turk spreekt in dit gruwelschrift,
Ik zwijg, geen Christen, maar een monster. Stopt uw' ooren,
Zelfs in den afgrond laat zich zulk een taal niet hooren.
Schrikt dan, o wereld! voor dit doodlijk zielvergift.

Een ander, waar boven staat: *op de vrucht*, na-

melijk, van het zoo even genoemde werk, is van dezen inhoud:

Zeg, dulle Hattemist! wat zou de wereld zijn,
Was elk een vrijgeest? 't was dan veiliger te wezen
Bij wolven; en gij zelf had ieder dan te vreezen,
De wereld was een hel, de mensch slechts mensch in schijn.

Maar bovenal trok mijne opmerkzaamheid tot zich het volgende, ten opschrift voerende: *N. N. uitgever en voorstander der gruwelschriften van P. v. H.*

Ontdekker, maar in droom, van 't onbekend gewest
In 't Zuiden, woudt gij daar de Severambes vinden?
Gij gingt en kwaamt een nar. Maar erger onderwinden
Is 't snood verspreiden van van Hattems zielenpest.

Elk bemerkt terstond, dat hiermede op onzen ROGGEVEEN en zijne mislukte ontdekkings-reize gezinspeeld werd, terwijl men tevens gereedelijk kan gevoelen, hoe zoodanige tentoonstelling onzen Nederlandschen Zeereiziger aan den avond zijns levens diep zal gegriefd hebben. Ja er komen ter aangehaalde plaatse nog andere bijschriften voor, welke aan N. N. gerigt zijn, en die, (zoo ze althans ten deele mede op ROGGEVEEN zien) van zulk eenen aard zijn, dat ze met regt hoogst beleedigend mogen geacht worden; weshalve ik het zeer betwijfel, of de Dichter, die de bovengemelde stellingen niet zonder grond als hoogst gevaarlijk beoordeelde, nogtans voor de regtbank der bescheidenheid, en

Christelijke liefde zich genoegzaam zal kunnen regtvaardigen met dit vierregelig versje, waarmede hij zijn werk besluit:

Ik heet een schop een schop, en noem een spa een spa,
'k Bewimpel waarheid niet, maakt iemand het daar na;
Dit is geen lastertaal, waardoor ik iemand schende,
'k Zeg niets van hem, dan daar de wereld hem voor kende.

Doch zoo de wereld Mr. Jacob Roggeveen toen al niet als een groot voorstander der Hattemisten gekend had, zou zij hieromtrent, in het derde of vierde jaar na 's mans dood, wel ten volle zijn onderrigt geworden door de Plakaten van Holland en Westvriesland van 26 Febr. 1732 en van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden van 22 Mei 1733, waarbij de ophaling van Roggeveen's reeds meermalen aangehaalde werk gelast en deszelfs verkooping ten allerstrengste verboden werd; ja allen, die de heillooze gevoelens, in dit en andere soortgelijke boeken vervat, leerden of hielpen verbreiden, »specialijk, dat het overtreden van Gods »heilige wetten en geboden, en van die van de »Hooge Overheid geene zonde is, noch stoffe van »berouw en bekommering voor een Christen, zou»den zonder oogluiking worden gestrafd als vijan»den van alle Godsdienst en deugd, en als ver»stoorders van de algemeene rust en veiligheid, bij »bannissement, confinement of andere dergelijke »straffen, naar bevind of gelegenheid van zaken."

Men ziet hieruit hoe de Hattemistische gevoelens zich in de zoo even genoemde jaren wijd en zijd hadden verspreid; en vermits in de aangehaalde plakaten al weder zoo bijzonder gesproken wordt van de door Roggeveen uitgegevene schriften, kan men hieruit genoegzaam opmaken, hoezeer men vooral daartegen te velde trok; hetgeen dan ook door onderscheidene schrijvers geschiedde (57), en waarin niet het minst gelukkig schijnt geslaagd te zijn de Harderwijksche Hoogleeraar B. S. Cremer in zijn zonderling getiteld werk: *val tegen val, of val van den Afgod, in 's werelds Afgod opgerigt.*

Ziet daar! al hetgeen ik, na een veelvuldig onderzoek, aangaande Mr. Jacob Roggeveen heb kunnen opsporen. Alvorens ik echter deze mijne Verhandeling besluite, wil ik nog een paar vragen in het midden brengen en die tevens, zoo goed mogelijk, trachten te beantwoorden. Zij zijn de volgende: hoedanig leeren wij nu, op grond van al het aangevoerde en uit hetgeen er van zijne hand bestaat, het karakter van onzen Roggeveen kennen? — alsmede: welke mogen wel de reden zijn, die hem bewogen hebben, de partij der Hattemisten te omhelzen en dezelfde zaak met zoo veel ijver voor te staan?

Wat het eerste aangaat, zoo meen ik zijn karakter met de volgende trekken te mogen schetsen.

(57) Ypeij t. a. pl. D. VII. bl. 296.

Hij was een man van eenen wijsgeerigen, en, bij veranderde denkwijze, ook zeer godsdienstigen zin; vol standvastigen belangeloozen ijver voor hetgeen *hij* als waar en goed beschouwde; — en eindelijk van eenen vrij gematigden en bedaarden geest, doch die ook somwijlen de palen der bescheidenheid en Christelijke liefde te buiten trad.

Het is er verre af, dat ik wijsgeerte en godsdienst derwijze van elkander zou willen scheiden, als of de eerste met de laatste onbestaanbaar ware. Neen, maar de wijsgeerige begrippen, welke onze Roggeveen vroeger was toegedaan, beschouwde hij zelf later als strijdig met de beginselen van het Christendom. Immers te voren hebben wij gezien, dat hij bekend was met het stelsel van Spinoza en (blijkens zijne voorrede voor het III Deel van den *val van 's werelds Afgod*) in ettelijke bijzonderheden wist aan te wijzen, hoe men de stellingen van zijnen hooggeschatten van Hattem verkeerdelijk met de gevoelens van dien gewezen Jood verwarde. Zelfs verklaart hij dáár, — hetgeen ik van hem niet zou verwacht hebben, wijl deze oordeelvelling min juist was, — dat men Spinoza te regt onder het getal der Atheïsten had gerangschikt. En echter had hij weleer in deszelfs wijsgeerige denkbeelden veel behagen geschept, die met ijver omhelsd en zich alzoo eeniglijk door de bespiegelingen zijner rede laten leiden, met verwerping van het gezag eener hoogere openbaring. Derhalve was

ook hij vroeger een Deïst of Naturalist geweest; die, ofschoon wel prijs stellende op een deugdzaam leven, nogtans ten eenenmale ontbloot was van zulk eenen godsdienstigen zin, als welke uit het geloof aan het goddelijk gezag des Bijbels voortvloeit, en dien ten gevolge ook steeds bij den opregten Christen-belijder gevonden wordt. Dan hiervan kwam hij terug. Door zijnen omgang met den man, dien men destijds voor een' ketter uitmaakte, had hij de hooge waarde en kracht der Schrift leeren kennen, en zich aan derzelver uitspraken onderworpen. Ja, dit erkent hij met dankzegging, wanneer hij ter aangehaalde plaatse deze woorden ter nederschrijft: »ook kan ik door eigene ondervinding met alle op»rechtigheid zeggen, dat de goede God den Heer »van Hattem gebruykt heeft als een gezegend »werktuyg, om mij van een Spinosist tot een »Christen te maken." Zij het nu al waar — gelijk hiervan zoo vele voorbeelden bestaan en zich ook psychologisch zeer goed laat verklaren — dat hij, bij veranderde denkwijze, tot een ander uiterste verviel, en zich in velerlei godgeleerde spitsvindigheden al te zeer verdiepte, die vaak van het spoor der waarheid afleidden; zal men hem daarom allen godsdienstigen zin des harten ontzeggen? Trouwens hoort hem, in zijne voorrede voor het eerste deel van het bewuste werk, zelven dus spreken: »Alhoewel de kennisse Gods, alle andere »wetenschappen deser werelt verre te boven gaet,

»als vertoonende het eynde, waartoe de mensch »geschapen is, zoo is echter de lust in veele hier»toe sodanig gering, dat men door een aendagtige »naespooring bevinden sal, dat selfs de kloekste »verstanden, die in andere wetenschappen uyt»munten en tot verwondering strecken, hier niet »alleen gansch onkundig in syn; maar, dat meer »is, ook gansch ongenegen en lusteloos bevonden »worden, om door ernstige bespiegelingen van het »levent-makent woort Gods tot deszelfs kennis, en »door d' erkentenis van dien tot het leven gebragt »te worden.'' Wat dunkt u, is dit niet de taal van eenen man, die de zaak der godsdienst hoogacht; die er van doordrongen is, dat zij alleen den mensch vormt en opleidt tot zijne zedelijke bestemming, en daarom het onderzoek van Gods woord, uit innerlijke overtuiging van deszelfs hoog belang, anderen aanprijst? Daarenboven kan men in de gezegde voorrede bemerken, hoe hij zelf den Bijbel vlijtig onderzocht en onderscheidene plaatsen der schrift tot staving zijner meening wist bij te brengen, al ware ook derzelver aanhaling niet overal even gelukkig. Ja wanneer ik bedenk, dat men hem hier bij den Kerkeraad aanklaagde, omdat hij een verspreider was der verbodene boeken, inzonderheid van *den eenvoudigen man*; en dus dit boekske boven alle andere de voorkeur scheen te geven, dan neig ik zeer tot de veronderstelling, dat zijn godsdienstige smaak zich vooral bepaalde

tot de lezing en verbreiding van zoodanige geschriften der Hattemisten, welke zich van de overige onderscheidden in eenvoudigheid, duidelijkheid en veelvuldige gebruikmaking der eigene woorden van Jesus en deszelfs Apostelen (58).

---

(58) Men passe dit echter niet toe op de verklaringen, welke VAN HATTEM gaf van de zoogenaamde *religie van een eenvoudig man*, maar alleen op de onderscheidene vragen en antwoorden, die er den hoofdzakelijken inhoud van uitmaakten. Ten einde elk in staat zij te oordeelen, welk eene eenvoudigheid en duidelijkheid in dezelve heerschten, en hoe de steller zich meestal aan de eigene woorden der Schrift hield, zal ik ze hier woordelijk laten volgen.

Vr. 1. Wat is of beteekent het woord Religie?

Antw. Een verbintenis van menschen aan God.

Vr. 2. Waeruyt ontstaet die verbintenis?

Antw. Uyt de schepping des menschen.

Vr. 3. Van waer komt de verscheydentheyt van Religie?

Antw. Uyt de verscheydentheyt van verbeeldinge, die de menschen hebben van God.

Vr. 4. Wat Religie houd men hier te lande voor de sekerste ter saligheyt?

Antw. De Christelijke Religie.

Vr. 5. Waar in bestaet eigentlijk de Christelijke Religie?

Antw. In geloove, hope, en liefde.

Vr. 6. Wat is een Christen nodig te gelooven?

Antw. 't Geen hem in de H. Schrifture klaer is voorgestelt, en kortelijk begrepen, in de XII Artikelen, luydende: ik geloove, enz.

Vr. 7. Waer in bestaet de Hope?

Antw. In de verwagting van de eeuwige saligheyt.

Doch uit dit zijn gedrag en vooral uit zijne latere handelwijze ontdekken wij in hem eenen belan-

---

Vr. 8. Waer in bestaet de liefde?
Antw. In een sugt tot God en de menschen.
Vr. 9. Hoedanig moet een Christen God liefhebben?
Antw. Van ganscher herte, van ganscher siele en uyt alle syne kragten.
Vr. 10. Hoe lief moet een Christen de menschen hebben?
Antw. Als syn selven.
Vr. 11. Hoe toont men de liefde tot God?
Antw. Door het onderhouden van syn geboden.
Vr. 12. Hoe toont men de liefde tot de menschen?
Antw. Door aen haer te doen hetgene men wil, dat aen ons geschiede.
Vr. 13. Wat is een Christen meest van noode, ten respecte van God ende de menschen?
Antw. Ootmoedigheyt aen God, en sagtmoedigheyt onder de menschen.
Vr. 14. Konnen de menschen hetgene haer in de H. Schrifture geleert wort, beleven?
Antw. Wel als menschen, maar niet in volkomenheit.
Vr. 15. Wat is tot volkomenheyt van nooden?
Antw. De goddelijke hulpe.
Vr. 16. Waer op moet een Christen syn meeste vertrouwen stellen?
Antw. Op de genade Gods, voorspraeke en verdiensten Christi.
Vr. 17. Hoe verkrygt een Christen de genade Gods?
Antw. Door boetvaerdigheyt.
Vr. 18. Is Christus voor alle menschen of alleen voor sommige gestorven?
Antw. Voor alle menschen, die in hem gelooven en syne geboden onderhouden.

gelozen ijver voor hetgeen *hij* als waar en goed beschouwde, die, zoo dezelve al niet ten allen tijde

---

Vr. 19. Van waer komt de verdeeltheyt van de Christenen?
Antw. Uyt eygen wysheyt en weereltse insigten.
Vr. 20. Van waer komt de eygen wysheyt?
Antw. Uyt de laetdunkentheyt van beter oordeel, en meerder verlichting ontvangen te hebben, als andere menschen.
Vr. 21. Wie moet dat regten?
Antw. De H. Schrifture, en het gemoet van ieder mensch by sig selven.
Vr. 22. Waerom geen andere menschen?
Antw. Omdat ieder mensche voor sig selven rekenschap moet geven, en andere konnen dolen.
Vr. 23. Heeft dan de Overigheyt in sake van Religie niet te zeggen?
Antw. Wel aengaende de ordre in uyterlyke Godsdienst; maer niet over het innerlyke.
Vr. 24. Wat wereltsche insigten kan men hebben in saeke van Religie en Godsdienst?
Antw. Grootsheyt en aenhang.
Vr. 25. Wat middel om de gescheyde Christenheyt tot eenigheyt te brengen?
Antw. Yeder Christen met syn eigen begryp te laten geworden.
Vr. 26. Hoe kan men weten, of iemant een Christen is?
Antw. Uyt de woorden en werken.
Vr. 27. Hoe uyt de woorden?
Antw. Door de belydenis van de voorgestelde XII Artikelen, by de algemene Christen-kerke aangenomen.
Vr. 28. Hoe uyt de werken?
Antw. Door de navolginge Christi en betragting van syne geboden.

gepaard ging met de noodige wijsheid en voorzigheid, nogtans ten volle bewees, dat hij moeds genoeg bezat voor zijne godsdienstige overtuiging uit te komen. Immers hij durfde zelfs de schriften van den zoo zeer gehaten VAN HATTEM met openlijke vermelding van zijnen naam als derzelver uitgever verspreiden, en zocht alzoo met opoffering van eenig tijdelijk vermogen de zaak, die hij voorstond, krachtig te bevorderen. Wat meer is, hij bezat zoodanige vastheid van karakter, dat hij zich, zelfs door geene onaangenaamheden, miskenningen en beschimpingen liet afschrikken, om te ijveren, gelijk hij het noemde, voor »een vrij en onzijdig onderzoek van de goddelijke waarheden." Intus-

---

Vr. 29. Syn de Christenen schuldig meer te gelooven, of te betragten, als hen in Gods woord klaer is voorgestelt en aanbevolen?

Antw. Geensints.

Vr. 30. Is de belydenis des geloofs alleen niet genoeg ter saligheyt?

Antw. Geensints; dewyl het geloove sonder de werken dood is.

Vr. 31. Syn de goede werken alleen genoeg sonder het geloove?

Antw. Geensints; want hetgeen uyt het geloof niet geschied, is sonde.

Vr. 32. Wat moet men dan doen?

Antw. God vreesen en dienen.

Vr. 33. Wat moet men dan gelooven?

Antw. Dat er een God is, die een belooner is der genen die hem soeken.

schen schijnt men naderhand overtuigd geweest te zijn, dat zijn ijver uit geene onedele beginselen ontsproten was; ten minste, dat men hem, in weerwil van al het gebeurde, om deze of gene maatschappelijke deugden toch niet alle burgerlijke achting ontzeggen kon. Of zagen wij het niet reeds, hoe men den vroegeren banneling in vervolg van tijd hier ter stede ongemoeid liet wonen; en verdient het bovenal geene opmerking, dat de bekende Tuinman, die de namen der Hattemisten, welke hij in zijne bijschriften hekelde, uitdrukkelijk noemde, alleen dien van onzen Roggeveen verzweeg en hem slechts aanduidde door eenige zinspeling op deszelfs mislukten togt?

En gaat men eindelijk na, hoe hij zich gedroeg onder de min aangename bejegeningen, welke hem om zijne godsdienstige denkwijze wedervoeren, dan leeren wij hem aanvankelijk kennen als iemand van eenen vrij gematigden en bedaarden geest, doch die zich later ook somtijds liet vervoeren, om smaad met smaad te vergelden.

Immers van den jare 1714 tot 1719 had hij, om zijne bekende verkleefdheid aan het Hattemisme, vele onaangenaamheden moeten verduren. Men had hem zelfs bij de Regering zwart gemaakt en openlijk als een zeer schadelijk, hoogst gevaarlijk mensch gebrandmerkt: doch tot dusverre had hij dat alles gelaten gedragen. Toen hij in 1718 het Ie Deel van *den val van 's werelds Afgod* uitgaf: klaagde hij

wel in de voorrede, »dat sommigen zich, naar zijn »inzien, een onbetamelijk gezag aanmatigden over »de conscientien der menschen," maar voorts bepaalde hij zich uitsluitend tot de aanprijzing des boeks, en er heerschte in den toon, waarop hij schreef, geen bitterheid of wrevel en nog minder eenige scherp bijtende scherts. Ja volgens zijne eigene verklaring in zijne voorrede vóór het IIIe Deel van het reeds meergenoemden werk, ten volgenden jare in het licht verschenen, zou hij alle verongelijkingen, die men hem aandeed, met een onafgebroken stilzwijgen beantwoord hebben, indien men zich slechts vergenoegd had met het lasteren en beleedigen van zijn' persoon; doch nu men de stellingen, die hij omhelsde, volgens zijn zeggen, verdraaide, nu Ds. TUINMAN, in zeker werkje, aan VAN HATTEM en de zijnen gevoelens toeschreef, die zij, gelijk ROGGEVEEN plegtig verzekert, nimmer gekoesterd hadden; wat meer is, die de voormalige Leeraar van Philipsland benevens alle deszelfs aanhangers als godslasterlijke meeningen verfoeiden, en dat wel door *de uittreksels*, die de Middelburgsche Kerkleeraar uit het Ie Deel der nagelatene schriften van den vermaarden VAN HATTEM getrokken had, *buiten derzelver verband* te plaatsen, zoodat de aangehaalde woorden vaak een geheel ander denkbeeld uitdrukten, dan de schrijver daaraan wilde gehecht hebben, en elk er ook aan zou toekennen, die ze in derzelver juisten zamenhang las; nu vatte ook

hij met drift de pen op ter wederlegging van hetgeen hij meende, dat men het Hattemisme lasterlijk had aangewreven; nu geraakte ook hij in vuur, verzaakte die geduldige gelijkmoedigheid, (welke, naar sommiger oordeel, den Hattemisten, die het *lijdelijke* als de ziel van de Godsdienst beschouwden, bijzonder eigen was) en maakte zich aan dezelfde liefdeloosheid en onheusche bejegeningen schuldig, als waarover hij, ten aanzien van zijne tegenpartij, vaak hevig klaagde. Trouwens, men behoeft zijne zoo even aangehaalde voorrede, die opzettelijk tegen het geschrift van C. Tuinman geschreven is, slechts vlugtig te doorloopen, en men zal het terstond met leedwezen bemerken, hoe ook hij, bij de behandeling van Godsdienstige geschillen, soms door zijne drift in een' toon verviel, welke hem, — hiervan zijn wij zeker — niet natuurlijk eigen was en dien hij bij een meer kalm nadenken gewis moest verfoeijen. Of was het bestaanbaar met eene gepaste bescheidenheid van den laatstgenoemde steeds te spreken als van *den gewaanden*, *zoogenaamden*, en *rampzaligen Leeraar?* — Voegde het hem, den werkzamen en in der daad zeer kundigen Tuinman, niet slechts het schamper verwijt van *onkunde*, *gebrek aan oordeel* en *een bedorven verstand*, voor te werpen, maar er tevens met blijkbare verbittering bij te voegen: dat deze: »vuilaardig lasterde en, onder praetext van voor »Gods Kerk te vigileeren, alles durfde uitbraken,

» wat hem de boosheid en onbesnedenheid des harte » kwam in te geven," ja aan alle zijne verrigtingen » tot opbouw van de Kerke Christi een glimp van » schijnheiligheid" zocht bij te zetten, hoewel in zeker opzigt aan de schooljongens gelijk zijnde, » van welke de booste en de domste de meeste snaps » hebben." — Wat meer is, was het niet een scherp wapen, waarvan hij zich bediende — meer echter tot gevoelige kwetsing, dan wel tot overwinning van zijne tegenpartij, — wanneer hij nu en dan het karakter van den Middelburgschen Leeraar in een hatelijk en bespottelijk daglicht trachtte voor te stellen, door 's mans mededeeling betrekkelijk zeker Hattemistisch gevoelen eerst als een opzettelijk bedrog af te schilderen, en hem dan onmiddelijk hierop in dezer voege te verschoonen: » doch men moet dat » dien goeden man ten besten houden; want, gelijk » het onmogelijk is, dat een luipaard zijne vlekken » kan veranderen, zoo onmogelijk is het ook, dat » de Theologische haat niet en zoude gedestitueert » zijn van alle opregtheid en deugt;" terwijl hij een weinig later dus vervolgt: » zulks, Dominé Tuinman, dat uwe verklaringen al te zot zijn, om de » zotheid van alle te bewijzen; maar dat wij de » moeite nemen, van uw zot zijn in eenige te vertoonen, is, (want anders zouden wij immers zoo » zot wezen als gij) om de eenvoudige te waarschouwen en bekent te maken, dat uw inwendig gemoet » niet minder swart is, als uw uitwendige mantel;

»om dus haar te verlossen van die slaafachtige »dienstbaarheid, waaronder gij en uwe consorten »dezelve gevangen houd door een geestelijke hoog»moet, onder schijn van een vleeschelijke nedrig»heid, en dus uwe woorden aan die arme en een»voudige zielen voorstelt als Godspraken, daar de»zelve in der daat niets anders behelzen dan laste»ring en verleiding tegen Gods Euangelium."

Doch genoeg reeds om ons te overtuigen, dat ook onze Roggeveen, als het op Godgeleerde geschilvoering aankwam, met het euvel zijner eeuw besmet was, althans, dat hij zich ten jare 1719 niet meer zoo bezadigd en gematigd toedroeg, als hij vroeger schijnt gedaan te hebben. — Dat wij hem echter niet te hard beoordeelen! Want, hoeveel had er destijds niet plaats, waardoor zelfs de allerzachtmoedigste wel eens gevaar liep in toorn te ontbranden en te zondigen tegen de liefde des naasten. Neen, laat ons veeleer den man beklagen, die in de vervolgingen der Hattemisten zoo ruimschoots deelde en zich uit dien hoofde wel eens een hard woord veroorloofde omtrent den Leeraar, welken hij als zijnen sterksten Antagonist beschouwde, doch tot wien hij ook deze — zoo wij vertrouwen — welmeenende taal voerde: »*wij haten u niet*, maar »wij haten het ongeloof, dat vernietigd moet wor»den: noch wij haten geen mensch op den ganschen »aardbodem, omdat zij alle ons erfgoed zijn, die »wij moeten tragten te gewinnen, niet met de vloe-

» ken van de wet haar voor te houden en God als » een verteerent vuur, maar met haar te verkondi- » gen door de blijde boodschap des Euangeliums de » geestelijke zegeningen Gods; en dat God onze Va- » der is geworden in de gemeenschap van Christus » Jezus onzen Heer," terwijl men uit het volgende zijne heerschende gemoedsstemming onder het leed kon opmaken: » en zoo het God behagen mogt, dat » wij om de eere van Zijnen Naam niet alleen ge- » haat, vervloekt en vervolgt moesten worden, ja » ons bloet vergieten, wij zeggen: Amen! ja Heere » uw wille geschiede; verzekert zijnde, volgens d'ant- » woort van de eerste vrage van den Catechismus, » dat ons niet kan overkomen, als 't geen volmaak- » telijk goet, onverbeterlijk, prijzenswaardig en hey- » lig is; en dat vorders het uitstorten van ons bloet » een waarachtig middel zal zijn tot uitbreyding van » Gods Koninkrijk, 'twelk ons eenigst rustpunt is, en » dus triumpheeren wij zelfs over de doot. Vaart dan » voort, Dominé TUINMAN, indien het niet anders » wezen kan, omdat het de goede God alzoo behaagt, » in uwe lastering en vervolging, wij zullen voortvaren » met God te bidden, om de versterking van zijne » genade en geest, en alle geweldenarij en wreedheid » met alle lijdzaamheid bereytwillig te ondergaan."

En nu ten slotte nog iets nopens de vermoedelijke redenen, die ROGGEVEEN tot het Hattemisme mogen vervoerd hebben.

Hoe toch, vraagt men welligt, kon hij behagen scheppen in voorstellingen, die helaas! maar al te veel aanleiding hebben gegeven tot het voorstaan van een lijdelijk Christendom? was dat lijdelijke niet geheel in tweestrijd met zijnen werkzamen en ondernemenden geest, die zelfs moeds genoeg bezat, om eene gevaarvolle ontdekkingsreis te ondernemen? Wat meer is, hoe kon onze Roggeveen gevoelens zijn toegedaan, die men voor de maatschappelijke orde zeer bedenkelijk achtte, en welke der Overheid vaak derzelver gezag betwistten? hoe kon *hij* daartoe overhellen, die, blijkens het dagverhaal zijner reis, op den 26 Mei 1722, toen, na het verongelukken van de Afrikaansche galeij op den vorigen dag, het scheepsvolk begon te morren en op dreigenden toon eischte, dat deszelfs gagie in het vaderland zou betaald worden aan vrouwen en kinderen, al ware het ook dat men op deze reis schipbreuk mogt komen te lijden, met zoo veel klem en waardigheid vermaande tot stipte gehoorzaamheid aan de bevelen der Scheeps-Opperhoofden, den heiligen pligt van ondergeschiktheid herinnerende, tot welks vervulling men zich bij eede aan de West-Indische Comp. verbonden had; ja die niet schroomde een tegenovergesteld gedrag » voor oproer en muiterij te verklaren, hetwelk voor den voorgelezen » Articulbrief ten hoogste strafbaar was" (59).

---

(59) *Dagverhaal der ontdekkings-reis enz.* bl. 162.

Ik erken gaarne, dat het ook mij eerst zeer bevreemdde, in zoodanigen man eenen voorstander der Hattemisten te ontdekken.

Doch bij dieper nadenken kwamen mij eenige bijzonderheden voor den geest, die ik als zoo vele aanleidende oorzaken aanzag, welke hem ligtelijk kunnen bewogen hebben, zich bij dezen aanhang te voegen. Het zij mij vergund, dezelve nog kortelijk te mogen mededeelen.

Vermits de Commissie belast met het toezigt over de uitgave van Roggeveen's dagverhaal, in weerwil van alle hare ijverige nasporingen, nergens eens bewijs heeft kunnen vinden, dat Roggeveen op eene onzer vaderlandsche Hoogeschoolen den graad van Doctor in de regten verkregen heeft, is de gedachte wel eens bij mij opgekomen: zou hij ook te *Saumur* gestudeerd hebben. Aan de aldaar gevestigde Hoogeschool vertoefden toch vele Nederlandsche jongelingen, tot aan het oogenblik van derzelver vernietiging, tijdens de herroeping van het edict van Nantes. Ook Pontiaan van Hattem heeft er zijne letteroefeningen volbragt, die als student dáár reeds onder verdenking lag van Spinoza's gevoelens te zijn toegedaan (60), waarin men al ligt verviel, indien

(60) Hasaeus l. c. p. 154. [In het *Album Civium Academicorum* der Leydsche Hoogeschool vind ik ingeschreven, den 4 Mey 1661: » Pontianus van Hattem, *Bergopzoma-* » *Brabantus*, *annorum 20*, *Theol. Stud.*" N. C. K.]

men zich slechts door eenige vrijzinnigheid in zijne denkwijze nopens een of ander Theologisch punt onderscheidde; vermits de benaming van *Spinosist* toen in het dagelijksche leven vaak van even onbestemde beteekenis was, als die van *liberaal* of *mystiek* in onze dagen.

Ware nu ook ROGGEVEEN gelijktijdig met VAN HATTEM te Saumur geweest (61); zoo zou het mij hoogstwaarschijnlijk voorkomen, dat de vrijdenkende jongeling zich dáár reeds gaarne aan den man zal hebben aangesloten, dien hij hoorde beschimpen als den medevolgeling eens wijsgeers, wiens pas uitgekomen stelsel ook zijn jeugdig brein vervuld en door deszelfs nieuwheid bekoord gehad; alsmede, dat de omgang met VAN HATTEM dan ook toen alreede zulk eene rigting aan zijne denkbeelden zal gegeven hebben, waardoor hij later te eerder bewogen werd, de partij van den zoo even genoemde openlijk te kiezen, aan wiens teregtwijzingen, gelijk wij straks uit zijne eigene woorden vernamen, hij zijne betere inzigten, als Christen, verschuldigd was.

Daarenboven werkte hiertoe ook zeer mede de

(61) Immers wanneer VAN HATTEM omstreeks de jaren 1675—1680 te Saumur vertoefde, kan men JACOB ROGGEVEEN, als zijnde in 1659 geboren, zeer voegzaam onder de Academie-burgers tellen, die deszelfs tijdgenoten waren.

geest der eeuw, in welke hij leefde. Het was des tijds vrij algemeen, zich met Godsdienstige geschilpunten druk bezig te houden en zich dan voor zekeren aanhang te verklaren, of zich daarentegen onder deszelfs bestrijders te rangschikken. Dit had zelfs plaats onder menschen, van wier stand en Maatschappelijke betrekking men zulks anders niet zou verwacht hebben. Hier ter stede heb ik daarvan voorbeelden gevonden in Mr. FANNIUS, in zekeren PETENIUS, later Rector der Latijnsche School te Zierikzee, die ten huize van den Advocaat COOMANS, met dezen en M. BOOMS, over zaken van Theologie, zoo als er in de Akten (62) staat, meest in het Latijn handelde, en meer anderen. Geen wonder derhalve, dat ook onze ROGGEVEEN aan zoodanige geschilvoeringen deel nam, en zich aan VAN HATTEM's gevoelens te vaster hechtte, naarmate hij soms menschen ontmoette, die deze begrippen, als Spinosistisch, uit de hoogten veroordeelden, maar welken hij, — even als HERMANNUS BOERHAVE zulks eens deed (63), — de eenvoudige vraag voor-

(62) Van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te *Middelburg* van 13 Dec. 1713. — Uit de Akten des Kerkeraads van *Zierikzee* van 14 Jan., 29 April en 11 Mei 1727 verneemt men, hoe de genoemde PETENIUS aldaar later van Hattemisterij beschuldigd werd.

(63) *De kracht der Christ. Godsdienst in karakterschetsen uit de Nederl. Geschiedenis*, D. II. bl. 234 en 235.

hield: *hebt gij Spinoza ooit gelezen?* zonder dat men hem hierop een toestemmend antwoord geven kon. Ja, wie zegt het ons, zoo hij althans op de Hoogeschool te *Saumur* vertoefd heeft, werwaarts meest de beoefenaars der Godgeleerde Wetenschappen henentrokken, of het oorspronkelijke voornemen van Jacob Roggeveen niet geweest is, om zich dáár voor de betrekking van Godsdienstleeraar te bekwamen, maar dat hij, ziende hoe men hier te lande elke afwijking van de aangenomene kerkleer als Spinosistische ketterij uitkreet, het vak der Godgeleerdheid met dat der Regten verwisseld heeft, even als zijn tijdgenoot, de groote Boerhave, het om diezelfde reden varen liet, en zich vervolgens op dat der geneeskunde toelegde.

Al verder komt het mij niet onaannemelijk voor, dat de groote ingetogenheid van van Hattem en sommigen van zijnen aanhang al mede eenigen invloed op den Godsdienstigen zin van Roggeveen zal hebben uitgeoefend, en insgelijks zal hebben medegewerkt, om hem voor den gezegden aanhang te gewinnen. Dit vermoede ik op grond van hetgeen Roggeveen ergens schrijft, waar hij »den Heer »Pontiaan van Hattem zaliger gedachtenis" hoogelijk roemt, niet slechts van wege deszelfs diepe »*wijsheid in de verborgenheden Gods*," maar ook om deszelfs blijmoedige »*lijdzaamheid*" te midden van »*de veroordeelingen en lasteringen der we-*

» *reld*," met één woord, om deszelfs blinkende Godsvrucht, zeggende alzoo: » dat hij als een licht ge» schenen heeft te midden van een krom en ver» draaid geslacht" (64).

Eindelijk zal hiertoe ook veel hebben bijgedragen een zeker gevoel van medelijden met de zoodanigen, die om hunne Godsdienstige begrippen, tot welke hij zelf overhelde, vaak op eene harde wijze werden behandeld. Immers men sprak op den Predikstoel van de Hattemisten als van » heillooze en god» delooze menschen, die aan geenen God geloofden, » en die in de zamenleving niet moesten geduld » worden" (65); men stelde hen in gesprekken en brieven voor, onder het niet zeer malsche beeld van » dat vloek- en schrikdier van Libertinisterij en » Atheisterij;" of, » van den Dagon, dien men vóór » de bondsarke hoofd- en handenloos moest doen

(64) Zie de voorrede vóór het I D. bl. 3 en 4. In die, welke hij vóór het III Deel plaatste, noemt hij VAN HATTEM » den groten begenadigden Godgeleerde, zali» ger geheugenis" en » een hoog verlichte ziel," bl. 5 en 8. Men leze voorts HASAEUS t. a. pl. bl. 156. en KOK, *Vaderl. Woordenboek*, D. XX. bl. 470 en 471.

(65) Uit het schriftelijk verslag van Ds. TUINMAN aangaande zijn gesprek met ALLARD BOUILLON (te vinden in de *Akten des Kerkeraads der Ned. Herv. Gemeente te Middelburg*, van 24 Aug. 1715), ziet men, dat de laatstgenoemde zich over zoodanige uitvallen op den predikstoel beklaagde.

» nederstorten" (66); terwijl inzonderheid Dina Dane, of anders Ds. Dina, met den uitnemenden eeretitel van »een pestilentiaal vrouwmensch" (67) vereerd werd. Ja, men schreef openlijk tegen hen in eenen geest, die uit de titels der werken genoegzaam kan worden opgemaakt. Ten bewijze dienen slechts de twee volgende stukjes van Tuinman, waarvan het eerste tot opschrift droeg: »*korte afschetzing der* »*ijsselijkheden, welke door de Spinozistische* »*Vrijgeesten uitdrukkelijk worden geleerd*," en het andere: »*Sleutel of Naamlijst van de boeven-* »*taal der Vrijgeesten.*" Doch zelfs hierbij bleef het niet. Neen, maar men begeerde ook van de Staten dezer Provincie de afzetting van den Hattemistischen Burgemeester van Arnemuiden, Pieter Wiltschut, en het uitdrukkelijk verbod aan de Medicinae Doctores, welke gelijke gevoelens waren toegedaan, om hunne praktijk alhier te mogen uitoefenen (68). Wat meer is, men bedreigde de stedelijke en gewestelijke Overheden met Gods strafgerigten, indien de Hattemistische boosheid niet werd te keer gegaan (69), en beschouwde zelfs het ver-

---

(66) De genoemde Akten van 8 April 1724.

(67) De genoemde Akten van 15 April 1724.

(68) Akten-boek der Classis van Walcheren, 1 Sept. 1718 en 8 Junij 1719.

(69) Men zie het rekwest van Januarij 1719, aangehaald op bl. 321.

branden van den Abdij-toren, die op den 1 Augustus 1712 door den bliksem getroffen werd, als een middel, om den ijver aan te wakkeren in het bestrijden der Libertijnen (70).

Houdt men nu onder het oog, dat wij ROGGEVEEN als een voorstander der gevoelens van VAN HATTEM het eerst hebben leeren kennen in den jare 1714, toen men ten gevolge van den gemelden

---

(70) Blijkens het verslag der gedeputeerden ad Libertinismum in de Vergadering der Classis van Walcheren van 4 Febr. 1717. Hoe ver de verbittering tegen de Hattemisten ging, en hoe men hun soms ten onregte de gevaarlijkste stellingen toeschreef, waaruit dan het heilig ongenoegen Gods werd afgeleid, indien men er niet tegen waakte, kan onder andere ook blijken uit VAN HATTEM's *brief aan zekeren Heer*, te vinden in het III D. van den *val van 's werelds Afgod*, waar hij bl. 8 dus schrijft: » Men heeft ons in 't geheim en in » 't openbaar niet alleen in het gemeen uitgemaakt voor » ketters, voor verleiders, voor leerlingen, die den » Duivel tot Leermeester ende tot Professor hadden, » ende die eene peste waren van het menschelijk ge» slagt; maar men heeft daarenboven geparticulariseert, » en men heeft de menschen tegen alle waarheid wijs » gemaakt tot verificatie van 't voorgaande, dat wij leer» den, dat men niet meer moest bidden; dat wij leer» den, dat men geen goede werken meer moest doen; » dat wij verloochenden de voldoening van Godes Zoon; » en dat wij de wet Gods vernietigden; ja men is zoo » onbeschoft in zoodanig liegen geweest, dat ik met

vervolgings-ijver eenige veroordeelde boeken vóór het Raadhuis dezer stad door beuls handen liet verscheuren en verbranden; bedenken wij daarbij, dat hij slechts een jaar te voren van Batavia was terug gekeerd, waar hij nimmer van zoodanige handelwijze iets gehoord had en steeds als Regter gewoon was, ook zijne uitspraken te doen gelden; geven wij almede verder acht op zijn beklag in zijne voorredenen voor de uitgegevene schriften van VAN Hattem, dat men deszelfs volgelingen » brand» merkte en lasterde met de hatelijke namen van » ketters, verleiders en pesten van het menschelijk » geslacht," dan, dunkt mij, wordt er geene diepe menschenkennis vereischt, om spoedig te bemerken, dat zoodanige miskenningen en vervolgingen zijnen ijver deden ontbranden, om als de zaakbehartiger der Hattemisten op te treden, hunne belangen in bescherming te nemen, zich over het aangedane onregt luide te beklagen en derzelver

---

» mijne eige ooren heb gehoort, dat men mij op den » publyquen Predikstoel, ten aanhooren van duyzenden, » heeft te last gelegt, dat ik loochende de helle ende de » onsterflijkheid van 's menschen ziel, ende dat men » het gemeene zoo verre heeft weten in te blasen, dat » ik mijn zelven uytgaf voor Gods Zoon, dat ik meer » als duyzend maal, door eenige baldadige langs de straat » nageroepen ben, tot ysinge van het binnenste van » mijn hert: *daar gaat Jesus! daar gaat Jesus!*"

begrippen, die hij vroeger reeds eenigermate, doch nu al gaande weg meer en meer omhelsde, openlijk te verdedigen.

Ik vertrouw, dat deze mijne mededeelingen den beminnaren der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis en inzonderheid hun, die nopens onzen, in de Godgeleerdheid dier dagen welligt even zeer als in de Regtsgeleerdheid, ervarenen Nederlandschen Zeereiziger gaarne nog meerdere bijzonderheden wenschen te weten, dan tot hiertoe zijn bekend geworden, niet geheel ongevallig zijn zullen. De eersten toch vinden hier eenige daadzaken opgegeven, waaruit men de godsdienstige denkwijze van velen in ons Vaderland, bij den aanvang der 18de eeuw, en de middelen, die men tot derzelver bestrijding aanwendde, duidelijk kan leeren kennen. — De laatsten zullen hier als *nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van Mr.* JACOB ROGGEVEEN'S *leven* hebben aangetroffen: — *van waar* hij tot Middelburg, de stad zijner geboorte, overkwam; — *wanneer* hij naar Batavia *vertrokken* en weder herwaarts *terug gekeerd* is; — *waar* hij zich, na dien tijd, *zoo in*, *als buiten de Provincie Zeeland*, heeft opgehouden; — *in welke streken* van ons Vaderland zich destijds *de meeste Leden van*

zijn geslacht bevonden; — *hoedanig* hij zich door zijne *godsdienstige denkwijze* kenmerkte; — *wat al onaangenaamheden* hij zich hierdoor berokkende: — *welk een karakter* hij daarbij openbaarde; — en *waaraan* men het *welligt* hebbe *toe te schrijven*, dat hij zulk een ijverig aanhanger en voorstander werd van het toenmalige Mysticisme. — Voor allen eindelijk moge de geschiedenis dier dagen ten fakkel verstrekken, bij welker licht men de afdwalingen van den menschelijken geest gadeslaat, derzelver bronnen bespiedt, en zoo wel het heilvolle als betamelijke inziet, om zich in zijne denk- en handelwijze alleen vast te houden aan die Openbaring, welke de eenige regel van geloof en wandel zijn moet.

BIJLAGE

(z. bl. 302.)

Geslachtlijst van LEENDERT, JAN *en* HENDRIK ROGGEVEEN, *vermoedelijk broeders van* ARENT ROGGEVEEN, *den vader van Mr.* JACOB ROGGEVEEN.

I. LEENDERT ROGGEVEEN, gehuwd met TRIJNTJE JANS STARRENBURG, had zes kinderen:
   1. TRIJNTJE LEENDERTS ROGGEVEEN, gehuwd met JAN PRONK.
   2. CORNELIS LEENDERTS ROGGEVEEN, gehuwd met AALTJE GEERLOF, had 3 kinderen, waaronder één zoon, LEENDERT, gedoopt 1695.
   3. ARIJ LEENDERTS ROGGEVEEN, overl. 20 Dec. 1720, geh. met MAARTJE JANS ZEVENHUIZEN, overl. 4 Augustus 1744, had zes kinderen, waaronder twee zonen:
      1. LEENDERT ARIENS ROGGEVEEN, ged. 1696.
      2. JAN ARIENS ROGGEVEEN, ged. 1713.
   4. GERRIT LEENDERTS ROGGEVEEN, overl. 14 Dec. 1744, geh. met PLEUNTJE VAN ALPHEN, overl. 16 Sept. 1743, had 13 kinderen, waaronder, behalve andere zonen, maar die vroeg gestorven zijn, KLAAS, ged. 1705, en LEENDERT, ged. 1717.
   5. JAN ROGGEVEEN, geb. 1692, overl. 1729, geh. met TRIJNTJE DIRKZ. VAN DER WILCK, had een zoon, LEENDERT, ged. 1712.
   6. MARIJTJE ROGGEVEEN, geh. met LAURENS VAN DER SWAAN.

II. JAN ROGGEVEEN, geh. met N. N., had ééne dochter, MAARTJE, geh. aan DIRK CORNELISZ. VAN DER PLAS.

III. HENDRIK ROGGEVEEN, geh. met N. N., had één zoon, JAN HENDRIKSZ. ROGGEVEEN, geh. met TRIJNTJE JANS LEEFLANG, en daarbij acht kinderen, waaronder drie zoons: HENDRIK, ged. 1700, ARIJ, ged. 1704, toen meer dan twee jaren oud zijnde, en PIETER, ged. 1708.

DE

ABDIJEN

VAN

EGMOND EN RHIJNSBURG,

BIJZONDER DE EERSTGENOEMDE,

BESCHOUWD ALS

GODSDIENSTIGE, WETENSCHAPPELIJKE,
KERKELIJKE EN WERELDLIJKE
GESTICHTEN.

DOOR

E. B. SWALUE,

Theol. Doct. en Predikant te Goes.

Het hierachter medegedeelde en, voor zoo verre mij bewust is, elders niet gedrukte stuk, uit het Archief der Abdij van *Rhijnsburg* afkomstig, en uit de HSS. der Utrechtsche Bibliotheek mij ter hand gesteld door den Heer J. J. Dodt, kwam mij en anderen, wien ik het ter lezing gaf, belangrijk voor, en werd ook door de geleerde uitgevers van *het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* waardig gekeurd, publiek gemaakt te worden, daarbij tot eenige aanteekeningen mij uitnoodigende (1). Volgaar-

(1) Hetzelve komt niet voor in het *Chron. Egm. seu Annales Regalium Abbatum Egm.* van Fr. J. a Leydis, uitgegeven door A. Matthaeus (L. B. 1692), en strekt, zoo als zal worden aangewezen, tot teregtwijzing en verbetering van eenige misstellingen in dat werk, waarin anders de charters, bullen, placaten, en andere stukken op de Abdij betrekkelijk, vrij volledig hoewel min naauwkeurig zijn vervat, gelijk ons uit de vergelijking met van Mieris, Kluit en anderen gebleken is. De inhoud van dit stuk is echter aan allen niet onbekend geweest. Het wordt aangehaald in

ne voldeed ik hieraan, dewijl het stuk met CUSA's komst hier te lande, waarover ik vroeger schreef, in verband moet gebragt worden, en omdat de kloosterinrigting van ons vaderland, bepaaldelijk de Abdij van *Egmond*, reeds meermalen mijne bijzondere aandacht getrokken had. Het bewuste stuk gaf mij aanleiding tot een nader onderzoek, hetwelk mij bovenal bepaalde bij de verwikkelingen tusschen de kerkelijke en wereldlijke magten hier te lande vóór de 16 Eeuw, tot welken tijd hieromtrent de schromelijkste verwarring bestond, die tot botsingen en ergerlijke tooneelen aanleiding gaf. De geschiedenis der Egmondsche Abdij vooral levert hiertoe overvloedige stoffe en bewijst in het bijzonder, wat in het algemeen uit die bevoorregte kloosterinrigtingen is voortgevloeid, en in algemeene opmerkingen dikwijls is uitgedrukt (2). Doch het zal niet onnuttig geoordeeld worden, deze in het

---

de *Batavia Sacra*, P I. p. 221. Dezelfde schrijver (VAN HEUSSEN) heeft er echter in zijne *Hist. Episcc. foed. Belgii*, I. 504, alleenlijk uit afgeleid, dat FILIPS de Nonnen van *Rhijnsburg* tegen eenen vreemden hervormer in bescherming nam, zonder hierbij op de oorzaken daarvan verder opmerkzaam te maken; terwijl het volgens hem alleen op *Rhijnsburg* betrekking heeft, zoodat hij, van *Egmond* sprekende, er geen gewag van maakt.

(2) De geleerde BROES heeft in zijn veelomvattend werk: *de Kerk en de Staat in wederzijdsche betrekking volgens de geschiedenis*, over het onderwerp, dat wij opge-

afzonderlijke, dat hier echter niet op zich zelf staat, aan te wijzen. Dit kan aan het opgegevene onderwerp, zoo hoogst belangrijk in de geschiedenis, eenig meerder licht bijzetten. Zoo zullen wij zien, hoe door toedoen der Vorsten zelven de Geestelijkheid op hun grondgebied getreden, en een gebied in een gebied gevormd is; hoe hierdoor vreemd geestelijk oppergezag is ingehaald; hoe hieronder weder kleine wereldlijke heeren zich eigendunkelijke magt en onafhankelijkheid zochten aan te matigen; en alzoo de vorsten in de behartiging van het algemeen belang van land en volk belemmerd werden. Wij zullen hieronder ook wel iets goeds aantreffen, vooral als wij den toestand en de behoefte der tijden in aanmerking nemen, doch wij zullen ook duidelijk bespeuren, dat er eene scheiding noodig werd, om het kwaad te stuiten, dat uit *Hierarchie* en *Leenstelsel* ontsproten was.

Wij zien in het bedoelde stuk de handhaving van vorstenmagt tegen Pauselijk gezag, en het is in dit opzigt reeds belangrijk. Uit dit oogpunt wensch ik dat men mijne geschiedkundige, van den grond opgehaalde, mededeelingen en opmerkingen beschouwe, die alzoo hiermede in verband staan en tot opheldering strekken kunnen; hoewel ik meer,

ven, veel rigtigs geleverd, doch de behandeling van het bijzondere is hierdoor niet overbodig gemaakt, blijkens 's maps eigene uitspraak, D. I. bl. 297.

dan uitsluitend hiertoe dienstig is, heb in 't midden gebragt. Maar uit een en ander zal evenwel blijken, dat het in 't bedoelde stuk oppervlakkig tegenstrevig schijnen van een goed doel, als dat der Kloosterhervorming, niet naar den schijn moet beoordeeld worden.

Ons alzoo minder beperkende, wenschen wij, op de tegenwoordige hoogte der wetenschap, waarnaar het streven, hoe zwak dan ook, de beoefening der geschiedenis nuttig en aangenaam maakt, de voorgestelde zaak te behandelen. Daartoe de bronnen, voor zoo verre mij hiertoe de toegang openstond, opsporende, de kritiek aanwendende en in pragmatische beschouwingen tredende, hopen wij, bij het meer uitvoerige, niet geacht te worden, overtollig werk te hebben verrigt.

I.

De Abdijen als Godsdienstige en wetenschappelijke Gestichten.

Geestelijk of kerkelijk gebied en kloosterleven werden met het Christendom, als gelijkelijk in ons vaderland ingevoerd. Zij, die het Christendom alhier hadden verkondigd en gesticht, waren reeds te veel met de zucht van *kerkelijk gebieden*, hoe vroom hun bekeeringsijver ook ware, doordrongen,

en vonden, zoowel in de geestelijke volmagt, waarmede zij als Pauselijke gezanten waren voorzien, als in den toestand der zielen, die zij bekeerden, en der burgerlijke ongeregelde maatschappij zelve, aanleiding, ja, noodzakelijkheid zelfs om dit te doen (3). Mogen zij nu al slechts geestelijke wapenen gebruikt hebben, hoezeer zij ook door den wereldlijken arm sterk waren, hunne opvolgers traden alras de grenzen over; en krachtig door het bijgeloof der gehoorzame zielen, voor welke echter een band noodig was, sloegen zij ook ongemerkt den wereldlijken arm in dien band, en er ontstond ook hier eene kerkelijke regering. Daartoe droeg de Kloosterinrigting mede veel bij, welke reeds te diep in den geest der toenmalige Christenkerk was ingedrongen, om niet overal, waar het Christendom doordrong, zich te bevestigen (4). Die eerste predikers leefden wel niet als Monniken of Kluizenaars, maar zij hadden toch in kloosters hunne vorming, welke zij niet verloochenden, verkregen, en hunne strenge heiligheid, bij hunnen bekee-

(3) Prof. ROIJAARDS heeft in zijne voortreffelijke verhandeling: *over de vestiging en ontwikkeling der nieuwe Europesche volken, vooral door het Christendom*, in het *Archief* enz. D. II., ook hieromtrent gewigtige beschouwingen medegedeeld. Men zie onder anderen bl. 109 tot 115.

(4) Lezenswaardig is hieromtrent J. C. L. GIESELER, in zijn *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, I B. §. 94 en 95.

ringsijver gebleken, waarbij zij veel wereldsch belang opofferden, gaf daarna, toen er in dien zin niet meer te bekeeren viel, hoewel er nog veel te bekeeren was, aanleiding om op de plaatsen, waar zij geleefd hadden of gestorven waren, gestichten te doen verrijzen, die men geloofde onder hunne bijzondere bescherming te staan, en waarin zij, die een heilig, of liever een geregeld, leven leiden wilden (5), zich afzonderden, om door gebeden en boetedoeningen voor zich en anderen, die daartoe offers bragten, den hemel te verdienen.

Wij willen gaarne gelooven, dat hierin toen iets goeds gelegen was, maar wij houden tevens voor waarheid, dat »*het beginsel van het kloosterleven* »*een verkeerd begrepen en verkeerd gewijzigd* »*streven naar heiligheid en zedelijkheid des le*»*vens was, waarvoor de Kloosters en Abdijen* »*op den duur nimmer geschikt waren*" (6). In de wereld, in het leven, waar men zonder gelofte van kuischheid, kuisch kan zijn zonder onnatuurlijke kloosterkuischheid, moet de kracht van het Chris-

(5) Prof. ROIJAARDS, t. a. pl. bl. 117 zegt: »*de kloosters* »*waren de eerste kweekplaatsen van een meer geregeld* »*leven in eene ongeregelde maatschappij.*"

(6) Woorden van denzelfden, bl. 175. De Eerw. WILDSCHUT heeft in het Maandschrift voor Christenen, enz D. IV. N°. 8. bl. 456—482 in eene beschouwing en beoordeeling van het Heremietenleven hieromtrent behartigingswaardige opmerkingen gemaakt.

tendom blijken, opdat het licht schijne voor de wereld. Het baatte de wereld weinig, dat men het verborg onder eene korenmate. Dit mag men op de goede kloosterlingen toepassen. Maar er begaven zich naar de kloosters ook dezulken, die zich dáár van het bedreven kwaad wilden reinigen, van welke droevige kunst om vroom te worden, óf schijnheiligheid óf vormheiligheid, het droevig gevolg geweest is. De wereld mogt dan hierdoor van enkele boozen ontslagen worden, zij bekwam ze niet verbeterd terug. Bovendien was het klooster geen hemel, waar niets inkomt, dat verontreinigt. Het tegendeel blijkt. De ondeugden der maatschappij slopen onder allerlei gedaanten daar binnen, en deze helaas! werkten meer naar buiten, dan de stille deugden. Het kloosterleven heiligde de onheiligen niet. De lezing van de jaarboeken der Egmondsche Abdij bevestigde ons in dit gevoelen. Wij vonden slechts schaars in dezelve voorbeelden van ware vroomheid, hoezeer bijna iedere bladzijde gewaagt, dat mirakelen aan de vroomheid der broeders getuigenis gaven; welk verdicht, of ter goeder trouw gegeven getuigenis, bij ons die vroomheid in verdenking brengt, omdat de ware vroomheid het niet behoeft. Zeker kweekte het bijgeloof. Wij vonden dan ook niet vele proeven van heilstichting bij anderen, of wereldverzaking, maar wel integendeel een planmatig doorgaand streven naar wereldsche goederen en magt, waaraan het geestelijke dienstbaar

gemaakt, ja, wel eens geheel opgeofferd werd, zoodat het goede; dat men voor wetenschap en zedelijkheid had kunnen doen, daardoor belemmerd werd, en waaraan het wel te wijten zal zijn, dat ook de Abdij van *Egmond*, als godsdienstig en wetenschappelijk gesticht beschouwd, niet meer nut gesticht heeft. Wij sluiten voor dat goede de oogen wel niet, waarom wij dit ook zullen opgeven; doch wij willen daarbij de oorzaken opspeuren, waaruit veel kwaads is ontsproten. Deze lagen ook gedeeltelijk in de verkeerde aanwending van hetgeen, dat door godsdienstigheid werd te weeg gebragt, in de telkens aangroeijende rijkdommen (7), van welke verleidinge des overvloeds GREGORIUS, de derde Bisschop van Utrecht, te regt zeide, dat zij een *zoet vergif en de moeder van weelde en ongebondenheid is*.

De moraal der verloochening werd een systeem,

(7) Wij zullen daarna opgeven, hoe de Abdijen die goederen verkregen: doch om over derzelver uitgestrektheid en waarde te kunnen oordeelen, heeft men slechts te lezen cap. 17 der *Annales Egm.*, terwijl A. PARS, in zijne *Katw. Oudheden*, bl. 361 opgeeft, dat het Klooster te *Rhijnsburg* al spoedig een jaarlijksch inkomen van 100,000 guldens had, welke som in die tijden, voor 40 of hoogstens 50 Nonnen, ook bij vele liefdegaven, welke zij deden, een struikelblok voor den pligt der matigheid was.

van genieten (8). Dit geldt ook in vele opzigten van de Monniken van *Egmond*, en de Nonnen van *Rhijnsburg*, hoezeer er vereerende uitzonderingen bestaan. Wij vonden toch met genoegen sommige trekken van milddadigheid jegens de armen. Zoo bedongen sommige Abten somwijlen het vrij bezit van enkele goederen uitsluitend voor de armen, waartoe onder anderen Graaf DIRK VI en zijne vrouw hunne giften, onder het beheer der Abten gesteld, bestemden (9). Van de Nonnen van Rhijnsburg lezen wij, dat zij driemaal 's weeks aan meer dan 2000 armen van Leyden brood uitdeelden (10). Ook schijnen zij, naar het voorbeeld van DORCAS, 't welk Gravin SOPHIA, de voorname begunstigster van haar kloos-

(8) Dr. HASE in zijne geestrijke *Kirchengeschichte*, §. 181 en 257 heeft hieromtrent kernachtige opmerkingen gemaakt.

(9) A LEYDIS l. l. p. 25 zegt: »Abbas Walterus ordinavit reditus ad domum infirmorum et victum pauperum." In het *Necrologium Egmundense*, *sistens calendarium eorum*, *qui Monasterium donavere* cet., medegedeeld door den naauwkeurigen VAN WIJN, *Huisz. leven*, II D. 1 stuk, bl. 90—140, vindt men somwijlen achter de namen »dedit annuatim ad caritatem." Meest zijn nogthans de legaten aan het convent of het klooster geschonken. Dit Calendarium is voor de geschiedenis overigens niet geheel onbelangrijk. Dat dit hetzelfde is als 't geen voorkomt in het, *Archief*, D. X. bl. 307, aangehaalde werk, schijnt te blijken uit het onderschrift.

(10) J. LA TORRE in rel. Rom.

ter, volgde, kleederen voor de armen vervaardigd te hebben (11). Hoewel nu vroegere en latere tijden, ook de onze, bewijzen, dat men zich daartoe niet in kloosters behoeft te begeven, dewijl de huisselijke kring in het maatschappelijk leven hiertoe gelegenheid biedt, zoo achten wij toch zulke goede werken der kloosterzusters hoog, en houden die voor zegeningen in die dagen. Of echter diegene, welke te midden van het maatschappelijk leven verkeeren, niet meer van de behoefte zich kunnen overtuigen, haar liefdewerk nuttiger besteden en het doelmatig gebruik meer kunnen nagaan, zal wel boven twijfel verheven zijn, ten ware weleer de vroomheid der armen, en het geloof, dat eene heilige hand dit geschenk vervaardigde, het misbruik voorkwam. Intusschen zoo veel is zeker, dat die zorg voor armen tot het goede der kloosters behoort, waardoor zij nut stichteden naar buiten. Ook het opnemen van arme broeders onder de kloosterlingen van Egmond (12), hoezeer men liever vermogenden opnam, geeft hiervan getuigenis, dewijl alzoo de maatschappij van lasten ontheven werd, en ieder kloosterling voor armoede gevrijwaard was. Hierbij werd hem in tijden, waarin de orde der

(11) VAN HEUSSEN, *Hist. Episcc. Belg.* T. II. p. 503.

(12) In het Nonnenklooster van Rhijnsburg mogten alleen *aanzienelijke* (*Nobiles* zegt de bul van Paus ALEXANDER III) opgenomen worden.

kloosters en de goede tucht gehandhaafd werden, eene passende werkzaamheid opgelegd, welke zich ook bepaalde bij de beoefening der wetenschappen en volksbeschaving; weshalve wij ook hieromtrent iets in 't midden willen brengen. Wij bepalen ons hier uitsluitend tot de Abdij van Egmond, dewijl ons, gelijk ook te wachten is, van die van Rhijnsburg niets is voorgekomen, dan alleen dat de Nonnen, die Gravin PETRONELLA, in 1135, uit Saxen ontbood, *lezen en zingen* konden (13). Of in dit klooster een zoogenaamd *scriptorium* geweest is, en ook de Nonnen, gelijk elders, zich met afschrijven van boeken immer bezig hielden, is ons onbekend (14). Van de Egmondsche kloosterbroeders weten wij dit evenwel zeker. VAN WIJN (15) heeft vooral hieromtrent veel aan het licht gebragt, ook door mededeeling van oorspronkelijke stukken. Weshalve wij met verwijzing naar het door hem gele-

(13) MELIS STOKE in FLORIS V. bl. 116. De reden dier verplaatsing, welke KLUIT in *Cod. Dipl.* ad a. 1135, opgeeft, is nogthans niet vereerend. Zij zouden namelijk, omdat zij door hare ligtzinnigheid (*levitate*) der Kerke schaadden en de Godsdienst onteerden, naar Holland vervoerd zijn; waarover wij hierna meer zullen zeggen, ten bewijze van het tegendeel.

(14) C. VAN ALKEMADE heeft wel in 7 deelen in folio ongeveer 900 charters van dit klooster verzameld, maar deze kunnen door anderen b. v. door de *Sacellani* der Abdissen zijn afgeschreven.

(15) *Huiszittend leven*, 5e stuk.

verde kort kunnen zijn, daaruit datgene opnemende, wat ons bijzonder merkwaardig schijnt (16). Dat intusschen de Abdij het onderwijs en de daarmede verbondene opvoeding, gelijk ook de uitbreiding der wetenschappelijke beschaving zal hebben bevorderd, mag men reeds veronderstellen, omdat dezelve den regel van BENEDICTUS had aangenomen. In tijden dus, waarin die regel getrouw werd gehandhaafd, moest er iets voor de wetenschap gedaan worden: hetgeen ook geschied is. Wel moeten wij dit niet te hoog stellen, en noemen daarom met VAN KAMPEN (17), *deze Abdij de kweekster der weinige geleerdheid;* doch wat wij nu weinig zouden noemen, was toen veel. De aanzienlijke boekerij, welke de Abdij had, en welke langzamerhand is uitgebreid, strekt hiervan ten bewijze (18), waarom wij het betreuren, dat dezelve voor het grootste gedeelte is verloren gegaan (19). Wij willen er eenen blik op slaan, volgens den ons bewaarden

---

(16) D. BUDDINGH heeft in zijn: *Archief voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs, voornamelijk in de Nederlanden*, 4e stuk, bl. 167 en volgg., hiervan ook gebruik gemaakt en alzoo in eenig opzigt het wetenschappelijk werk der Abdij nader doen kennen.

(17) *Verkorte geschiedenis der Nederlanden*, I D. bl. 104.

(18) *Judicium aliquorum librorum Monast. Egm.*, door VAN WIJN t. a. pl. 3e Stuk, naar een onuitgegeven HS medegedeeld, bewijst zulks. De maker dezer lijst leefde in de 16e eeuw en noemt zich EGM. MONNIK.

(19) VAN WIJN t. a. pl. 4e St. bl. 357—517.

Catalogus, die naar tijdorde der begiftigingen, aankoopen en afschrijven der boeken gesteld is: om alzoo te zien, welk getuigenis deze boekerij aan de Abdij, als kweekschool van geleerdheid, geeft.

Het oudste HS der Abdij schijnt een exemplaar der vier Evangeliën geweest te zijn, hetwelk als eene gift van Graaf DIRK II en diens vrouw HILDEGAARD wordt opgegeven (20). Hoewel dit exemplaar bijna te kostbaar was ten gebruike, zoo mogt het wel de eerste plaats in de boekerij beslaan, en herinnerde te allen tijde, naar welken hoofdregel de kloosterlingen zich bovenal gedragen moesten. Er schijnen daarna afschriften van te zijn gemaakt, gelijk er, even als van het *Psalterium*, vele gevonden werden (21). Niet in dit

---

(20) MELIS STOKE, DIRK II. 78. A LEYDIS *Annales Egm.* p. 9. De eerste noemt het:

Enen Euangelienboec der mede ghemaect met groter dierheden, van edelen stenen en finen goude vol edelsteenen en goude.

De beide laatsten noemen het:

textum Ev. auro fulvo pretiosisque lapidibus circumtectum.

(21) Deze bijzonderheid zou als eene bijdrage verstrekken kunnen tot de meening van Prof. HOFSTEDE DE GROOT, ontwikkeld in zijne verhandeling in *Waarheid en liefde*, stuk IV. 1840. bl. 677—765, hoewel wij vreezen, dat het evenmin geldt als de andere door den Hoogleeraar aangevoerde bewijzen, tot genoegzame staving zijner stelling.

exemplaar, maar in een ander zijn later geschiedkundige aanteekeningen ingevoegd, van welke de Chronykschrijvers gebruik hebben gemaakt, 't geen lang betwijfeld is, maar door het vinden van dit HS is uitgemaakt (22).

De gift van EGBERT, Bisschop van Trier, zoon van den genoemden Graaf en Gravin, verrijkte de Bibliotheek aanmerkelijk (23), en levert bewijs op, dat genoemde voorstander der Letteren de Abdij voor eene goede bewaarplaats van dien schat hield, waar men daarvan een nuttig gebruik zou maken. Hieronder bevonden zich een geheele *Bijbel*, de vier *Evangelien*, de *homilien* van *Chrysostomus*, en meer andere boeken van waarde. Vervolgens werd insgelijks door giften van vrienden, of Abten, of de zulken, die weleer kloosterbroeders waren, de Boekerij gesticht en uitgebreid. Ook door aankoop werden er sommige Handschriften aan dezelve toegevoegd, waartoe men alzoo de inkomsten der Ab-

---

(22) Men zie hierover VAN WIJN t. a. pl. 5e Stuk, bl. 563. A LEYDIS p. 21, noemt het exemplaar met aanteekeningen *registrum Adalberti*. VAN WIJN, IIe Deel, 1e stuk, bl. 329—385, heeft het HS der Evangelien naauwkeurig doen kennen.

(23) In het *judicium cit.* worden de boeken opgenoemd, die EGBERT aan de Abdij schonk, en veel meerder zijn, dan de Chronykschrijvers BEKA, HEDA en A LEYDIS opgeven. HUYDECOPER in zijne *aanm.* op M. STOKE, bl. 75, betwijfelt, echter onzes inziens ongegrond, deze gift.

dij nuttig besteedde ; terwijl eindelijk vele door de kloosterbroeders en scholieren (*scholares*), die onder het opzigt van eenen *scholaster* in het *scriptorium* ook in het schrijven zich oefenden, bezorgd zijn (24). Van waar deze de exemplaren, die zij afschreven, bekwamen, is niet volkomen zeker ; doch, zijn er sommige buiten 's lands, zoo als te *Parijs* en elders, aangekocht, dan kon men welligt ook van daar wel andere ter leen krijgen. Ook bestond toen de gewoonte van het verpanden van boeken, en waarschijnlijk zijn die, welke aan de Abdij verpand werden, afgeschreven (25). Eindelijk stonden sommige Abten in goede verstandhouding met bisdommen en kloosters, die aanzienelijke boekerijen hadden, en hebben van daar ook boeken ontvangen.

Wij zullen over de waarde en den aard dier

---

(24) Volgens VAN WIJN I. 72 en anderen vloeide de jeugd van aanzienlijken huize naar deze school henen, om aldaar tot wereldlijke en geestelijke bedieningen opgeleid te worden, waaruit ook kan worden afgeleid dat de Graven de Abdij steeds beschermden. Dat toch jonge lieden hier eene wetenschappelijke opleiding ontvingen blijkt onder anderen uit het bijvoegsel achter den *Ovidius*, die de scholieren, ten tijde van den Abt WALTER, bezorgden: » *et alii quidam auctores utiles pueris,*" VAN WIJN, 3e St. 328.

(25) Dat uit de boekerij van EGMOND soms handschriften zijn uitgeleend, en soms ook verpand zijn, geeft VAN WIJN op, t. a. pl. 3e St. bl. 302 en 298.

boekerij, welke naar den vermelden Catalogus kan beoordeeld worden, niet uitweiden, alleenlijk opmerkende, dat men zich in het verzamelen niet uitsluitend tot het godgeleerde vak (26) bepaalde, maar weldra tot alle wetenschappen, zelfs tot de landbouwkundige, waartoe ook het kloosterbelang kan hebben aangedreven. Of echter de Abdij, hoewel, naar het voorbeeld der Duitsche kloosters, in eenen dorren oord gesticht, weldadigen invloed op grondontginning en landbouw hebbe uitgeoefend, is met zekerheid niet te beslissen. Tot dezelve behoorden reeds van den aanvang in meer verwijderde en vruchtbaarder streken, vele bosschen en akkers, waarvan de opbrengsten aan de Abdij toekwamen. Ook cynsen en tienden en zoogenaamde heerendiensten legde de Abdij op, al hetwelk later bewezen is aan nijverheid en cultuur niet voordeelig te zijn. Doch een gedeelte der omliggende gronden schijnt onder toezigt der kloosterbroeders bearbeid te zijn geweest, en wanneer zij hierin wetenschappelijk zijn te werk gegaan, kunnen zij weldadigen invloed hebben uitgeoefend.

Doch om van dit meer wereldlijke tot het wetenschappelijke weer te keeren, zoo moeten wij

---

(26) Onder deze waren vooral vele exemplaren der Evangelien en commentarien over dezelve, van de Kerkvaders en NIC. DE LYRA.

vooral ons bepalen bij het geschiedkundige (27), waaronder bijzonder datgene onze aandacht trekt, hetwelk op ons vaderland en de Abdij betrekking heeft, omdat wij alzoo de bronnen opgeven, waar uit wij geput hebben. Men heeft wel eens beweerd, dat de Abdij als de Charter- of Staatskamer van Holland te beschouwen is, zoodat op Graaflijken last alle charters daarhenen zouden gebragt zijn, hetwelk door VAN WIJN (28) grondig wederlegd is. Mede is door hem de onwaarschijnlijkheid aangewezen, dat onze oude Chronieken *alle* door Egmonder Monniken, of uit Egmondsche kloosterschriften zouden zijn opgesteld, hetgeen men ook meende, dat BEKA en HEDA zouden gedaan hebben. Beiden mogen ook de HSS, die te Egmond waren, geraadpleegd hebben, doch zij hebben ook uit andere bronnen geput. Intusschen is het zeker, dat er in de Egmondsche Abdij zeer vele oude charters op het Graafschap Holland en de Abdij betrekkelijk gevonden werden, die om het belang, dat de Abten en kloosterbroeders daarbij hadden, zorgvuldig bewaard werden, en die zoowel de Egmonder Chronykschrijver (29),

---

(27) De boeken in het historische in het algemeen uitmuntende, recenseert VAN WIJN, 3e St. bl. 287—295.

(28) t. a. pl. 1e St. bl. 73 en volgg.

(29) Ik bedoel hier het dusgenoemd *Chronicon* WILLELMI, *Monachi et Procuratoris Egm.*, ab ao 647—1333, eerst uitgegeven door A. MATTHAEUS in zijne *Analecta ve-*

als J. A LEYDIS, bij zijne *Annales Egm.* gebruikt heeft, en waardoor enkele dingen van een algemeen belang zijn aan 't licht gebragt. De gissing van VAN WIJN, dat ook deze van elders berigten ontleend hebbe, kan men thans voor bevestigd houden. MELIS STOKE, de oudste tot nog toe bekende Nederduitsche Chronykschrijver, en die waarschijnlijk Egmonder Monnik is geweest, zegt in 't begin zijner Chronyk, dat hij de bedrijven der Hollandsche Graven zou opgeven naar eene beschrijving daarvan *in den cloester tecghemonde in latine* (1e B. bl. 4), waarmede hij bedoelt de vermelde Chronyk, door MATTHAEUS en KLUIT uitgegeven. Tot heden had men deze voor een *geheel* oorspronkelijk werk gehouden der Egmonder Kloosterbroeders, doch in de nieuwelings te Londen opgespoorde en door PERTZ in de *Monumenta Hist. Germ.* aan het licht gebragte *Annales Xantenses* (uit de 9e eeuw) leest

teris aevi, Tom. II, en dat naderhand veel verbeterd is aan 't licht gebragt door A. KLUIT in zijne *Historia critica Comitatus Hollandiae et Zeelandiae.* Tom. I, die bewezen heeft, dat deze Chronyk wel van een Egm. Monnik is opgesteld, doch wiens naam onbekend is. Weshalve hij hetzelve *Chronicon Anonymi* noemt. GLASIUS t. a. pl. D. II. bl. 299, heeft ook hierbij KLUIT niet geraadpleegd, en spreekt dus van WILLELMUS. Waar hij van MELIS STOKE gewaagt, schijnt hij ook onbekend te zijn met VAN WIJNS geschriften. Eene kritische geschiedenis der Christelijke Kerk in de Nederlanden voor de hervorming wordt nog steeds gewenscht.

men getrouwelijk het verhaal weder, dat men in genoemde Chronyk vindt, en van hetwelk het *Chronicon de Trajecto*, uit de 13e eeuw, JOANNES DE BEKA, OCCO SCARLENSIS en JOANNES VLIJTARP, allen uit de 14e eeuw, en degenen die dezen later gevolgd zijn, den weerklank geven. Zijn nu die *Annales Xantenses*, welke weder veel hebben overgenomen uit de *Annales Laurissenses* en EINHARDI, van de 9e eeuw, dan heeft de Egmonder Monnik zijne eerste berigten uit deze bron geput, of uit een stuk, dat hieruit had overgenomen, en waarschijnlijk gedurig is aangevuld, en door MELIS STOKE wordt aangehaald.

De Egmonder Monnik mag dan nu een bloote naschrijver genoemd worden (30), doch behoeft zulks niet in alles geweest te zijn; terwijl hetgeen hij na de 9e eeuw vermeldt, door hem ontleend is uit hetgeen zijne voorgangers, de Egmonder kloosterbroeders hadden aangeteekend, of weder van el-

(30) Dus noemt hem de Eerw. G. H. M. DELPRAT in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* van NIJHOFF, D. II. bl. 245, die hieromtrent ook opgeeft, dat die *Annales Xantenses* uit de Abdij van Egmond of eene der Utrechtsche Kerken afkomstig zijn. Het eerste is waarschijnlijk, daar vele HSS voor de verwoesting der Abdij of ontvreemd of geborgen zijn, ja zelfs door de verwoesters zijn verkocht, gelijk dan ook van tijd tot tijd een en ander daarvan aan 't licht komt. VAN WIJN, D. I. 4e St. bl. 366 en vv.

ders bekomen en afgeschreven hadden (31). Zoo veel schijnt uit een en ander te blijken, dat men in de Abdij er werk van maakte om belangrijke gebeurtenissen op te teekenen en te bewaren, als mede oorspronkelijke stukken, charters, geregtelijke gewijsden, voor- of tegenschriften, uitspraken der Graven van Holland enz. in een archief te plaatsen. Door het gebruik dat daarvan de schrijver van het *Chronicon*, vroeger MELIS STOKE, later A LEYDIS en anderen, gemaakt hebben, is ook bij het verloren gaan van vele der oorspronkelijke stukken, veel dienst aan de geschiedenis bewezen. Zelfs de registers van leengoederen, de rekening van ontvang en uitgaaf, waarin men bijzonder naauwkeurig was, en waarvan de latere nog aanwezig zijn, zijn niet onbelangrijk voor de kennis der zeden, gebruiken, wijze van rekenen, van bouwen, van verhuring van landen en erven, van regtsgedingen en regtspraken enz. in die oude tijden (32). Wij zullen hiervan, voor zoo verre wij

(31) Wij hadden ons gevleid, dat het Koninklijk Instituut er in geslaagd zoude zijn, om op deszelfs uitgeschrevene prijsvraag, betrekkelijk de bronnen der oude Chronykschrijvers, ook der Egmondsche, een voldoend antwoord ontvangen: doch daartoe is misschien nog niet genoeg ontdekt. [Ook bij de Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leyden is eene vraag over dit onderwerp aanhangig.]

(32) Wij zullen later met een woord gewag maken van hetgeen in de Abdij voor de schoone kunsten gedaan is. VAN WIJN heeft uit overgeblevene stukken en beschrijvin-

er kennis van dragen, gebruik maken bij de beschouwing der Abdij, als wereldlijk gesticht, waartoe wij nu overgaan, en uit welk oogpunt het wel belangrijk kan geacht worden haar te beschouwen, omdat zij zich al vroeg op dat standpunt gesteld heeft, en daaraan veel heeft ondergeschikt gemaakt.

Volgens ons voorgesteld doel kunnen wij bij het eerstgenoemde, voor hoeveel onderzoek nog stof opleverende, niet langer stilstaan, daar wij het meer als ter inleiding van onze verdere mededeelingen en beschouwingen behandelden.

II.

De Abdijen als Wereldlijke en Kerkelijke Gestichten.

De Egmondsche Abdij was dan, gelijk later ook de Rhijnsburgsche, een uitvloeisel van den reeds heerschenden geest bij de invoering des Christendoms hier te lande. Gelijk wij reeds opmerkten,

---

gen der sieraden van de Abdij een en ander geleverd, waaruit blijkt, dat ook in dat opzigt deze inrigting niet onbelangrijk was en de inkomsten *wel* besteed werden.

had de geestelijkheid van haar eigenlijk gebied op een ander den voet gezet, en hoe dit ontstond en zich ontwikkelde, zal ons de geschiedenis der genoemde Abdijen, vooral weder de *Egmondsche*, leeren, op wier stichting wij nu allereerst de aandacht vestigen. Wij doen dit hier, omdat wij er naar ons opgegeven plan hier de beste aanleiding toe vinden, en wij doen het te meer, omdat deze, in sommige opzigten onzekere zaak der nadere beschouwing waardig is, en wij ons vleijen, zoo al niet de onzekerheid weg te nemen, echter iets tot de waarschijnlijkheid te kunnen toebrengen, waarmede men, bij geschiedkundige navorsching van dezen aard, zich menigmaal moet te vreden houden.

Naar algemeen getuigenis was er dan te *Egmond*, welke plaats reeds den Heidenschen bewoners dezer landen heilig was, eene kerk gesticht, door ADALBERT, één der eerste predikers des Christendoms in Kennemerland, wiens stoffelijk overblijfsel daarin zou begraven zijn. Door de invallen der Noormannen, in het midden der 9e eeuw, was deze verwoest. Nu wordt door onze oudste geschiedschrijvers vermeld, dat, volgens eenen door hen medegedeelden giftbrief (33), door KAREL (*den Kale*)

(33) MELIS STOKE, Ie b. IIe bl. *Chronicon Egm.* (ed. MATTHAEI) p. 430 (ed. KLUITII), p. 14—17. A LEYDIS l. l. p. 6 en 7. BOCKENBERGI *catalogus et brevis hist. Antist. Egm.* p. 20. P. SCHRIVERIUS *out Batavien*, bl. 41. — De giftbrief was afkomstig uit het klooster te *Egmond*.

aan zekeren DIEDERIK, of DIETRIJK, de Kerk (*Ecclesia*) van *Ekmunde*, en wat er geregtelijk toe behoorde, zou geschonken zijn in 863. Tegen dat jaartal hebben DOUZA, SCHRIVERIUS, VOSSIUS en velen na hen, gewigtige bezwaren ingebragt, en deze gift in 922, onder KAREL *den Eenvoudige*, gesteld. WAGENAAR en de schrijver der Nalezingen (34) hebben zich veel moeite gegeven om dit door berekeningen vast te stellen, al hetwelk wij hier niet herhalen zullen, hoewel wij er ons niet mede vereenigen. BILDERDIJK (35) heeft, in het eerste gedeelte zijner Geschiedenis onzes vaderlands, hierover licht verspreid. Te regt merkt hij toch op, dat de bedenking, dat KAREL *de Kale*, geen goed kon wegschenken, behoorende tot het gebied van Keizer LOTHARIS, waartoe *Holland* toen behoorde, vervalt, als men in den giftbrief geene instelling van het Graafschap *Holland* vindt, gelijk men dit tegen de duidelijke letter heeft willen doen.

De gift bestaat in landeigendommen en regten, die de broeders in elkanders gebied zeer wel konden bezitten, en die misschien van KAREL *den Grooten* afkomstig waren, zoo als LODEWIJK, in 858, het foreest *Hasda*, 't welk zijn eigendom was, insge-

(34) D. II. bl. 110—116.

(35) D. I. bl. 167—208. Hij erkent ook hier veel aan den uitmuntenden KLUIT verschuldigd te zijn. Deze toch is de echt kritische beoefenaar onzer geschiedenis.

lijks aan DIEDERIK, toen Graaf genoemd, geschonken heeft. Maakt nu BILDERDIJK (36) het aannemelijk, om zelfs de instelling van het Graafschap, vóór 863, aan KAREL *den Kale* toe te kennen; waarom zouden wij dan met de overlevering de gift der kerk van Egmond niet aan denzelfden toeschrijven (37)? Van dezen KAREL schreven toch de Bisschoppen uit het Synode bij *Carisiacum* aan LODEWIJK, duitsch Koning: » Carolus Calvus » partim juventute, partim fragilitate, partim alio» rum callida suggestione, etiam et minarum neces» sitate, quia dicebant petitores, nisi eis illa loca » sacra donaret, ab eo deficerent, laicis donavit" (38). Dit is ook op de voornoemde gift toepasselijk, welke KAREL, op instantie van zekeren Graaf HAGANO (volgens den brief), aan zijnen getrouwen DIEDERIK gedaan heeft. Deze HAGANO wordt genoemd Graaf van *Sancten*, en oom van DIEDERIK (39), en hierdoor

---

(36) t. a. pl. bl. 176.

(37) Dat zoowel het Graafschap als de Kerk van Egmond door den Frankischen Koning geschonken zijn, schijnt ons ook daaruit te blijken, dat de Duitsche Keizers ze gedurig reclameerden en er over trachteden te beschikken. Van hier de strijd tusschen de Graven en Keizers.

(38) BALUSIUS, Tom. II. p. 101. E. A. SCHMIDT in zijne: *Geschichte von Frankreich*, 1er band, 207 s., in de. *Geschichte der Eur. Staten*, *herausgegeben von* HEEREN *und* UKERT, hechtte hierop insgelijks.

(39) P. SCHRIVERIUS t. a. pl. bl. 59.

wordt onzes inziens de zaak ten opgegevenen tijde zeer waarschijnlijk. Groot bezwaar blijft er nogthans over, als men dezen DIEDERIK I in 863 door KAREL begiftigd stelt, en DIEDERIK II, zijn zoon, in 938 houdt gestorven te zijn; dan genoegzaam is het bewezen, dat deze filiatie valsch is, en dat DIEDERIK, de 2e genoemd, niet de zoon geweest is van DIEDERIK, gewoonlijk de 1e genoemd, al ware die eerst in 923 gestorven (40). — Die DIEDERIK, de 1e genoemd wordende, heeft zeker voorgangers gehad, en tusschen hem en DIEDERIK II, zijn ook weder hoogstwaarschijnlijk anderen geweest. BILDERDIJK (41) zegt hiervan, waarmede wij ons gaarne vereenigen: »met DIEDERIK II (zoo men »hem noemt) begint eigenlijk de geschiedenis der »Graven van Holland. Want vroeger is er geen »verband of samenhang in de weinige berichten, »die hen betreffen en tot ons overgekomen zijn." — Wij moeten echter aan dien DIEDERIK I, hij zij dan die, welke de kerk van Egmond van KAREL *den Kale* als gift ontving, of hij zij een ander, die later leefde, iets zeggen, omdat hij wel niet de stichter der Abdij kan genoemd worden, maar nog-

(40) Volgens de *Annales Egmond.*, van A LEYDIS, p. 8, zou DIEDERIK I in 902 gestorven zijn, en zijn zoon DIEDERIK II in 998 of 990, die alzoo wordt gezegd 88 jaren geregeerd te hebben, 't welk door BILDERDIJK anders wordt uiteengezet.

(41) t. a. pl. bl. 194.

thans de aanleiding daartoe gegeven heeft. Vóór DIEDERIK II toch is er, door een' zijner voorgangers van denzelfden naam, een houten klooster gebouwd voor Nonnen, 't welk hij volgens zijne verkregene regten (*ut libere haec omnia teneat atque possideat, habeatque potestatem de his juxta libitum suum ordinandi seu faciendi*) en uit zijne goederen rijkelijk begiftigde. Er worden hierbij vele wondere dingen verhaald, welke men gereedelijk tot de fabelen der overlevering mag brengen. Maar dat er nog in de 9e eeuw zulk een houten Nonnenklooster is gebouwd, 't welk reeds goederen en regten had, wordt algemeen erkend, alsmede dat daarin die DIEDERIK, die het had laten bouwen, met zijne echtgenoot was begraven. Dit gaf dan aan dit klooster eenige meerderheid boven andere, en beloofde een duurzaam bestaan. Het was om dubbele reden het heiligdom van het regerend stamhuis. Van hier, dat DIRK II, met wien de geschiedenis onzer Graven eerst begint, zich dit Klooster bijzonder aantrok, hetwelk door de invallen der West-Friesen (de Noormannen der 10e en twee volgende eeuwen voor Holland) veel had geleden. Hij liet eene nieuwe sterke Abdij van steen opbouwen (42), welke hij met Monniken bevolkte uit de Benedictijnerorde, welke orde te dier tijde den roem van

(42) Dit schijnt na het midden der 10e eeuw geschied te zijn. Z. A LEYDIS l. l. p. 9 en anderen.

haren stichter zocht te herstellen (43), 't welk alzoo bewijs is voor 's Graven goede inzigten. De Nonnen, naar Bennebroek verplaatst, stierven daar uit: doch hij stichtte te Rhijnsburg op de plaats, waar hij de Friesen verwonnen had, eene kerk, bij welke later door de Gravin PETRONELLA een vrouwenklooster gevoegd is, waardoor alzoo die beide Abdijen, onder dezelfde wereldlijke bescherming staande, menigmaal te zamen voorkomen, ook bij het inroepen dier bescherming.

De reden, waarom DIRK II te *Egmond* Monniken plaatste, schijnt uit de onveiligheid der plaats; aan de zeekust (aan de einden der aarde, zegt een Utrechtsch Bisschop) en zoo blootliggende voor de strooptogten der Westfriesen, te zijn gelegen. Ziende toch, dat de vroome stichter zich bedrogen had in het geloof, dat de sterke gebeden der zwakke Nonnen genoegzame bolwerken tegen die vijanden zouden geweest zijn, nam hij tot andere wapenen de toevlugt, plaatsende in de versterkte Abdij (44)

---

(43) Men zie over deze herstelling ROYAARDS, t. a. pl. bl. 175 en volgg.

(44) Men vindt er eene afbeelding van bij VAN HEUSSEN, l l. Tom. II. p. 74. De Abdij heeft het voorkomen van een slot, dat tegen een coup de main bestand schijnt. Men zie ook VAN WIJN, *Huisz. leven*, 4e Stuk, bl. 425—462. De Abdij bezat ook een klokkenspel, 't geen in die tijden eenig was. A LEYDIS, *Annal* l. l. p. 141. VAN WIJN geeft t. a. pl. ook menig bewijs, dat de Abdij veel

Monniken, zoodat dezelve later bij eenen inval, toen het dorp grootendeels verwoest werd, ontzien en onaangetast bleef.

Hij bevestigde verder, niet alleen de door zijnen voorzaat gedane begiftigingen, maar voegde er vele nieuwe bij, meestal bestaande in grondbezittingen en hoeven, welke gezegd worden gegeven te zijn tot *onderhoud* der kloosterbroeders (45). Hierdoor kregen zij wel eenig wereldlijk beheer en de Graven, die naar het voorbeeld der Frankische Koningen het priesterlijk gezag, vanwaar zij steun en sterkte ontleenden, vierden, meenden hierdoor dat geestelijk gesticht ook tot hunne wereldlijke belangen dienstbaar te maken; doch de Abten waren toen nog niet, dat zij naderhand zochten te worden, en werden, gelijk er Bisschoppen en allerlei

---

heeft toegebragt in de eerste tijden van haar bestaan om de schoone kunsten, als beeldhouw-, schilder- en drijfkunst (in goud en zilver) aan te moedigen.

(45) *Chronicon Anonymi ed.* KLUIT, I. 1. p. 28, waar de verschillende giften worden opgegeven, gelijk ook bij A LEIDIS, l. l. p. 10, en die KLUIT opgeeft getrokken te zijn uit de oude registers der Abdij. BILDERDIJK t. a. pl. II D. bl. 1, meent, dat hierover veel te zeggen ware voor oudheid en taal, 't geen VAN WIJN reeds gedeeltelijk bewezen heeft, en waaromtrent wij het betreuren, dat BILDERDIJK, zoo als hij zegt, zich heeft moeten inbinden, 't welk wij wel wenschten dat hij elders gedaan had, waar hij niet ten voordeele der geschiedenis uitweidt.

prelaten naar streefden, *wereldlijke Heeren* (46).

Maar dewijl, door de vermeerdering der goederen, meer en meer wereldsche zorgen en beheeringen noodig werden, ook om twistgedingen te beslissen, werden zij allengs op dit standpunt gebragt. De weldenkenden in de kerk keurden dit wel af, dewijl dit aanleiding gaf en geven moest tot bemoeijingen, die den geestelijken stand onteerden, en hunnen eigenlijken werkkring belemmerden (47), doch het kwaad, gelegen in het hun verzekerde middel van bestaan, was niet meer te keeren en werd

(46) Onderling noemden zij zich broeders, doch in de 14e eeuw worden zelfs de Monniken *Heeren* genoemd. VAN WIJN, t. a. pl. 5e Stuk, bl. 598 en 596.

(47) Het 3e cap. van de *Acta Conc. Troslejan. anno 909* was hiertegen sterk gerigt. Daarin wordt gezegd: » qui » Sanctitate religionique caelesti intenti esse debuerunt, » sui velut propositi immemores, terrenis negotiis va» cant, quidam etiam necessitate cogente, monasterio» rum septa derelinquunt, et volentes nolentesque saecu» laribus juncti, saecularia exercent." Dit is geheel op de Abten en Monniken van Egmond toepasselijk, na de concessien van DIRK V, die wij straks vermelden zullen. Weinig baatteden de besluiten van dit Concilie, waarvan de vroome FLEURY, zoo als SPITTLER hem te regt noemt, zegt: (*Hist. Eccles.* vol. XI. L. 54 en 44) » En général on voit dans les décrets de ce Concile » beaucoup de science ecclésiastique et pieté." Maar door Kerkvergaderingen was vroeger noch later het kwaad in de Kerk te stuiten. Men zie *Archief* enz., D. IX. bl. 21. noot 19.

erger zelfs. De Pausen trokken hiervan weldra partij, 't welk de Vorsten niet bekommerde, dewijl deze door den geestelijken arm, dien zij meenden wel te kunnen bedwingen, de kleine wereldlijke heeren hoopten te beteugelen. In beiden bedrogen zij zich (48). De geschiedenis der genoemde Abdijen bevestigt zulks mede. Wij moeten daartoe het oog slaan op hetgeen in 1080 onder Graaf DIRK V gebeurde, hetwelk den grond leide tot al die verwarringen en botsingen tusschen het wereldlijk en kerkelijk gezag, welke voor een groot gedeelte verder de geschiedenis der *Egmondsche Abdij* uitmaken.

Genoemde *Graaf* bevestigde al de voorregten, door zijne voorzaten geschonken, dezelve bij name in zijn charter (49) noemende, en gaf bovendien aan den Abt het regt, om zelf, of door zijnen *Advo-*

(48) GIESELER, *a. a. O.* II B. 1 Abth. S. 24, *ueber Verhältnisse der Prälaten zur weltlichen Macht*, en S. 30, *ueber Verfall der Klöster*, heeft hierover een juist oordeel geveld.

(49) Dit Charter vindt men in zijn geheel bij A LEYDIS L. l. cap. 17. De bijzondere concessie van DIRK V komt ook voor bij KLUIT, in het *Chronicon Anonymi*, p. 62. eenigzins anders dan A LEYDIS die opgeeft. De laatste geeft onder anderen op: » nullus mortalium audeat *plantam* habere sine Abbatis permissione", waar KLUIT, naar zijn HS, voor *plantam*, *placitum* heeft, 't welk hij verklaart als *conventum habere*.

caat, geregtsdagen te houden, of regt te doen zonder dat er beroep bestond.

Hij schonk hierbij vele nieuwe voorregten en vrijheden, ook vrijdom van cijns of tol, aan alle onderhoorigen der Abdij, door het geheele Graafschap, en eindelijk ook *de regterlijke magt in Alkmaar*, welk laatste den Abt geheel in wereldlijke zaken wikkelde (50). Zoo werden de Abten onafhankelijke Meesters, en werd er een gebied in een gebied gevormd, waartegen het goed was, dat later door de Advocaten, tot heeren gemaakt, een tegenwigt ontstond, hoewel ook hieruit veel kwaads voortvloeide. De Graven hadden echter reeds te veel uit hunne handen gegeven, en deden het nog verder. Zij meenden altijd hunne opperregten over die geestelijken wel te zullen handhaven, daar deze, die ook in nood, als zij hunne bescherming behoef-

(50) WAGENAAR II. 198, betwijfelt het, of *dit* wel in het charter voorkomt, omdat hij er alleen gewag van vond gemaakt bij MELIS STOKE. Doch zoo wel bij A LEYDIS, p. 18, als bij KLUIT, vindt men in het charter deze woorden: » Concessit eidem Abbati Stephano suisque » successoribus judiciariam potestatem in ALCMAR, quod » *Ambacht* teutonice dicitur." KLUIT bewijst, dat dit meer is, dan het eenvoudig *Ambachtsheer* zijn, zoo als DOUZA opgeeft bij de plaats van MELIS STOKE, II. 46, die het '*t Scoutheetdoem* noemt, 't welk naar KLUIT beteekent, zoo als het in oude stukken omschreven wordt; *Dat Ambochts Gherecht, dat men hiet dat daghelijks gherecht.*

den, erkenden, doch dan bleek het juist, dat de Graven te veel hadden weggeschonken en in hun gezag gebonden waren. — Er bestond evenwel tot deze concessie eene aanleiding, waarop door vele onzer oude Chronykschrijvers en de Egmonder berigtgevers niet gelet is (51). Toen genoemde Graaf DIRK V, 13 jaren oud was (en de prooi zijnde der partij, die zijn oom en vader zoo heldhaftig gefnuikt hadden), had *Koning* HENDRIK, bij twee giftbrieven van 30 April en 2 Mei 1064, aan den Utrechtschen Bisschop, bij meerder, ook de Abdij van Egmond weggeschonken of uitgegeven (52), 't geen Bisschop

(51) DE BEKA in het *Chronicon auctius* bij MATTHAEUS, *Anal.* Tom. III. p. 78, vermeldt zulks.

(52) BILDERDIJK, II. 25 zegt, bij de aanhaling dezer giftbrieven, of de vermelding van derzelver korten inhoud, » dat men het dertienjarig knaapje (DIRK V) dit alles » liet wegschenken;" doch dit is uit de giftbrieven niet op te maken, die dezelve, gelijk ook de toon en inhoud aanduidt, aan HENDRIK toekennen. Om het stilzwijgen van vele oude schrijvers hebben SCHRIVERIUS en BOXHORN aan derzelver echtheid getwijfeld, welke nogthans door v. MIERIS, die dezelve in zijn *groot Charterboek*, D. I. bl. 66—68 mededeelt, genoegzaam bewezen is. BILDERDIJK hierop niet lettende, maar toch inziende, dat de Keizer hierin beschikt moet hebben, brengt eene plaats bij uit een oud Chronykschrijver, waarin gezegd wordt, dat de Keizer *per modum restitutionis et partim commissi* (verbeurd goed) *Episcopo donaverat comitatum Hollandiae*, *Abbatiam Egmundae* etc. Hij citeert hierbij alleen MATTHAEUS *Anal.* Deze

WILLEM van dezen verzocht had, en waartoe HENDRIK regt meende te hebben, omdat hij in het Leen het broederen-erfregt niet erkende en dus reeds na den dood van DIRK IV het Graafschap aan het Rijk vervallen rekende. Onedel was het evenwel dit regt nu te laten gelden.

Doch Graaf DIRK, tot de jongelingsjaren gekomen, hernam fier zijne regten, nam Bisschop KOENRAAD gevangen en ontsloeg hem op zijn woord, van hem *Holland* enz. niet meer te betwisten. Alzoo ook de Abdij van *Egmond*, die in de gift was uitgedrukt, zich toeëigenende, was hij ligtelijk genegen, om, op verzoek van den Abt STEVEN, dezelve een meer onafhankelijk bestaan te geven, en meer tot een wereldlijk goed te maken. Want de Bisschop kon altijd wederom op dezelve, als geheel geestelijk goed, meer zijne regten laten gelden. Om zich nu tegen den Bisschop als wereldlijk Heer en leenman te sterken, gaf de Graaf den Abt een gebied in zijn gebied, en de Abt, die gaarne alle bisschoppelijk gezag, ook waar hij hieraan in geestelijke zaken onderworpen moest zijn, afschudde,

---

onvolledige aanhaling, gelijk hij die meermalen doet, maakt het naslaan moeilijk. De plaats is nergens door ons in eenige Chronyk gevonden. Het daarin vermeldde komt met de giftbrieven nogthans overeen. Het jaartal waarin die Chronykschrijver zulks plaatst, zou moeten aantoonen, of het vóór of gelijktijdig met die giftbrieven door hen gerekend wordt geschied te zijn.

greep gretig deze gelegenheid aan, die hem dubbel vrij maakte. Van hier werden, wegens de de aanmatigingen des Bisschops, den Abt wereldlijke attributen geschonken, en om een kwaad te ontgaan een ander daargesteld. Graaf DIRK bevestigde alzoo alle vroeger geschonkene voorregten aan de Abdij, en voegde er, gelijk wij zagen, nieuwe bij (53).

Wel bleef hij Heer, beschermer en Judex in alle wereldlijke dingen, doch de Abten, de volmagt hebbende tot eigen regtsoefening, riepen die bescherming slechts in, waar zij te kort schoten, en drongen dan met hunne verkregene regten op eene beslissing naar hunnen wil.

Noch de Graaf, noch de Abt bleef bij het zijne. Van hier die verwikkelingen tusschen het wereldlijke en kerkelijke, en, naar gelang der omstandigheden, beider bemoeijing met zaken, die buiten hen waren. Wel had hiertoe de Keizer en de Bisschop aanleiding gegeven, en zoo lang deze zich aanmatigden, wat hun niet toekwam, was het opgegevene een noodzakelijk kwaad. Wij vinden van dit kwaad, zoo wel als van de herstelling daarvan, een merkwaardig voorbeeld onder Gravin PETRONELLA, weduwe van FLORIS II, welke zoo veel invloed op de Abdij uitoefende, dat zij haren kapellaan ANSELINUS tot Abt aan de kloosterbroe-

(53) A LEYDIS, l. l. cap. 16 en 17.

ders opdrong (54). Inziende dat door zijn verkeerd bestuur en den invloed der wereldlijken de Abdij te gronde zou gaan, nam zij, om zich niet geheel in de armen der kloosterlingen te werpen, de toevlugt tot den Bisschop van Utrecht, die, reeds in 1113, in eene geheel geestelijke of kerkelijke zaak erkend was geworden. Bisschop ANDREAS schreef daarop met genoemde Gravin aan den Gentschen Abt ARNOLD, om van hem eenen bekwamen Monnik tot Abt over Egmond te ontvangen, die den vervallen staat der Abdij herstellen zou (55). Hoewel dit als bewijs zou kunnen gelden, dat noch

(54) In het *Chron. Anonymi*, ed. KLUIT, p. 68 leest men: » circumventa a quibusdam potentibus et familiaribus » suis est, ut Anselinum capellanum suum a fratribus » Egmundensibus monachum suscipi impetraret ut, il- » lo statim Abbate constituto, ipsa de substantia Eccle- » siae suo commodo et voluntati liberius consuleret. Ef- » fectum igitur habuit suggestio perversorum, et homo » simplicis naturae et ignarus penitus monachici ordinis » nomine tamen Abbas est constitutus. Caeterum res » Ecclesiae in potestatem devenerunt manus alienae et » erat videre miseriam fillis penuriam potientibus." — De Kloosterbroeders beweerden daarna, dat zij de vrije keuze van hunnen Abt hadden. Welligt heeft de invoering der *Canonica Electio* in de Bisdommen hiertoe ook versterking gegeven. Deze toch is in 1145 in de Utrechtsche Kerk ingevoerd.

(55) Door A LEYDIS, l. l. c. 19 en 20, en in het *Chron. Anonymi*, l. l. p. 74, wordt letterlijk hetzelfde verhaald.

in de Abdij, noch in het Utrechtsche bisdom, zulk een man gevonden werd, zoo kon echter deze handelwijze ook uit zucht, om alle partijdigheid te ontgaan, zijn voortgevloeid. ARNOLD zond daarop in 1129 WALTER, wien hij voor deze betrekking geschikt rekende, en die zich ook als zoodanig' kennen deed. Deze werd vervolgens door den Utrechtschen Bisschop tot Abt in de Abdij gewijd, die bij dezelfde gelegenheid alles stiptelijk onderzocht en de herstelling van de vervallene tucht en van andere kerkelijke zaken den nieuwen Abt opdroeg. Hieruit zien wij het weldadige van Bisschoppelijk oppertoezigt in geheel kerkelijke zaken, waardoor zoowel de Abt als de Monniken aan orde en regel gebonden waren. Dit oppertoezigt is daarna geheel vervallen, waardoor de weg tot volslagen verval der tucht geopend werd, en de Abt, of van der Monniken wil afhing, of waardoor deze den Abt ook tot hun wereldsch belang vierden. Wij zullen dan opgeven, hoe zulks geschiedde, vooraf nog een en ander vermeldende, welks opmerking hier belangrijk is.

Dezelfde Gravin stichtte bij de Kerk van *Rhijnsburg* een Nonnenklooster, waarover wij reeds gesproken hebben. Ook hiertoe was de Bisschop van Utrecht behulpzaam, zoo veel die aangelegenheden betreft, welke van kerkelijken of geestelijken aard waren. Hij wijdde de eerste Abdisse in 1133,

en nam het Klooster onder de bescherming van zijn' bisschopsstaf (56).

De opvolgsters der Abdisse namen den titel van *Celsitudo* aan en schreven zich *Dei gratia Abbatissae*, waardoor zij zich, even als de Graven, op een geheel onafhankelijk standpunt stelden. Ook voor haar schijnt het bisschoppelijk oppertoezigt lastig te zijn geweest, zoodat zij, zich daaraan gaarne onttrekkende, later het Pauselijke liever aannamen, waartoe zij daarenboven listiglijk werden overgehaald (57). Wij moeten hierbij nog opmerken, dat in het *Chronicon*, door KLUIT uitgegeven (58), vermeld wordt: » in his Sanctimonialibus » de Saxonia adductis, religionis gravitas et claustralis officii non parva cognitio fuit, quarum » industria hodieque in his, quae per earum magisterium informatae sunt, apparet;" waarbij KLUIT niets aanmerkt, en daar dit getuigenis van den Chronykschrijver in tegenspraak is met de

---

(56) A LEYDIS, l. l. c. 21. p. 24. Over de stichting van het klooster is lezenswaardig, noot 33 van KLUIT op het *Chronicon*, p. 83 etc. — Het jaartal wordt hier op 1133 gesteld.

(57) Paus ALEXANDER III, wiens Brief te vinden is bij v. MIERIS I. 118, spreekt nog wel van bisschoppelijk toezigt, doch om der *zwakke zusteren wil* het klooster in zijne magtige bescherming nemende, werd de Bisschop eigenlijk uitgesloten.

(58) *Hist. crit. Com. Holl. et Zeel.* T. I. P. I. p. 84.

door denzelfden KLUIT, naar een charter van Koning LOTHARIUS, opgegevene reden der verplaatsing, welke wij reeds in het midden bragten (59), schijnt het moeijelijk te beslissen wat hier voor waarheid is te houden. In het genoemde charter wordt toch gezegd: »Ex consilio prudentium et »bonorum satius visum est eas Sanctimoniales re»moveri et aliorsum transferri, quia ex levitate earum »non parum religio et res Ecclesiae illius dilapsae »et minutae erant." KLUIT teekent hierbij aan: »Laudatur prima Rhynsburgensium Monialium in»stitutio, et satis haec laudabilis videtur fuisse. »Sed ex chartis, quae monasterii reformationem »et Regularum instaurationem spectant, patet, a »primis Institutis postea admodum descivisse."

Dit neemt het verschil niet weg, of men moet aannemen, dat de reden voor de verplaatsing, in het charter opgegeven, onjuist is, of dat de verplaatste Nonnen, geleerd en verbeterd, op eenmaal zijn geworden, wat zij volgens den chronykschrijver en andere getuigenissen waren. Zoo wel het een als het ander is onwaarschijnlijk. Het charter is echt, en in hetzelve wordt meermalen en duidelijk dezelfde reden uiteengezet. »Pro augmen»tando religionis cultu nova inchoare salutiferum

(59) *Hist. crit.*, Tom. II. P. I. p. I. 62. In *Cod. diplom.* ad A. 1135, »levitate nocebant Ecclesiae."

» est, ita non minoris apud Deum meriti est, » inchoata antiquitus, sed neglecta, in melius mu- » tare et ordinare, eorumque redintegrationi vigi- » lem curam adhibere." Het is ons voorgekomen dat men, hetgeen in 1133 geschied is, verward heeft met dit gebeurde in 1135. In 1133 zijn uit *Saxen* en wel uit *Lutterlinogeburch* Nonnen ontboden naar *Rhijnsburg*. Indien men hiertoe de beste, hetgeen zeer waarschijnlijk is (Gravin PETRONELLA had verzocht om Nonnen, die lezen en zingen konden), genomen heeft, dan kan er na dien tijd spoedig onder de overgeblevene verval zijn gekomen. Deze overgeblevene werden verplaatst, *alibi* et *aliorsum* zegt het charter, doch het geeft niet op, *werwaarts*. De *Annales Saxoniae* zwijgen van deze verplaatsing naar Holland. Volgens onze oude Chronykschrijvers heeft men gesteld, dat de in 1135 verplaatste Nonnen ook herwaarts zijn gekomen, hetgeen niet waarschijnlijk is, en ook niet gezegd wordt. In 1133 waren slechts sommige naar Rhijnsburg gekomen. Zoo zijn het Charter van LOTHARIUS en de Chronyk niet in strijd. Zoo kan men aannemen dat de Saxische Nonnen, die in de Abdij van Rhijnsburg werden geplaatst, vrome zusters waren.

Om nu tot de Abdij en de Abten van Egmond terug te keeren, zoo merken wij op, dat onder den genoemden Abt WALTER, die ook in 1136

nog de hulp van den Utrechtschen Bisschop (60) tot verdere hervorming des Kloosters inriep (61), de Abdij bloeide en van dezelve veel goeds uitging. Doch een en ander hing reeds zoo zeer van de individuële hoedanigheden des Abts af, dat eene verkeerde keuze alles besliste, zoo als daarna bleek. Meer uit welwillendheid toch, dan uit kracht van regt, erkende men bisschoppelijk bestuur. Bovendien hadden de Abten reeds te veel wereldlijk beheer, buiten hetwelk zij de Bisschoppen houden *moesten.* Dit belemmerde hen nu wel, als zij hunne geestelijke zaken goed behartigden, doch juist hierin bleek het, dat de Abdij een wereldlijk gesticht geworden was. Hiertoe hadden de Abten reeds vroeger verschillende Advocaten (62) gebruikt. WAL-

(60) De Utrechtsche Bisschoppen zochten daarom door begiftigingen hunnen invloed op de Abdij te sterken. GERARDUS, SUWARDUS en HERIBERTUS worden door VAN HEUSSEN, l. l. II. 75 opgegeven dit gedaan te hebben, en of zelve, of door hunne Suffraganten, tot 1187 invloed op de Abdij te hebben uitgeoefend.

(61) Deze Hervorming schijnt in verband te staan met de Hervorming der Kloosters in Frankrijk en Vlaanderen te dien tijde, en misschien wel met de bewegingen van TANCHELIJN en de stichting der Praemonstratensen door NORBERT. WALTER was toch aan het hervormen, en deed daarom welligt iets meer, dan het oude herstellen.

(62) Advocaten der Kerken en Kloosters waren wereldlijke leenmannen, meestal gekozen uit de aanzienlijken. A LEY-

TER, dien het geestelijke en wetenschappelijke boven al ter harte ging, besloot eenen vasten Advocaat te benoemen, opdat Hij en zijne opvolgers minder wereldsche zorgen hebben zouden. Om menigvuldig bewezene diensten koos hij zekeren BERWALDUS, wiens geslacht gezegd wordt af te stammen van den Frieschen Koning RHADBOUT. Of dit met Grafelijke toestemming geschiedde, is onzeker (63). Intusschen was deze BERWALDUS de eerste wereldlijke Leenman der Abdij, door den Abt aangesteld, 't welk den grond tot vele twisten legde. Onder cijns kreeg hij eene der hoeven van de Abdij ter woon, welke zijn zoon DODO (wiens nakomelingen den titel van Heeren van Egmond aannamen) naderhand in een slot herschiep, om alzoo, niet alleen de justitiedienaar, maar ook de verdediger van de Abdij en deszelfs goederen tegen vijanden te zijn, doch van waar altijd meer vijandelijkheden tegen de Abdij zelve zijn uitgegaan. Dit vloeide uit den aard der zaak voort. Twee magten gaan zelden rustig nevens elkander, en zij waren hier zeer digt bijeen. De Heeren van Egmond,

---

DIS zegt, l. l. p. 25: » Advocatus Ecclesiae dicitur defensor Ecclesiae. Remaldus fuit primus Advocatus infeudatus Ecclesiae Haecm." BREDIE in zijn *Woordenboek* heeft op het woord eene goede uitlegging. [Verg. echter NEUDECKER, *Lex. d. Kirchen-Geschichte*, in v. *Defensores*.]

(63) De uitspraak van FLORIS III bij A LEYDIS, c. 26 schijnt dit meer te ontkennen dan te bevestigen.

hetzij door rijkdommen of bewezene krijgsdiensten magtiger geworden, onttrokken zich allengs aan de ondergeschiktheid aan den Abt, begrijpende in die afhankelijkheid het hun opgedragen werk niet te kunnen verrigten. Zij gingen hierin soms de grenzen te buiten, hakende naar meerder magt en vermogen, ten koste der Abdij; doch men moet hierbij opmerken, dat de Abt en de Kloosterbroeders ook menigmalen den Advocaat in de uitoefening des regts belemmerden, en van hem ten nadeele der schatpligtigen en tot schade der landen, aan de Abdij behoorende, te veel vorderden. De Abt trok toch steeds meer en meer aan zich, 't geen de wereldlijke magt, vertegenwoordigd in den Advocaat, als Heer, lede aanzag en zocht te stuiten, hetwelk wederom een tegenwigt gaf, zoo als in die tijden noodig scheen. Zoo lang evenwel de Graaf en de Bisschop, een ieder in het zijne, hunne opperregten zouden handhaven, werden de geschillen gemakkelijk beslecht, waarvan menige Grafelijke uitspraak bewijs oplevert, doch weldra sneed de Graaf voor zich en den Bisschop daartoe de gelegenheid af. Reeds vroeger was er tusschen de Graven van Holland en de Bisschoppen van Utrecht oneenigheid ontstaan, zoo als die, op eene kleinere schaal, tusschen den Heer en den Abt van Egmond bestond. De strijd tusschen de wereldlijke en geestelijke magt, tusschen den Keizer namelijk en den Paus, was ook op dit terrein overgebragt, daar de Graven veelal

den Keizer af, en Paus toevielen, terwijl de Bisschoppen, in 's Keizers naam zoo veel gezag voerende, eene tegenovergestelde handelwijze volgden (64). De Keizers zochten alzoo op gelijke wijze, als weleer de Frankische Koningen, door de geestelijkheid wereldsch gezag te herkrijgen, en de Bisschoppen wenschten zich hierdoor van ondergeschiktheid aan den Aarts-Bisschop, ja zelfs van den Paus, te ontslaan (65), terwijl zij zich in wereldsch gezag verheugden. De Graven, ongenegen

---

(64) De Graven hadden wel reden om zich tegen den Keizer en den Bisschop te verzetten, ten einde niet al hunne regten en landen te verliezen. Keizer HENDRIK IV meende, dat het grootste gedeelte van Zuidholland der Utrechtsche Kerk *onregtvaardig ontweldigd was*, en kende het, benevens eenige bezittingen in Rijn- en Kennemerland, en he Klooster-Graafschap Egmond, aan den Bisschop toe (*Dipl. ap.* HEDAM, p. 129), doch de Graven wisten dit te verijdelen.

(65) Ook hier bestaat weder eene uitzondering op de algemeene opmerking, welke de Eerw. BROES, t. a. pl. I D. 275 bl. maakt, hoezeer dezelve in andere opzigten bevestigd is. Wij zouden hier, in de plaats van den Bisschop, den Abt stellen, op wien dit later van toepassing is. — Over de verhouding van het Utrechtsche Bisdom tot het Aartsbisdom *Keulen*, en het onttrekken van het eerste aan het laatste, zie men VAN HEUSSEN, l. l. T. I. p. 529 et 530. — Menigmaal, vooral in de 12e eeuw, maakten beide Bisschoppen gemeene zaak met den Keizer tegen den Paus. — Men zie verder A. MATTHAEUS, in *Not. et Observ. ad Annales Egm.*, p. 163.

aan den Keizer hunne regten af te staan, zochten zich tegen hem met geestelijk gezag te dekken. Graven en Bisschoppen zochten op verschillende wijze onafhankelijkheid, doch beiden verloren hun eigenlijk standpunt uit het oog. Hadden beiden dat bewaard, dan zou er voor Land en Kerk, door gemeenschappelijk bestuur, waarbij echter een iegelijk in het zijne bleef en men slechts wederzijdsche hulp verleende, veel goeds zijn tot stand gekomen, zoo als ten tijde van PETRONELLA in de bewuste Abdijen bleek. Doch Paus en Keizer deden zulks niet, en Graaf en Bisschop volgden, 't welk ook op de minderen overging. Wat nu de Graaf eerst ten opzigte des Abts had gedaan, deed de Keizer ten opzigte des Bisschops, hem meer wereldlijk gebied opdragende, terwijl de Paus, ten nadeele van Graaf en Bisschop beiden, hiervan partij trok, toen de eerstgenoemde hem in de gelegenheid stelde eene magt uit te oefenen, welke hij elders reeds verkregen had, en waarnaar hij ook hier haakte. Dit deed Graaf DIRK VI. De Abdijen van Egmond en Rhijnsburg waren de middelen hiertoe, en de bedevaarten naar het Heilige Graf gaven aanleiding.

Kortelijk moeten wij, tot regt verstand van onze gemaakte opmerkingen en verder te vermelden daadzaken, herinneren dat Keizer KOENRAAD III in 1038 de Utrechtsche Kerk herstelde in 't bezit van *Oostergoo* en *Westergoo*, welke landschappen Keizer LOTHARIUS, ter wille zijner zuster PETRONEL-

LA (66), aan het Graafschap Holland gehecht had, hoewel dit slechts een bezit in naam schijnt geweest te zijn. Keizer KOENRAAD deze gift terugnemende, zegt in zijnen giftbrief (67), dat *deze landen der Kerke van Utrecht onregtvaardiglijk ontnomen waren.* De Bisschop van Utrecht nam er indedaad bezit van, en onderwierp met de wapenen *Groningen* en *Drenthe* aan zijn Kerkelijk-wereldlijk gezag. Graaf DIRK (68) hierover verstoord, poogde, door zijnen zwager OTTO, *Drenthe* den Bisschop te ontrukken, doch bij het mislukken hiervan, sloeg hij zelf het beleg voor *Utrecht*, deinsde evenwel, op het verschijnen des Bisschops in zijn plegtgewaad, voor diens banbliksem terug, en de onversaagde

(66) B. GLASIUS in zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk* enz. D. I. bl. 243 geeft op, dat die gift aan DIRK VI was geschied, 't welk even onnaauwkeurig is als zijne opgave, dat KOENRAAD III in 1128 Oostergoo en Westergoo weder aan de Utrechtsche Kerk hechtte. DIRK II was toch in 1125, bij de verbinding der genoemde landen aan Holland, nog minderjarig, en KOENRAAD III werd eerst in 1137 Keizer. Zijn giftbrief draagt het jaartal 1138.

(67) *Diplomata* CONRADI III, bij HEDA, p. 157.

(68) Deze was Graaf DIRK VI, en niet DIRK VII, zoo als GLASIUS, t. a. pl. bl. 250 stelt. Er is wel eenige verwarring bij de geschiedschrijvers, doch GLASIUS, die even te voren van DIRK VI gewag maakt, en dien ook naar Palestina laat trekken, maakt de verwarring grooter. Misschien is het eene drukfout.

krijgsman smeekte, blootshoofds en barrevoets, om de genade van den bijna verwonnen Priester. De Graaf alzoo het bewijs hebbende gegeven met zijn enkel wapen tegen het dubbele, dat de geestelijkheid zwaaide, te kort te schieten, wierp zich daarop in de armen van het hoogste geestelijk gezag, om daardoor, wrokkende onder zijne nederlaag, over het mindere te zegevieren, en, zoo hij meende, zijn wereldlijk gebied te sterken. In 1139 naar het Heilige Land trekkende, bezocht hij *Rome* (69), en verkreeg van INNOCENTIUS II den zegen (70). Deze handelwijs is in hem zeer karaktermatig. De

(69) Er is verschil over het jaar, waarin DIRK VI naar Palestina trok. A LEYDIS l. l. p. 26 stelt dit vertrek reeds in 1138, 't welk om het voorgevallene te Utrecht hoogst onwaarschijnlijk is, vooral niet in 't begin van dit jaar. Hij geeft verder op, dat hij in 't volgende jaar op zijnen *terugtogt* den Paus bezocht, doch in de door hem zelven p. 27 medegedeelde bulle van den Paus, wordt gezegd, dat hij, naar Jeruzalem *vertrekkende*, dit deed (Hierosolymam proficiscens nostram praesentiam adiit). De bulle draagt het jaartal 1139. VAN MIERIS heeft dit ook voorbijgezien. Hetgeen tusschen hem en den Bisschop van Utrecht voorviel, dat A LEYDIS niet opmerkte, gaf aanleiding tot zijnen togt en zijne submissie aan den Paus.

(70) P. SCRIVERIUS *out Batavien*, bl. 137. Volgens KLUIT (aanteek. op de Egm. Kronyk) is hij eerst in 1143 teruggekeerd. Derhalve heeft hij te voren den Paus bezocht, of de bulle is onecht.

Paus ruilde voor zijnen zegen het oppergezag over de Abdijen *Egmond* en *Rhijnsburg* in. Volgens de Bulle werden zij het bijzonder eigendom van den Pausselijken Stoel (71).

Deze bulle werd genoemd *speciale privilegium libertatis et exemptionis*. Het was indedaad in de gevolgen het voorregt, indien het dien naam dragen mag, van vrijheid tot willekeur en ongebondenheid toe en van uitzondering op orde en regel (72). De Paus nam hiervoor wel genen te bezwarenden cijns of kenpenning, als welke slechts vier schellingen Friesche munt jaarlijks bedroeg, terwijl de inkomsten der Abdij hiervoor ruime schadevergoeding vonden in de Pauselijke concessien, van missen enz., doch iedere koopprijs van zulke voorregten is te duur. Het was den Paus voor het tegenwoordige

(71) Behalve bij A LEYDIS l. l. en anderen, vindt men deze bulle bij VAN MIERIS I. 92 gecollationneerd naar een oud MS, en in alle dingen kritisch verbeterd. Na dien tijd is in den gevelsteen der Abdij, *St. Pieter* als hoofdpersoon geplaatst, hoewel aan *St. Adelbert* de Abdij was toegeheiligd. Ook in de Parochie-Kerk, aan MARIA gewijd, kwam nu PETRUS. VAN WIJN, t. a. pl. Ve Stuk, bl. 534.

(72) BILDERDIJK noemt dit voorregt *onschatbaar*, omdat het den Utrechtschen invloed verminderde. »Maar over het »geheel," dus vervolgt hij, »diende zulk onttrekken van Kloosters en Stiften aan het plaatselijk gezag der Bisschoppen, om den Paus een tegenwicht tegen de Bisschoppen te geven, opdat zij hem niet te magtig zouden worden." t. a. pl. II. 44.

slechts om de erkentenis van zijn oppergezag te doen, en de schatpligtigheid was de erkenning hiervan, die, hoe gering op zich zelve, de bron was van magtige stroomen, allen in den allesverslindenden oceaan wegvloeijende. »Deze in den »aanvang weinig beduidende zaak," zegt SPITTLER (73), »had de gewigtigste gevolgen." Dit is ook hier in 't bijzonder bevestigd.

Zulke Abdijen of Kloosters werden alzoo aan alle bisschoppelijk toezigt onttrokken. De Bisschoppen hadden niet alleen geene regten meer te vorderen, maar zij hadden niet eens het regt meer om den toestand der Kloosters in de geestelijke aangelegenheden te onderzoeken of zelfs de mis te lezen (74).

Alles hing nu van den Abt en de Monniken, en dus van de onafhankelijke individuen af. De tucht ging alzoo in de Kloosters te niet, of moest in de gevolgen te niet gaan, omdat er niemand was die straffen opleggen en hervormen kon. De Abten en Monniken wisten wel dat zij onder het opzigt van

---

(73) t. a. pl. bl. 173 der Ned. vert. 't Geen elders reeds vroeger had plaats gevonden, gebeurde in ons land later, gelijk ook het Christendom hier later was doorgedrongen. Dit moet noodwendig in 't oog worden gehouden bij onze kerkelijke geschiedenis.

(74) VAN MIERIS I. 94, en *Kerkelijke oudheden van het bisdom van Utrecht*, I. 195. Dit wordt bij alle kerkelijke geschiedschrijvers in het algemeen opgemerkt, doch het had daarom nog niet overal plaats. Zoo als wij zullen opgeven, bestonden er ook hier uitzonderingen.

den Paus stonden, doch deze was te verre om geregeld onderzoek te doen, en zij wisten ook weldra, dat zij den Paus, die soms in zijn belang ordeloosheid in de Kloosters toeliet, gemakkelijk konden tevreden stellen. Zij veroorloofden zich daarom de stoutste inbreuken op de regten der Bisschoppen en Graven, of die in derzelver naam gezag voerden, omdat zij van de overwinning verzekerd waren, indien hunne zaak voor de Pauselijke Vierschaar kwam. Van hier die geduchte invloed der Roomsche heerschappij in de 12e en 13e eeuw, door de Monniken (en later door de Jesuiten) (75). Maar van hier dan ook die gedurige botsingen tusschen de kerkelijke en wereldlijke magt. Want de laatste wilde wel sterk zijn door Pauselijk gezag, en had het ingehaald tegen het Bisschoppelijke, maar daarom niet aan dat van de mindere geestelijkheid ondergeschikt wezen, of deze den meester laten spelen (76). Niet dadelijk evenwel vertoonden zich hier deze gevolgen. De Utrechtsche Bisschop HERBERT, met DIRK VI verzoend, liet bij de inwijding der nieu-

(75) Men zie hierover de juiste opmerking van K. H. L. PÖLITZ, *uitgezochte verhandeling*, bl. 141.

(76) De Graven van Holland zochten daarom steeds door giften of andere eerbewijzingen de Abten aan zich ondergeschikt te houden. Graaf FLORIS III gebruikte den Abt WIBOLDUS om zijne bruid ADA, de dochter van den Koning van Schotland, af te halen. Ook was de Abdij menigmaal de conferentieplaats der vorstelijke familie.

we Kerk van de Abdij te Egmond, in 1143, in 's Graven tegenwoordigheid, het Pauselijk privilegie lezen (77), omdat door de opdragt dezer wijding aan hem, zijn toezigt nog erkend bleef, en hij zijn invloed gaarne bewaren wilde. Bovendien moesten ook de Bisschoppen, omdat zij hun kerkelijk standpunt verlaten hadden, beurtelings de geestelijke en wereldlijke oppermagten vleijen, en zochten de daaraan ondergeschikten steeds aan hunne zijde te krijgen. Ook schijnen de Pausen, bij al de onafhankelijkheid, den Abten toegestaan, niet altijd raadzaam te hebben geoordeeld, Bisschoppelijke intercessie in alles buiten te sluiten, zoo als wij vroeger opgaven omtrent *Rhijnsburg*. Volgens de bul van

---

(77) *Batavia Sacra*, I. 197. A Leydis, l. l. p. 48. V. Mieris I. 94. Glasius I. 252. Waarschijnlijk heeft de Paus zijnen invloed bij den Utrechtschen Bisschop daartoe gebruikt, die dezen ook tot bevestiging van andere *hem* geschonkene goederen noodig had. Het gezag van Paus Adriaan IV verzekerde den Utrechtschen Bisschop het Graafschap *Frizie*. Zoo kon de Paus ontnemen en vergoeden, en bij verschillenden zijnen invloed bevestigen. Zonderling kan anders de handelwijze van den Utrechtschen Bisschop schijnen, van wien in het *Chron. auctius* van J. de Beka, bij Matthaeus, l. l. III. 96 gezegd wordt. » Herderbertus die bisscop die deser gratien een » vervolgher was, quam tot Egmonde en dede dair le- » sen in derselver kerke die privilegien, die de Paus den » clooster gegeven hadt, en alsoo veel in hem was, so » sterct hij 't mit sinen openen brive."

Paus CLEMENS, in 1347, was echter de keuze van den Bisschop aan den Abt overgelaten (78). Dit wekte tusschen de Bisschoppen naijver, waaruit Rome al weder voordeel trok, daar hij, die zich 't meest onderwierp, of die bevoorregte Kloosters vierde, den meesten invloed had. Van hier, zelfs spoedig na de bul van INNOCENTIUS II, de begiftigingen aan de Abdij, niet slechts van den Utrechtschen Bisschop, maar zelfs van ARNOLD, Bisschop van Keulen (79). Hoe veel en hoe velerlei invloed werkte hier dus! Is het te verwonderen, dat hieruit verwarringen ontstonden? Misschien heeft dit in die tijden, somwijlen voor algemeen despotisme van enkelen behoed, doch het voorkwam het despotisme van velen niet, waardoor er menigmaal zelfs een staat van regeringloosheid geboren werd (80). Dit

---

(78) A LEYDIS l. l. p. 63.

(79) A LEYDIS, l. l. p. 28. In het midden der 13e eeuw gaf de Keulsche Bisschop GERARD zelfs concessie tot aflaat aan de Abdij boven de Pauselijke.

(80) Als eene oorzaak van de groote verwarringen en te gelijk als proeve, hoe uit dezelve goed en kwaad voortvloeide, herinneren wij hier nogmaals de *Canonica Electio* in het Utrechtsche Bisdom. Vooral toen de Keizer de *investituur met staf en ring* had, stelde hij zonder stemming der geestelijkheid, zelfs de Bisschoppen aan. HENDRIK V stond die af, houdende slechts de *investitura regalium*. Toen trokken de Kapittelen en Kanunniken de keuze aan zich ook in Utrecht, na 1145. Van toen af ontstonden er groote beroerten, bij iedere benoeming

bleek, in 't midden der 12e eeuw, bij de keus van eenen nieuwen Bisschop te Utrecht, en geduriglijk in de geschillen van den Abt van Egmond met den Heer. De Graven, die te voren als Stichters en Opperbeschermers der Abdij die geschillen beslechteden, zoo als FLORIS dit had gedaan, hadden hunne magt uit de hand gegeven. De Heeren, van hunne afwezigheid naar het Heilige Land gebruik makende, veroorloofden zich soms gewelddadigheden tegen het Klooster, waartoe het ongeregeld gedrag van den Abt en de Monniken, en hunne *bescherming* met volmagt van den Paus aan kwaaddoeners verleend, dikwijls aanleiding gaf. De Graven waren niet bij magte hierin regtvaardige uitspraak te doen, en moesten zich aan vreemden invloed onderwerpen.

Van de vele voorvallen vermelden wij alleenlijk het gebeurde, tijdens den Abt LUBBERTUS, in het

---

eens nieuwen Bisschops, die niet eindigden dan met het einde des Bisdoms. Maar het wereldlijk gebied der Bisschoppen verminderde hieronder te gelijk, daar zij afhingen van de partij, die hen verkoor. De Graven zochten zich ook eene partij, en kregen hierdoor eenen invloed op Utrecht, waardoor zij zelfs onafhankelijker van den Keizer werden, zoo als onder FLORIS III bleek. De Paus bereikte dus slechts gedeeltelijk zijn doel. Eene andere wereldlijke Magt verhief zich, de Grafelijke; doch deze erkende hem lang meerder, dan de Keizerlijke deed, tot ook deze hem missen kon en varen liet, 't welk onder de Bourgondische regering plaats vond.

begin der 13e eeuw. De Heer van Egmond WILLEM, namelijk, zich in de uitoefening zijner regten belemmerd ziende, beweerde, dat, wanneer de Monniken in het Klooster vochten ('t welk dus nog al eens moet hebben plaats gehad), zij voor zijne Vierschaar moesten teregtstaan, alsmede dat de Kloosterbedienden, vooral in regtszaken, hem ondergeschikt waren. Eenige schuldigen derhalve voor zijne Vierschaar geroepen hebbende, heeft de Abt en zijn Convent, het teeken des kruises opheffende, deze gemakkelijk tot hunne zijde overgehaald en den wereldlijken Regter onttrokken, waarover Heer WILLEM zich op hunne goederen verhaalde. Kort daarop belette hij den Abt het in bezit nemen eener nalatenschap van zekere vrouw, op welke hij meende aanspraak te hebben, waarover de Abt tot den Utrechtschen Bisschop appelleerde, willende, dat deze zonder verhoor hem in 't gelijk zou stellen. Dewijl echter de Heer aanbood zich te zuiveren, oordeelde de Bisschop, alvorens hij uitspraak deed, hem hiertoe vrijheid te moeten geven (81). De Abt, hierdoor reeds in zijne regten zich verkort meenende, of de zwakheid zijner reg-

(81) HOOGSTRATEN, die in zijn *Woordenboek*, op het woord (*Abdij van Egmond*), E. 36, vrij naauwkeurig eene korte geschiedenis der Abdij geeft, vergist zich evenwel, als hij zegt, dat de Bisschop den Abt in 't ongelijk stelde. Hij stelde hem alleenlijk niet, zonder onderzoek, in 't gelijk.

ten gevoelende, beriep zich toen onmiddellijk op den Paus, en toen bleek vooral het gevolg der handelwijze van DIRK VI. Hangende het verschil, was er tusschen den Abt met zijne onderhoorigen en vrienden, en tusschen den Heer met de zijnen, een staat van oorlog, zoo als men naauwelijks in een Land, dat niet geheel regeringloos is, denken kan. Het was als een krijg tusschen twee verschillende volken. »*Duravit haec guerra*", wordt er in de *Annales* gezegd (82), »*donec Nuntius Abbatis a* »*Roma revertitur.*" De Graaf durfde of wilde in dien tusschentijd er zich niet mede bemoeijen. Deze gezant had van den Paus INNOCENTIUS III twee scheidslieden zoeken te verkrijgen, waaronder ook eenen uit *Keulen* (83), die reeds te voren evenwel de Monniken in 't gelijk stelden. Door denzelfden gezant liet de Paus Graaf WILLEM herinneren, dat de Abdij, als het bijzonder eigendom van den Pauselijken Stoel, hare zaken alleen voor de Pauselijke Vierschaar brengen moest, doch liet hem tevens vergiffenis van alle zonden aanbieden, indien

---

(82) A LEYDIS l. l. p. 38.

(83) Omdat de Bisschop van Utrecht niet dadelijk eene uitspraak ten voordeele van den Abt en de Monniken had gedaan, werd misschien deze geestelijke van het Aartsbisdom Keulen tot regter benoemd, van wien men daarom eene andere uitspraak wachten kon. Want Utrecht erkende zelden zijne ondergeschiktheid aan Keulen, en dit zocht Keulen hem altijd te huis.

hij de Abdij beschermde, dat is, indien hij den wil van den Paus en den Abt eerbiedigde (84). De Graaf hierover bezwaard, *de tanta indulgentiâ gavisus*, zeggen de *Annales*, zocht op andere wijze als scheidsman het geschil tusschen den Abt en den Heer op te heffen. Hoewel nu de Abt den Graaf, als Heer of Advocaat der Abdij, erkende, en daardoor tusschen den Graaf en den Heer oneenigheid zaaide, zoo zocht hij hierbij het eigenlijk punt van geschil aan de regtspraak des Graven te onttrekken, zich hierbij op de Pauselijke regten beroepende. De Abt bragt den Graaf, die reeds van den beginne af in de netelige zaak wankelde, in groote moeijelijkheid, welke nog vermeerderd werd, toen Heer WILLEM, en vele aan zijne zijde staande Grooten, den Graaf hunne oorlogsdiensten herinner-

(84) Men moet bij deze handelwijze van den Paus denken aan het hangend geschil tusschen Graaf WILLEM en VAN LOON, welke laatste bij den Paus hulp had gezocht en verkregen. De Aartsbisschop van *Trier*, door den Paus tot Regter aangesteld, deed uitspraak tegen WILLEM. Van hier is ook 's Pausen handelwijs in de zaak van Egmond te verklaren, waarmede de *Annales* en *Chronyken* ze niet in verband brengen. Ook de latere geschiedschiedschrijvers verzuimen dit. Het doel van den Paus, die zich van de partij van VAN LOON (die uit vroomheid ter kruisvaart was getogen, en dus zijne zaak den Paus geheel overliet) meer voordeel beloofde, is weder duidelijk. WILLEM was ook wel als kruisheld bij hem gezien geweest, doch deze was hierbij Graaf gebleven.

den, welke hij nog in het tegenwoordig oogenblik behoefde, en alzoo bij hem aandrongen, de zaak als Graaf te beslissen. Hoe kon dus, bij zulke veelzijdige belangen en zulken tegenstrijdigen invloed, hier regt en billijkheid plaats vinden? Toen nogthans Heer WILLEM van zijne vermeende regten bij de regtsplegingen afzag, en de Abt, al wat niet tot het kerkelijk gebied behoorde, den Graaf opdroeg, heeft deze eindelijk eene uitspraak gedaan, waarbij eigenlijk de Abt zegevierde, doch waardoor voor 't vervolg aan de Heeren overvloedige gelegenheid gegeven werd, om de geschillen te herhalen, en aan den Abt, om buiten den Graaf te handelen, gelijk ook in 't vervolg gebeurd is. Meer en meer werden de Abten toch gesterkt door Pauselijk gezag. De Abdij werd meer en meer bevoorregt, waardoor dezelve, wegens het belang, dat de bijgeloovige, heilbegeerige zielen, in haar stelden, in aanzien won, en zelfs van alle kerkelijk en wereldlijk gebied, behalve van het Pauselijke, onafhankelijk werd. De uitzondering, in 1215, van den algemeenen kerkelijken ban, waarin deze landen zich bevonden, en waardoor de genoemde INNOCENTIUS III den Abt vergunde misse te blijven doen (85), was hiertoe eene belangrijke bijdrage, en nog meer de concessien, in 1244, in 1246 en 1251, door Paus INNOCENTIUS IV gedaan. Hierdoor werd de Abdij

---

(85) Bij VAN MIERIS, I. 144 en A LEYDIS, p. 36.

de vrijplaats voor regterlijk vervolgden, en dus ook de schuilplaats voor kwaaddoeners, die boete veinsden, 't welk hen wel aan verder kwaaddoen in de maatschappij onttrok, doch anderen er toe aanmoedigde. Natuurlijk ontstak dit op nieuw den afkeer der wereldlijken tegen de Abdij, op welks inwendig leven dit mede schadelijken invloed oefende. Ware de heiligheid der Kloosterbroeders zoo geweest, als men voorgaf, dan kan dezelve op hen, die in hunne kloostermuren zich gevangen gaven om vrijheid te zoeken, weldadig tot verbetering hebben gewerkt: maar er was hier eene tegenovergestelde werking zigtbaar. En indien deze toch aan tucht waren onderworpen en niets dan vroomheid rondom zich hadden gezien, zouden weinigen herwaards henen zijn gevloden. Want dit zou hen evenzeer straffe zijn geweest, als die, welke zij in de wereld ontvloden. Het Klooster zou dan niet hun hemel zijn geweest.

In de bulle van 1246, waarin die vergunning vervat is (86), komt verder nog wel de vermelding van ondergeschiktheid aan den Bisschop der dioecese voor, doch met zulke uitzonderingen en bepalingen, dat er eigenlijk volslagene onafhankelijkheid door werd toegestaan. Men moest toch den Bisschop niet erkennen, ten ware hij zich geheel afhankelijk van den Paus gedroeg, en tot niets kon de Abt ge-

(86) A LEYDIS, p. 48.

drongen worden, ten ware door Pauselijke indulgentie, welke ook van alles kon ontslaan, en den Abt geheel ontsloeg van de ondergeschiktheid aan de *Landdekens*, door welke de Bisschop zijn kerkelijk gezag uitoefende (87). Ten top steeg eindelijk die Pauselijke goedertierenheid, toen in 1251 de Abt tot *Abbas Regalis* werd verheven, en hem werd toegestaan de Pauselijke versierselen te dragen; waardoor hij als 't ware de bijzondere plaatsbekleeder van den Paus werd (88). Zoo werd hij vooral beschouwd, toen daarna, in 1307, Paus CLEMENS V hem de vrije wijding van alle Kerksieraden en Priestergewaden, ook buiten zijn Klooster in zijne Parochiekerken, die vele waren, opdroeg, ja zelfs de wijding van kinderen tot den geestelijken stand. Het: *salvo jure Dioecesiani*, beteekende alzoo niets (89). Wij moeten hierbij echter opmerken,

(87) Zulks wordt bepaald in eene afzonderlijke bulle van 1249.

(88) In de bulle bij A LEYDIS, p. 51, komt deze merkwaardige zinsnede voor: »varia in Ecclesia instituta, sicut insignia »dignitatum, et corporalis et speciei visibilis forma sua»det invisibilem spiritualium virtutum pulchritudinem »appetendam." Mogt de Christenheid toch eenmaal de valschheid van dit denkbeeld inzien. *Het koninkrijk Gods komt toch niet met uiterlijk gelaat.* De ware Geestelijke heeft geene ordeteekenen of versierselen noodig. — Men zie verder over deze concessie BOCKENBERG l. l. p. 58. VAN HEUSSEN l. l. I. 70.

(89) Waarom verhief de Paus den Abt niet tot Bisschop, zoo als later gebeurde, toen *Haarlem* Bisschopszetel werd?

dat, tijdens de begiftigingen van INNOCENTIUS IV; op wiens aandrang Graaf WILLEM tot Roomsch Koning verheven was, waartoe de Bisschop van Utrecht had medegewerkt, en waarin de Abt, als Vicekanselier van WILLEM, een nieuwen steun voor zijnen invloed gevonden had, er geene stoornis van den vrede plaats had, daar de magtige en verstandige Graaf in de daad regeerde. Doch de Abt had echter de wapenen in handen gekregen, om die daarna tegen Graaf, Bisschop en Heer te gebruiken, waardoor, gedurende de geheele 14e eeuw, de Abdij in twisten verkeerde, waarbij de vroegere ergerlijke tooneelen herhaald werden, waarvan wij er ééne beschreven hebben. Wij zullen daarom met stilzwijgen voorbijgaan, wat van dien aard, onder de Abten HUGO VAN ASSENDELFT en JOHAN VAN WEERT, is voorgevallen. Onopgemerkt mogen wij evenwel niet laten, dat Graaf FLORIS V reeds meer geneigdheid en moed betoonde, dan zijne voorgangers, om de heerlijke regten te beschermen, daarbij den burgerstand opbeurende, en daarom de magt der Abten beteugelende (90): dat de

---

(90) A LEYDIS, p. 58. Of evenwel het regt, om ballingen, ten zij ze roovers of brandstichters zijn, op het heerlijk slot te *Rijnegom* op te nemen, wel staatkundig was, betwijfelen wij. Dit geheele verhaal is evenwel twijfelachtig. FLORIS, van wien men zeggen kon, dat hij ieders regten billijk wilde beschermen, moest zich wel tegen de aanmatigingen der geestelijkheid aankanten. De-

Pausen, zoo als CLEMENS V, om hunnen reeds zinkenden invloed nog te bewaren, toegeeflijker werden en de heerlijke regten bevestigden, 't welk later de beide genoemde Abten inzagen en zochten te herstellen, doch daarbij gevoelig ondervonden, dat de tijden veranderd waren. In het eerste geschil schoten Paus en Graaf te kort tegen den magtigen JOHAN VAN EGMOND, tegen wien, zoo als zelfs de partijdige *Annalen* getuigen, de Abt, tot schade der Kloosters, onberaden zich het eerst verzet had. De volgende Abt, JOHAN VAN WEERT, vondt zich daarom genoodzaakt, om in 1396 het hooge regtsgebied over het Klooster aan Hertog ALBERT op te dragen, onder beding nogthans der Pauselijke goedkeuring, welke men waarschijnlijk wel wist dat niet volgen zou, gelijk de uitkomst bevestigde. Hertog ALBERT hierover verstoord, gaf daarop de heerlijkheid in vollen eigendom aan AARNOUD VAN EGMOND, waardoor zoo wel aan het gezag van den Paus als van den Abt een gevoelige slag werd toegebragt, die slechts gedeeltelijk door zijn zoon WILLEM hersteld, daarna echter menigmaal herhaald is, en aan de Abdij ongeneeslijke wonden heeft toegebragt (91).

---

ze heeft hem evenwel daarom niet zulk kwaad gebrouwen, als de ondankbare Adel deed.

(91) Hertog WILLEM droeg in 1406 het hooge regtsgebied weder over aan 't convent (VAN MIERIS IV. 43, 44). Maar zijne uitspraken in 1411 (VAN MIERIS IV. 179—181)

Wij naderen alzoo meer de tijden, waarin die ongeregeldheden door krachtiger maatregelen eener vaste regering van zelve moesten vervallen. Vooraf echter steeg, onder JAN VAN BEIJEREN, de verwarring ten top, waarop bepaaldelijk nog onze aandacht moet gevestigd worden, zoo wel omdat het toen gebeurde menigmaal onnaauwkeurig is voorgesteld, als omdat het vooral tot opheldering strekt van de handelwijze van FILIPS VAN BOURGONDIE, zoo als deze in het onderstaande stuk voorkomt.

De inwendige onlusten, welke toen ter tijd ons vaderland beroerden, hadden ook invloed op de geschillen tusschen de Abdij en de Heerlijkheid, en gaven voor vele ongeregeldheden ruim veld. De partijzucht in het staatkundige is ook daarom zulk een verderfelijk kwaad, omdat dezelve tot het geheele maatschappelijke leven doordringt, en menigmaal overal regtvaardigheid buitensluit.

De Abdij van Egmond was hiervan, wij erkennen zulks gaaf, het slagtoffer. Als de partijzucht Graaf en Heer verdeelden, en de eerste de Abdij beschermde, was de laatste haar vijand, die natuurlijk, wegens zijne magt, nu onder de partijschappen minder beperkt, en door zijne nabijheid, een gevaarlijk vijand was. Zoo was het onder WILLEM VI.

Waren Graaf en Heer van dezelfde partij, dan

---

en die in 1415, (VAN MIERIS IV. 328 en 329) bewijzen, dat hij zijn oppergezag handhaafde, en de verschillende regten van Heer en Abt gelden liet.

poogde de laatste door den invloed des eersten zijne magt, en dus ook die van den Graaf, te versterken ten koste der Abdij. Zoo was het onder JAN VAN BEIJEREN, wiens partij JOHAN VAN EGMOND tegen vrouw JACOBA trok, ook om zich te wreken over de behandeling, welke hij van haren vader ondervonden had, hoewel hij onzes inziens zich daarover te onregt beklaagde ten aanzien van Egmond. Doch, hoe dit zij, na WILLEMS dood begon van de zijde van JAN VAN EGMOND op nieuw de strijd tegen de Abdij, welks Abt GERARD VAN OKKENBERG dadelijk de vlugt nam naar Utrecht, 't welk tegen JAN VAN BEIJEREN partij trok. Dat er hierop vele ongeregeldheden plaats hadden, waardoor zoowel de uitwendige belangen der Abdij leden, als de goede orde en tucht vervielen, is wel aan geen twijfel onderhevig (92), hetwelk dan ook den genoemden Heer van Egmond aanleiding gaf, om JAN VAN BEIJEREN over te halen, bij den Paus den Abt en zijn convent te beschuldigen, en op *reformatie* der Abdij aan te dringen.

Voor ongeveer drie eeuwen had men hiertoe ook de Pauselijke invloed ingeroepen, doch onder dezelve was er sints dien tijd, hoe noodig ook reformatie dikwijls was, weinig of niets gereformeerd.

---

(92) A LEYDIS l. l. cap. 70, hangt een droevig tafereel op van de vervolging tegen de overgeblevene Kloosterbroeders, 't welk BOCKENBERG, die minder partijdig tegen de Heeren is, mede erkent.

Wij hebben gezien, hoe misbruiken door dezelve gestijfd werden. De tijd was evenwel veranderd. Er ging bij het begin der 15e eeuw op nieuw eene kreet van hervorming op. De klagten tegen geestelijken en Kloosters werden algemeen, en men viel er het Hoofd der Kerk zeer lastig mede, die het te diep geworteld kwaad te vergeefs beproefde uit te roeijen, of liever te leenigen. Iets moest er toch altijd, ook in zijn belang, van blijven bestaan. Het is bekend, hoe die geest, de geheele 15e eeuw door, zich openbaarde, maar tevens hoe die gedurig gebonden en ontzenuwd werd, zoodat het kwaad bleef. Intusschen moeten wij dit in het oog houden bij 't geen nu verder op de geschiedenis der Abdijen en vooral op die van Egmond, als wereldlijk en kerkelijk gesticht, betrekking heeft.

De Priester-vorst, tuk op al wat zijn twijfelachtig gezag kon versterken, en van den voorslag van JAN VAN EGMOND zich iets goeds beloovende, wendde zich tot den Paus, want, den Bisschopsmyter wel met de Gravenkroon en zelfs den fluweelen kruisband met het stalen borstharnas verwisseld hebbende, kende hij toch de kracht van geestelijk gezag. Daar hij, hoe men ook over de meerdere of mindere wettigheid zijns bestuurs denke, geene zedeloosheid of willekeur in de geestelijken, nu niet meer zijne broeders, dulden wilde (93), kan men

(93) Men zie onder anderen zijn charter bij MIERIS, IV.

in eenig opzigt ook hieruit zijne handelwijze verklaren. Hij wilde een ieder bij het zijne houden. De beschuldigingen nu tegen de Kloosterbroeders van Egmond waren van ergerlijken aard. Zedelijkheid en goede orde waren verdwenen. Dit was uit die bemoeijenis met tijdelijke belangen voortgevloeid. Geen wonder dus, dat hierop vooral gehecht werd door hen, die op *reformatie* aandrongen; en al kwamen hierbij ook meerdere drijfveeren in 't spel, dan alleen edele zucht van verbetering, zoo was toch de poging ter regeling van het verwarde goed te keuren. Hoe kon toch de Abdij als eene wel geregelde inrigting bestaan, terwijl de Abt afwezig was? Hoe kon hij, onder vreemden invloed staande, den invloed van vreemden in zijne Abdij op de regte wijze weeren?

Jan van Beijeren dan aan Paus Martijn V den ellendigen toestand des Kloosters afschetsende, en de Kloosterbroeders van allerlei onzedelijkheid, zelfs van overspel, beschuldigende, verkreeg van den Paus, die ook hierdoor al weder zijn gezag zocht te sterken, eene bulle tot reformatie (94). Vol-

707 en 719. Het eerste is gerigt tegen de geestelijken, die het duinbeplanten tegengingen. Het tweede tegen het huisvesten van ballingen.

(94) De *Annales* zeggen, l. l. c. 71: *Praedicta bulla non fuit obtenta zelo reformationis sed potius causa invidiae*, en voegen er bij: *ideo effectum non est sortita.* Wij hebben eene andere reden hiervoor gevonden, die wij dra zullen opgeven.

gens de *Annales* benoemde de Paus drie commissarissen, als: den *Proost van Soetendaal*, den Abt van *St. Jacob te Luik* en den *Deken van Zierikzee*, die Egmond zouden bezoeken, alleen GOD voor oogen houden, en, met Apostolische volmagt, zoo wel het geestelijke als het wereldlijke zouden regelen. Er werd ook bijgevoegd, dat zij de Abdij in het bezit zouden stellen der vervreemde goederen. Intusschen schijnen deze gecommitteerden niet alleen uit kracht dier Pauselijke bulle hierin te zijn te werk gegaan. Er bestaat een Charter van JAN VAN BEIJEREN (95), waarvan de *Annales* zwijgen, waarin hij, naar aanleiding der Pauselijke reformatiebulle, en om die *bystandicheid* te doen, krachtens zijne voorvaderlijke regten op de Abdij, de genoemde commissarissen aanstelt en magtigt tot visitatie en reformatie van personen en goederen. Het laatstgenoemde toevoegsel in de *Annales* komt niet voor in dit Charter. De *Annales* leiden reeds de onwettige handelwijze dier commissarissen daaruit af, dat zij den Abt niet citeerden, doch door het genoemde Charter had hij hiervan reeds kennis; weshalve de *Annales* dan ook zeggen, »al ware hij »gedagvaard, hij zou uit vrees niet gekomen zijn," zoodat het wel waarschijnlijk is, dat de Abt willens en wetens is teruggebleven. Niettemin schijnen

(95) Bij v. MIERIS t. a. pl. D. IV. bl. 585. Het Charter dateert 5 Junij 1421.

de Visitatoren met de Kloosterbroeders, die beloofden, voortaan weder naar den regel van BENEDICTUS te zullen leven (96), een vergelijk te hebben getroffen, waarop de Abt zelfs gerust zou hebben kunnen terugkeeren. De Abt deed dit niet, maar appelleerde op den Paus, die, hoewel door de Visitatoren waarschijnlijk ingelicht van den waren stand der zaken, nogthans den Abt op zijne verontschuldigingen in 't gelijk stelde, waardoor alzoo de gansche reformatie op niet uitliep, en het kwaad bleef. De Paus was dan ook op dien tijd wel het allerminst geschikt, om elders goed te reformeren, daar kerkvergaderingen over de reformatie van zijn gezag en bestuur handelden, hetwelk zoo wel noodig was, *in capite* als *in membris*. Het is niet moeijelijk te raden, waarom de Abt met hoop op goeden uitslag voor zich op den Paus appelleerde, en deze hem in 't gelijk stelde. Want daar JAN VAN BEIJEREN, slechts zonder voorbijziening van den Paus, zijne Grafelijke regten hierin had gehandhaafd, zoo had de Pauselijke Oppermagt schipbreuk geleden. Van hier dat de Paus, tegen zijne eerst uitgedrukte meening, door teleurstelling veran-

(96) Dit geven de *Annales* zelve op. Hierin ligt dus bewijs, dat zij niet valschelijk beschuldigd waren en zich zelve schuldig gevoelden. Hoe dus de Abt daarna zich en zijn convent voor den Paus geheel heeft kunnen zuiveren, is vrij zonderling.

derd (97), de reformatie schorste, en den Abt, die zich geheel aan hem onderwierp, in bescherming nam, hoewel magteloos hem te handhaven wegens de moeijelijkheden, waarin hij zelf was gewikkeld.

Alzoo bleven de zaken, ja verergerden nog onder den Abt WILLEM SIMONSZ. VAN MATHENES, die na den dood van OKKENBERG uit de overgeblevene Kloosterbroeders benoemd was. Deze had dus aan de Gecommitteerden beloofd naar den kloosterregel te zullen leven, en zou dus de reformatie hebben kunnen bewerkstelligen; doch dadelijk na zijne benoeming begaf hij zich met zijnen Prior en eenige knechten op de vlucht, met zich voerende al de privilegien en papieren der Abdij, 't welk zeker geheel tegen den regel was, en waarvan het doel was, om de inkomsten der Abdij te reclameren en ze buiten de Abdij naar willekeur aan te wenden, zoo als wel niet de *Annalen* opgeven, doch in den aard der zaak gelegen is, en uit een later Charter van JAN VAN BEIJEREN schijnt te blijken (98). De Heer van Egmond achterhaalde hen en stelde zich in het bezit der weggevoerde documenten, die de *Annalen* zeggen, dat hij gedeeltelijk vernietigde of

(97) Paus MARTIJN was in meer opzigten veranderlijk, zoo als b. v. in het verleenen en intrekken van dispensatie der huwelijken in de maagschap. Men zie hierover BILDERDIJK t. a. pl. D. IV. bl. 80.

(98) Bij v. MIERIS, IV. 653.

veranderde, hetwelk daarom onwaarschijnlijk is, omdat alsdan de schrijver dier *Annalen*, op het laatst dier 15e eeuw, niet dan vervalschte stukken zou hebben gevonden, terwijl hij voor de echtheid en volledigheid derzelve instaat. Hoe zou hij dit hebben kunnen doen, indien het waar is, wat hij aan JAN VAN EGMOND in 1422 te laste legt (99)?

Er waren nogthans Monniken te Egmond achtergebleven, van welke één, met name JAN BARTHOLOMEUS zoon, tot rentmeester door den Hertog benoemd was, maar die de zaken zoo kwalijk bestuurde, dat de Hertog in 1422 twee andere aanstelde, waardoor alzoo de Abdij in deszelfs tijdelijke belangen geheel onder het beheer van wereldlijken kwam. In het Charter wordt opgegeven, dat 's lands belang zulks vorderde, dewijl de dijken, die het Klooster verpligt was te onderhouden, verwaarloosd werden. Ook hiervan maken de Annalen geen gewag, die met de aanteekening, dat de Abt, WILLEM SIMONSZ. VAN MATHENES, gedurende vele jaren den Heer van Egmond bleef beschuldigen, in eens van het jaar 1421 tot 1436 overspringen. Uit andere stukken weten wij nogthans, dat JAN VAN BEIJEREN in 1423

(99) De ontnomene stukken zijn op last van FILIPS VAN BOURGONDIE, in 1437, door den Heer van Egmond gaaf aan de Abdij teruggegeven, » amoto omni dolo et frau» de." *Anal.* p. 103. Alleen die stukken, welke als onderhandsche contracten strijdig waren met de Grafelijke uitspraken zouden *toen* vernietigd worden.

en 1424 den genoemden Abt met *deugdelijke inzigten* gelast heeft het bestuur der Abdij te aanvaarden, 't welk ook schijnt geschied te zijn (100), zoo als blijkt uit zijne regtspraak in 't verschil van den Abt met dien van Velzen (101), waarin hij bovendien den Abt niet ongenegen toont te zijn. Doch vooral blijkt zulks nog uit een Charter, ten jare 1425, door denzelfden gegeven en hetwelk, hoezeer er nergens bij onze geschiedschrijvers gebruik van gemaakt is, onze opmerkzaamheid verdient (102). In hetzelve wordt opgegeven, dat, dewijl de Abt door den Paus geconfirmeerd was, vele Monniken bij *gecken rade* uit de Abdij getogen waren, omdat zij hunnen Abt niet onderdanig wilden zijn, en dat hij, Hertog, de Abdij in bescherming hebbende genomen, daarom door zijnen Thesaurier, Heer WILLEM VAN EGMOND, alle regten des Abts wilde gehandhaafd hebben, ook opdat de onwillige Monniken tot hunnen pligt zouden worden gebragt naar believen des Abts. Het blijkt alzoo hieruit, dat wel goede hervormingszucht den Hertog bezielde, en hij alzoo voorbereidde, wat onder het nog vaster

(100) V. MIERIS, IV. 707, waar hij zegt in zijn Charter: » dit » te doen puerlick om Goids wille, overmits dat dat » Goidshuis lange tyt in genelike regemente gestaen, » ende in kenliker armoede geweest heeft, 't welke wy » gairne weder verheven en gebetert zagen."

(101) V. MIERIS, IV. 743.

(102) Het komt voor bij v. MIERIS, IV. 762.

bestuur van *Bourgondie* in vele opzigten tot stand kwam.

Hierop moeten wij, in de laatste plaats, ten opzigte der bedoelde Abdijen, vooral het oog vestigen, daarbij niet vergetende, hoe zijne handelwijze in dezen uit zijn gansche regeringstelsel ten aanzien der geestelijkheid moet opgehelderd worden.

Onder het Ruwaardschap van PHILIPS VAN BOURGONDIE, tot op zijne aanvaarding der Grafelijkheid door JACOBA's afstand, vinden wij nogthans weinig melding, zoo min van de Abdij van *Rhijnsburg*, als van die van *Egmond.* Dewijl echter de Heeren de gunstelingen des Ruwaards waren, zullen de zaken te Egmond wel op denzelfden voet gebleven zijn (103). Misschien heeft de Abdij zich wel liever aan de partij van Vrouw JACOBA, welke zij in *Haarlem*, *Alkmaar* en *Kennemerland* had, willen aansluiten, doch het gezag der Heeren van *Egmond* belettede zulks, en weldra werd de *Abt* overtuigd, dat hij, zoo wel om het belang der Abdij, als uit aanmerking der billijke handelwijze van den

(103) Wij moeten hierbij opmerken, dat het gezag der EGMONDEN na 1423 grootelijks was toegenomen, toen de jonge ARNOLD, minderjarige zoon van Heer JAN VAN EGMOND, tot Hertog van Gelderland verheven was, welke laatste dus dit bestuur op zich nemende, zoo wel daardoor, als door zijne Kabbeljaauwschgezindheid, zijne geestelijke tegenpartij te magtig werd.

Ruwaard en den Heer van Egmond, verpligt was meer vredelievend te werk te gaan.

Vooral nadat in 1436 FILIPS de Abdij onder zijne bescherming genomen had, geven de *Annalen* op, dat de toenadering tusschen Abt en Heer zoo tot stand kwam, dat men, door bemiddeling van FILIPS, zelfs een verdrag trof. Hiermede vereenigden zich evenwel vele Monniken niet (104). Weshalve men ook hierom besloot dit verdrag aan den Paus te onderwerpen. Of FILIPS hiervan kennis droeg, is niet zeker (105), maar dat hij zich weldra niet veel aan den Paus stoorde, bewijst zijne uitspraak.

De Paus, aldus op nieuw ingeroepen, benoemde den Abt van Middelburg, die door Paus MARTIJN in dergelijke zaken zeer bevoordeeld was (106), om alles naauwkeurig te onderzoeken. De brief van Paus EUGENIUS, waarin hij hiertoe den genoemden Abt committeert, is ons in de *Annalen* (107) bewaard, en mag een meesterstuk van Pauselijke sluw-

(104) Volgens de *Annalen*, c. 73. In den brief van Paus EUGENIUS wordt er geen gewag van gemaakt.

(105) Volgens den Pauselijken brief had JAN VAN EGMOND zich mede tot hem gewend. FILIPS, om des te vrijer te zijn, had er zich dus buitengehouden.

(106) VAN MIERIS, IV. 892. Volgens de daar voorkomende Bulle van 1426, moesten de van de Abdij vervreemde goederen terug gegeven worden.

(107) Cap. 73.

heid genoemd worden, waaruit men tevens kan bespeuren, hoe veel lager de Pausen reeds den toon jegens de Vorsten stemmen moesten. In slecht Latijn gesteld, is de bedoeling niet overal duidelijk. Doch ook daaronder komt die sluwheid uit. Na eene vermelding van zijne zorg voor de Kloosters, waardoor de vervallen toestand derzelve alleen hersteld kon worden, komt hij op de Abdij van Egmond, welke hij herinnert dat *uitsluitend aan den Pauselijken Stoel onderworpen is.* Hij verhaalt, hoe er tusschen Abt en Heer gedurige oneenigheden zijn ontstaan over de wereldlijke goederen tot schade der Abdij, waarover partijen de uitspraak des Hertogs hebben ingeroepen en goedgekeurd, en welke gezegd wordt zeer ten voordeele der Abdij te zijn. Tot bekrachtiging dier uitspraak smeekte men nu nederig om 's Pausen goedkeuring, welke hij zegt gaarne te willen geven, zoo hij slechts van alles kennis draagt. Daarom draagt hij den Abt op, in zijnen naam alles te onderzoeken en genoemde uitspraak te bekrachtigen, en indien er gebreken in waren, die te herstellen, alles evenwel naar 's Pausen wil schikkende. Het is ons voorgekomen uit dezen Pauselijken lastbrief, waarvan partijen kennis droegen, te moeten opmaken, dat de genoemde Abt nog eene geheime instructie gehad heeft, die hem dan ook belemmerde, gelijk later bleek. In dezen brief lezen wij: » *Si per infor-* » *mationem hujusmodi ita esse inveneris, super*

» *quo conscientiam tuam oneravimus, senten-* » *tiam praedictam auctoritate Apostolica ap-* » *probes et confirmes.*" Nu wordt in dezen brief van niets bepaalds gewaagt, waarmede het geweten des Abts bezwaard zou worden, en daarom gissen wij, dat zulks op andere wijze geschied is. Alleen het slot van den brief moest hem in moeilijkheid brengen, als waarin hij gelast wordt: *non obstantibus constitutionibus Apostolicis de monasterii auctoritate Apostolica roboratis statutis et consuetudinibus, caeterisque contrariis quibuscunque* te handelen, doch met deze uitzondering: *si Abbati, Conventui et Militi praefatis vel quibusvis aliis communiter vel divisim a sede Apostolica sit indultum, quod interdici, suspendi vel excommunicari non possit per literas Apostolicas, non facientes plenam vel expressam de verbo ad verbum de indulto hujusmodi mentionem.* Wat beteekent nu hierbij onderzoek en volmagt? Wij zullen hierna zien, wat er van geworden is. Letten wij vooraf op het besluit, in hetzelfde jaar door Hertog FILIPS genomen, waarin met geen enkel woord van den Paus, zijne bemoeijing of goedkeuring gewaagd wordt. Alles toch gaande over wereldlijke belangen, werd hierbij de geestelijke Vierschaar uitgesloten. Deze uitspraak, geheel gebouwd op de vroegere grafelijke uitspraken, met inachtneming van hetgeen de billijkheid, in het belang der partijen zoo wel, als van Land en volk, eischte

in de toenmalige zeer veranderde tijdsomstandigheden, moet als de grondslag van al, wat daarna ten dezen opzigte plaats had, beschouwd worden. Door dezelve wordt hetgeen verkeerdelijk vereenigd was, en daardoor tot gedurige verwarring leidde, gescheiden, nadat alles door de *Consules Hollandiae* en de *Consiliarii* des Hertogs onderzocht was, door wier tusschenkomst partijen vrijwillig de bemiddeling des Hertogs inriepen. Aan de Heerlijkheid wordt hierop door FILIPS datgene toegekend, wat volgens de primitieve instelling des Advocaatschaps, aan dezelve toekwam, en volgens deszelfs aard geheel wereldlijk was, maar onder bepalingen, die noch de regten, noch de inkomsten der Abdij, verkorteden, welke hierdoor zelfs meer gewaarborgd werden. Want er werd eene meer geregelde administratie bepaald. Daarbij werd gezorgd tegen willekeur van beiden. In 's lands belang moest, hetgeen tot onderhoud van dijken, sluizen en domeinen der Abdijgoederen noodig was, door den Heer, onder verantwoordelijkheid aan de daartoe bevoegde autoriteiten, behartigd worden, waartoe de Abdij naar regt en gewoonte de kosten zal dragen in evenredigheid harer goederen. — In 's volks belang werden sommige tienden of wagendiensten afgeschaft of afkoopbaar gesteld. Binnen de muren der Abdij mogt de Heer geen regt oefenen en de Abt mogt geene vijanden van den Heer er in opnemen. De Abt zal van hetgeen de Abdij heeft, of verkrijgt,

jaarlijksche opgave doen, doch het vrij bezitten, zonder verantwoording aan de burgerlijke Vierschaar, maar zal, noch door koop of erfmaking, binnen de Heerlijkheid meerder vrije goederen mogen bekomen. In het laatste geval zal hij deze verkoopen, of anders zullen dezelve aan de regten der Heerlijkheid onderworpen blijven, gelijk daaraan onderworpen zullen zijn de goederen, die de Abdij verkoopen mogt, binnen de Heerlijkheid gelegen, en deze zullen als vrije bezittingen gerekend worden, welke de Abdij bewijzen kan 60 jaren in bezit te hebben gehad.

Door eenen *goeden man* zal de Abdij het *uitpanden*, *inwinnen* en *uitregten* doen geschieden, en de schuldenaars zullen, bij gebreke, voor eene geestelijke regtbank binnen het Graafschap van Holland of het Bisdom van Utrecht te regt staan (108).

Eindelijk moeten wij nog op iets in deze uitspraak opmerkzaam maken, hetwelk bewijst, dat FILIPS de aanmatigingen der hooge geestelijkheid over de mindere wilde beteugelen, en dat tevens nog in ander opzigt merkwaardig is. De Abt en het Convent zullen zich niet meer bemoeijen met de zaken der

---

(108) In 1447 heeft FILIPS in Braband vastgesteld, dat niemand voor eene geestelijke regtbank zou mogen worden gedagvaard, voordat de wereldlijke regtbank uitspraak had gedaan, of het onderhavige geding wel in de daad tot de regtspleging der Kerk behoorde. Dit is in het bedoelde stuk ook zijn doel geweest ten aanzien van Egmond.

Parochiekerk, uitgezonderd de Collatie; en de Pastor zal zijne dooden vrij begraven, en doen, wat in zijne kerk te doen is. Alleen op drie tijden zal de Abt en zijn Convent eene processie houden, waarin de Pastor met de scholieren zal voorgaan, en de Abt en de Kloosterlingen zullen volgen, zonder eenig geraas en opschudding. Voor de oblatie zal de Pastor overigens aan de Abdij de gewone schatting betalen, en uit hetzelve de *oleum* en het *crisma* ontvangen. Ook deze bepalingen waren in het welbegrepen belang der onderhoorigen van de Heerlijkheid.

Abt, Prior, Kloosterbroeders en Heer hechteden hieraan hun zegel in tegenwoordigheid van vele Edelen, en ook van den Kanselier des Utrechtschen Bisschops, hetwelk niet zonder beduidenis is (109).

---

(109) In 1434 had Bisschop RUDOLF, na door den Paus en Hertog FILIPS erkend te zijn, ten gevalle van den laatsten, eene ordonnantie uitgevaardigd, waarbij de willekeurige heerschappij der geestelijke Provisoren beperkt en de regten der Grafelijkheid, in het straffen van misdrijven der geestelijken, erkend worden. BRANDT, *hist. der Ref.* D. I. bl. 100 etc. V. MIERIS, IV. 1029 en volgg. De geestelijkheid van Holland, Zeeland enz. heeft waarschijnlijk vervolgens bij het Concilie van Bazel aangedrongen op de afzetting van RUDOLPH VAN DIEPHOUT, en de benoeming van WALRAVEN VAN MEURS. V. MIERIS, IV. 1055 en volgg. Dit stuk bewijst, dat de geestelijkheid hier te lande niet Pausgezind was. De jeugdige geleer-

Zoo was dan de grond gelegd tot vereffening der bestaande geschillen tusschen Abt en Heer, en waren beider regten geregeld, waarop de Abt van Middelburg van den Paus volmagt ontving tot ratificering, 't welk echter FILIPS buiten zich liet omgaan. De Abt van Egmond hiervan onderrigt, verzocht evenwel den genoemden Commissaris dit nog uit te stellen, wijl hij hem nog nader over zijne regten en voorregten wilde inlichten, 't welk kennelijk ten doel had exceptien te maken op den gecontracteerden grondslag. Middelerwijl haalde JOHANNES VAN NECK, Prior van het Convent der Predikheeren in 's Gravenhage, de *groote Prior* genaamd (110), den Abt van Middelburg over, om de ontworpene artikelen te bekrachtigen, waarop er onder de Kloosterbroeders, die dit vernamen, oneenigheid ontstond. Genoemde VAN NECK wist het echter zoo verre te brengen, dat de Abt, het Convent en de Heer hieraan hun zegel hingen,

---

de, J. ROELANTS, te vroeg, helaas! in zijne loopbaan gestuit, heeft in zijne Verhandeling *over de kerkelijke scheuring van het Utrechtsche Bisdom*, bl. 179, over het hoofd gezien, dat niet FILIPS, maar RODOLF, dit plakaat uitvaardigde.

(110) Dit Convent had FILIPS reeds in 1425 onder zijne bescherming genomen, op voorwaarde van geene vijanden of ballingen te beschermen. V. MIERIS, IV. 793. Van den beginne zijner regeering over deze landen, voerde hij dus het stelsel in, 't welk hij met zoo veel kracht handhaafde.

hoewel de *Annalen* (l. c. p. 105) opgeven, dat hiertoe list gebruikt was. De Abt nu tegen de reeds bekrachtigde uitspraak des Hertogs opgevende, dat hij alleen den vrede had begeerd met behoud van alle goederen, waarop hij vermeende regt te hebben, toonde dat hij niet opregt was te werk gegaan, toen hij den grondslag der schikking aannam.

Intusschen werd hem door den genoemden Prior dit merkwaardig woord toegevoegd: »*quod non* »*deceret aliquem Praelatum Spiritualem do-* »*minium temporale possidere*," 't welk gewis de uitdrukking van het regeringstelsel des Hertogs was. In de *Annalen* wordt opgegeven, wat hierdoor de Abdij verloor: *inprimis dominium altum et bassum*. De Paus, van wien wij niet weten, of hij het gebruik van zijn, aan den Abt van Middelburg toevertrouwd, gezag afgekeurd heeft, schijnt nogthans daarmede geen vollen vrede gehad te hebben, en stelde daarom in 1442 de Parochiekerk van Egmond, bij openvallende vacature, geheel onder den Abt, dezelve der Abdij inlijvende (*Annal.* cap. 72), waarvan echter voor 1465 niets gekomen is. Men ziet hieruit, dat de Paus op alle mogelijke wijzen invloed zocht te behouden, en hij alzoo den Abt, voor zijn verlies van wereldlijk gebied, vergoeding bezorgde in het geestelijke, zoo het heette, doch dit niet ten volle was. De Paus gaf eenen schijn van regt aan zij-

ne handelwijze, zeggende, dat de Parochiekerk door wereldlijke geestelijken bestuurd werd, doch men merkt hierin eigenlijk eene wraakneming op. Zoo moest dan al, wat in de Heerlijkheid zich bevond, bij den Abt te biecht komen, en ook hierdoor verloor de Abdij hare eigenaardige bestemming, welke veel grootscher was, doch waarvan reeds geene schaduw meer bestond. De Bourgondier ging intusschen voort, om zijn gezag meer en meer te vestigen en de geestelijkheid scherp na te gaan. Zijn plakaat van 1445, waarbij hij de uitbreiding der Kloosters, door erfenis en het aankoopen van nieuwe landen, verbood, geeft er getuigenis van (111). Hierdoor werd de Abdij van *Rhijnsburg*, welke nog in dien tijd het stelsel van landwinning als een ambacht dreef, in hare voornaamste werkzaamheid gestuit (112). *Egmond*, door slecht beheer en de tijdsomstandigheden in schulden geraakt, kon wel door aankoop zich niet uitbreiden, maar zag zich toch hierdoor teleurge-

(111) Zie *Archief*, D. IX. bl. 106 en volgg. De aanleiding hiertoe was, omdat het geschapen stond, dat zij binnen kort alle landen zouden verkrijgen en de Graaf zijne diensten verliezen. Dit manifest was geheel in den geest van den Heer van Egmond, wiens Zoon ARNOLD, Hertog van Gelder, in 1441 reeds een dergelijk besluit in zijne landen genomen had.

(112) Bij KLUIT, in *Hist. Crit.* Tom. II, vindt men hiervan bewijzen.

steld in de hoop op terugkrijging van 't geene het verloren had. Onder zijne regering, en die van zijn zoon KAREL, bleef dus de geestelijkheid in de genoemde Abdijen vrij rustig, en zocht nu in de bescherming der Magt, waarvoor zij moest onderdoen, haren steun. Hiermede komen wij op het midden der 15e eeuw en op het in onze inleiding vermelde plakaat, 't welk nu, zoo wij ons niet bedriegen, duidelijk te begrijpen is.

Volgens hetzelve blijkt dan, dat in 1450 Paus NICOLAAS V (113) den Abt van Sint *Maximyns*-Klooster te Trier gemagtigd had om de Abdijen van Egmond en Rhijnsburg te visiteren en te reformeren, en wel op verzoek van den Prior der Regulieren tot Sion, omtrent Delft. In de *Annalen* wordt gezegd, dat Hertog FILIPS dit heeft toegestaan, hetwelk geheel buiten de waarheid is. Doch dewijl de Annalen verder opgeven, dat in 't volgende jaar, op verzoek van WILLEM *van Egmond*, eene bulle ter reformatie gevraagd is, en deze de gunsteling des Hertogs was, door wiens wil en uitspraak hem kortelings door den Abt het *volle leen* was opgedragen, kunnen wij gemakkelijk gissen, waarom in de *Annalen* de eerstgenoemde on-

(113) In de *Annalen*, p. 113, wordt, onder meer onnaauwkeurigheden, deze Paus MARTINUS V genoemd, die echter reeds in 1431 overleden was. Wij zouden dit voor eene drukfout houden, indien het niet later, p. 126, herhaald werd.

waarheid voorkomt. Intusschen, de Heer van Egmond kan dit gevraagd hebben; doch, zoo als later blijken zal, was dit geen verzoek om reformatie door eenen Pauselijken Commissaris, en zijn verzoek heeft geene betrekking op de aan den Abt van Sint Maximynsklooster opgedragenen last. Dat dit verzoek, zoo als in het bewuste plakaat wordt vermeld, door den Prior der Regulieren tot Sion bij Delft geschiedde, had eene aanleiding, die gegist kan worden. Het bevoorregtte en rijke Klooster van *Rhijnsburg* namelijk, had ook regten op andere Kloosters, vooral te Delft (114), die voor dezelve zeer drukkend waren, en dat van *Egmond* was de wijkplaats van Monniken uit andere Kloosters.

Het blijkt uit dit plakaat verder, dat de Abt van Egmond en de Abdisse van Rhijnsburg, welke van deze Pauselijke bulle kennis droegen, daarvan den Hertog berigt hebben gedaan, en van hem verzocht hebben die reformatie te beletten, en wel omdat zij valschelijk beschuldigd waren, en reformatie op die wijze eene onbehoorlijke nieuwigheid

(114) Bij VAN MIERIS, D. IV, vindt men vele Charters hierop betrekkelijk. Den cijns op de boter, die ter markt van Delft kwam, had onder anderen deze Abdij, en dezelve werd haar door de burgers ongaarne gegeven, en door de geestelijke broeders benijd. Bovendien waren de Regulieren van Delft aan haar schatpligtig. Verg. ook: *Archief*, D. IX. bl. 281 vv.

was. Het schijnt in het eerst zonderling, dat ook de Abt van Egmond, die anders altijd tot den Paus de toevlugt nam, nu tegen hem de bescherming van zijnen Landheer inroept; doch Paus NIKOLAAS was een ander man, dan zijne voorgangers en bovendien wilde de Abt wel door 's Pausen bescherming gedekt, maar niet voor zijne Vierschaar ontdekt worden. Dit had hij te wachten bij de overeenkomst van den Visitator. Ook wist hij wel dat de Hertog magtiger was, dan zijne voorgangers, en daarom begeerde hij nu zijne bescherming, waartoe hij bovendien wist in dit geval niet vele argumenten te behoeven aan te voeren.

Eindelijk blijkt uit dit plakaat, dat FILIPS het verzoek van den genoemden Abt en der Abdisse inwilligde, en met kracht zich tegen den wil der Pausen, in de bedoelde bulle vervat, aankantte. Dit vooral kan in eenig opzigt bevreemden, bij de herinnering van hetgeen wij omtrent de staatkunde van FILIPS weleer gesteld hebben (115), als ook van het verzoek, door hem in 1447 aan Paus NIKOLAAS gedaan, ter reformatie van de geestelijkheid hier te lande (116). Was hij nu niet in tegenspraak met zich zelven, of was hij misschien veranderd van gevoelen? Geenszins. Ook in dit plakaat bleef hij zich gelijk. Wij kunnen uit hetzelve,

(115) *Verh. over* CUSA', *Archief*, D. IX. bl. 42—46.
(116) t. a. pl. bl. 47.

zoo wel als uit andere omstandigheden de billijke redenen voor deze zijne handelwijze ontleenen. Uit hetzelve kan men niet opmaken, dat hij was tegen de reformatie der Geestelijkheid en Kloosters (117). Het tegendeel zelfs blijkt. Doch hij was tegen de uitvoering daarvan door vreemden, zoo als door den Abt uit Trier, die geen de minste betrekking op deze landen had en een afhankelijk werktuig was. Hij wenscht dat die reformatie mag geschieden door dezulken, die in deze landen gezeten zijn, gelijk hij daartoe geschikte geestelijken had opgegeven. Dit voorzeker noemen wij billijke en zelfstandige staatkunde. Hij kon noch wilde den Paus uitsluiten, maar ook niet geheel van hem afhangen. Door zijn gezag wilde hij onderzaten van zijn gebied gesterkt zien om ten nutte van hunne landgenooten te werken, maar vreemden, geheel van hem onafhankelijken, invloed weerde hij. Mogt dit ook later door de Vorsten zoo begrepen en behartigd zijn!

---

(117) In 1427 had hij reeds zekeren WILLEM BRUNAIRT benoemd tot geloofsonderzoeker in het Bisdom Utrecht (VAN MIERIS, D. IV. bl. 898), iets dat naar inquisitie zweemt, en het eerste voorbeeld van dien aard in onze geschiedenis is. Dat dit in FILIPS vallen kan, blijkt, als men zich herinnert, wat wij schreven in onze verhandeling (*Archief*, D. IX. bl. 48). Het reformeren der Geestelijkheid en der Kloosters was iets anders. Het eerste is af te keuren, het laatste was noodig.

Verder schijnt hij eenigzins en te regt daardoor zich gekwetst te hebben gevoeld, dat de Paus, buiten zijne voorkennis en goedkeuring, den genoemden Abt tot Visitator benoemd, en daarbij toch over den wereldlijken arm, ter hulpe van hetgeen de vreemde verlangde, beschikt had.

Eindelijk ligt de reden, waarom hij Egmond en Rhijnsburg tegen deze reformatie in bescherming neemt, waarschijnlijk daarin, dat deze thans wederom erkenden geheel onder Grafelijke oppermagt te staan, en al hadde hij de voornoemde reformatie ten opzigte van andere Kloosters toegestaan, zou hij deze daarvan hebben uitgezonderd, om de aanmatiging van Rome te fnuiken, waardoor het over deze Abdijen als een speciaal eigendom beschikte. Daarom ook wilde hij de genoemde Pauselijke bul gecasseerd hebben, en trekt de zaak zoo hoog, dat hij door zijnen Stadhouder, en verder door al zijne onderhoorige regenten, dit Pauselijk besluit gelast tegen te werken en buiten gevolg te stellen. De Paus zoo wel als de geestelijkheid hier te lande, leerde uit dit plakaat, 't welk openbaar is geworden, welke de wil van den Hertog was. De geestelijken, die hier als beschuldigers optraden, en zij, die beschuldigd werden, ondervonden de klem der regering, waaraan zij ondergeschikt waren. Daarom welligt hebben de Egmonder Annalen, hoewel door dit plakaat, voor dat oogenblik, de wensch van

den Abt en het Convent werd vervuld, daarvan geene melding gemaakt.

Hierdoor werd dan ook, voor dezen tijd, reformatie en de zoo noodige visitatie verhinderd, waarin deze Abdijen, zelfs bij de komst van den Pauselijken Legaat in het volgende jaar, niet betrokken zijn.

Wij zullen over de verrigtingen van den Kardinaal CUSA hier te lande niet behoeven uit te weiden (118), doch het thans door ons ontwikkelde

(118) Kort na onze verhandeling (*Archief*, D. IX), verschenen te Groningen twee verhandelingen van den reeds genoemden E. ROELANTS. In de laatste wordt uitvoerig over CUSA gehandeld. In vele opzigten vond ik overeenstemming. Doch dewijl door mij enkele bronnen gebruikt zijn, die hem onbekend waren; is er door mij in andere opzigten iets anders geleverd, ten aanzien zijner prediking en zijner reize, en zelfs betrekkelijk het hoofdonderwerp des schrijvers, *het Bisdom van Utrecht*, en den invloed van den Kardinaal daarop. Ook in het oordeel over hem is er, bij overeenstemming, verschil tusschen ons. Ik meen echter, door het door hem bijgebragte niets van het mijne te moeten terugnemen, terwijl ik geloof, dat in het zijne, na ons geschreven zijnde, volkomene overeenstemming zou zijn, omdat hij de tegenstrijdigheid zijner berigtgevers niet konde vereffenen, doch waar hij dit konde, zich aan onze zijde schaart. — Zoo getuigt hij, dat CUSA soms niet vreesde zich tegen den Paus te verzetten en de waarheid te verdedigen; dat hij, nadat hij de gunst des Pausen had verworven, dikwijls niet afkeerig was van gevoelens, die van zijnen zin voor het ware en goede

stuk doet ons gissen, waarom aan zulk een voornaam persoon de gewigtige last van de reformatie der geestelijkheid hier te lande is opgedragen en tevens, waarom *Egmond* en *Rhijnsburg* door hem niet zijn bezocht en hervormd. Het is toch duidelijk, dat de Hertog een' geestelijken van dien rang als de Triersche Abt niet wilde gedoogen, als vreemdeling. Eenen inlandschen Abt zou hij gaarne en wel het liefst hebben zien aangesteld.

De Paus had belang, dat het geschiedde door eenen hem bekenden geestelijke. Hij *gevoelde* intusschen, omdat ook de scheuring in het Bisdom van Utrecht moest geheeld worden, dat hiertoe een geestelijke van hoogen rang moest worden bestemd, en dat hij, in overeenstemming met den magtigen Hertog, en niet eigendunkelijk, handelen moest, en dit te meer, om zijnen gezonken invloed bij de geestelijkheid, die reeds voor FILIPS onderdeed, te herstellen.

Daarom werd dan de Kardinaal NIC. VAN CUSA benoemd, en wel met goedvinden van FILIPS. De vorige bulle was ook, omdat het laatste niet was geschied, gecasseerd.

CUSA nu, in Holland komende, en zelfs *Leyden* en *Haarlem*, benevens de Kloosters, die in dien omtrek lagen, zoo als dat der Regulieren, bezoekende, visiteerde evenwel de Abdijen van *Egmond*

---

getuigden. Hij meent echter in hem den listigen gezant van den Paus te herkennen.

en *Rhijnsburg* niet, welke, misschien om de reeds opgegevene reden, daarvan werden uitgezonderd, doch waarbij nog kwam, volgens het meergemelde stuk, dat FILIPS den toestand dier Abdijen anders bevonden had, dan aan den Paus was aangebragt. Hij had bovendien in de regeling van het wereldlijk gebied der Abdij van Egmond zijn doel bereikt, en hoopte, dat nu van zelf de geestelijke aangelegenheden meer zouden behartigd worden. Intusschen zou het voor de Abdij en de wetenschap gewis van groot voordeel zijn geweest, indien CUSA dezelve bezocht had. Heer WILLEM VAN EGMOND begeerde zulks wel, doch dewijl deze, volgens de *Annalen*, hiermede alleen ten doel had, om in de plaats van den Abt, WILLEM SIMONSZ VAN MATHENES eenen anderen, JACOB VAN POELGEEST, te doen benoemen, heeft Hertog FILIPS genoemden Heer overgehaald daarvan voor het tegenwoordige af te zien, terwijl in 1458, bij het overlijden van MATHENES, toch JACOB VAN POELGEEST, door den invloed van FILIPS, tot Abt benoemd is. Deze was door CUSA aanbevolen en, volgens de Annalen, eerst Regulier Canunnik en Prior in het gebied van FILIPS, voor hij tot de orde van *Benedictus* overging. Ook dit was een stap tot reformatie, waarop CUSA bij WILLEM VAN EGMOND had aangedrongen, en waartoe hij werkzaam was geweest (119). CUSA had toch overal in ons

(119) *Annal. Egm.* l. c. p. 113 et 126.

vaderland den door hem goedgekeurden regel der reguliere kanunniken van *Windesheim* zoeken in te voeren, hetwelk hem zoo goed gelukte, dat 120 Kloosters zich daarnaar schikten, en hoewel nu deze niet zoo vrijzinnig waren, als de Broederschappen des gemeenen levens, zoo hebben dezelve echter veel bijgedragen tot voorbereiding der hervorming in ons Vaderland (120).

Niet dadelijk, maar toch in de gevolgen bewerkte hij zulks ook te Egmond. Hierdoor verkreeg de Abt, en wel met goedvinden van het wereldlijk gezag, uitgestrekter geestelijk gebied, daar de Parochiekerk van Egmond, en die van *Alkmaar*, *Heilo*, *Noordwijk* en *Voorhout* der Abdij werden geincorporeerd. Hoog steeg alzoo weder het aan-

(120) Men zie onze verhandeling, t. a. pl. bl. 61, en E. Roelants, t. a. pl. bl. 192. Dat Cusa, in de bestaande omstandigheden, ter reformatie deed, wat hij kon, is zeker prijslijk. Had hij naar eigen inzigt geheel kunnen handelen, hij zou welligt niet gereformeerd, maar afgeschaft of veranderd worden. De Kloosterinrigting viel niet in zijnen smaak. Het door hem gesticht Hospitaal Cus (zijne geboorteplaats) geeft hiervan getuigenis, waarover wij eene reeds door ons bewerkte verhandeling eerlang zullen in het licht geven. Wij hebben deze nog bestaande inrigting zelve bezocht, en van den achtingswaardigen Director, den Eerw. Martini, die reeds de beeldtenis van Cusa aan de geëerde uitgevers van dit Archief bezorgde, alle noodige inlichtingen ontvangen, welke ook voor de wetenschap zeer belangrijk zijn.

zien van den Abt, doch daardoor ook zocht hij, bij iedere gunstige gelegenheid, het verloren wereldlijk gebied te herkrijgen, en mengde zich daartoe telkens in de ontstaande staatkundige partijschappen. Wij willen dit niet verder uiteenzetten, daar het in de genoemde *Annalen* breedvoerig is beschreven.

Kortelijk willen wij nog aanstippen, dat, na den dood van den Abt GERARD VAN POELGEEST, in 1476, JOHAN, een bastaardzoon van FILIPS VAN BOURGONDIE, ondersteund door den Heer van Egmond, naar het bestuur der Abdij stond. Dat hij hierbij op den krachtigen arm van KAREL DEN STOUTE (nu ook, met behulp van WILLEM VAN EGMOND, Hertog van Gelder geworden) en de hulp van Bisschop DAVID VAN BOURGONDIE rekenen kon, behoeft geen betoog. De dood van KAREL belette hem echter zijn voornemen te volvoeren, en NICOLAAS VAN ADRICHEM, door de Monniken gekozen, en door vele Hollandsche Edelen begunstigd, nam het bestuur der Abdij op zich. Onder de zwakke regering van MARIA en MAXIMILIAAN VAN OOSTENRIJK hield deze, hoewel hij de tucht geheel verwaarloosde, zich staande, en werd zelfs door den Paus benoemd, om de uitgebrokene geschillen tusschen Bisschop DAVID en de Utrechtenaren te onderzoeken en te beslissen, 't welk deze geheel ten voordeele der laatsten deed. De oude stand van zaken keerde alzoo weder, en de Abt van Egmond zich in vele wereldlijke aangelegenheden wikkelen.

de, verloor geheel het eigenlijk standpunt uit het oog. De Abdij werd het middenpunt en de stookplaats der herlevende staatkundige partijschappen. De Abt, in deze dagen van weelde en ongebondenheid, vergat geheel en al de geestelijke belangen, waarvan zijn dood op eene brasserij te *Vere* het doorslaand bewijs oplevert (121). Dezen Abt prijzen de *Annalen* nog, en welk oordeel zullen wij dan over zijnen opvolger, JORDANUS VAN DRIEL, moeten vellen, van wien de *Annalen* zelfs *niets* dan schandelijks vermelden? Wel hechten *wij niet* veel aan dat oordeel op zich zelf, omdat staatkundige partijdigheid het kleurde, doch de opgegevene daadzaken bevestigen zulks.

Wij zien er uit, dat zoo wel het belang van den Staat als van de Godsdienst noodwendig de vernie-

---

(121) De *Annalen* p. 125, getuigen hiervan het volgende: » Anno 1481 Dominus de Veris in Zelandia celebravit » nuptias et ob familiaritatem, quam habuit cum do- » mino NIC. DE ADRICHEM, Abbate Haecm. advocavit » eum ad nuptias festivandas et decorandas et cum die- » bus aliquot ibidem moram traxisset, Abbas praefatus » cum caeteris Nobilibus vino aestuantes salinaria seu » scyphos plenos sale et vino, ut dicitur, mixtos sibi » mutuo biberunt, et Dn. Abbas, post potum surgens, » secretum locum ad evacuandum corpus petiit, et post » paucas horas in eodem loco secreto sedens mortuus » inventus est." — De schrijver, die dit mededeelt, durft nog een epitaphium tot lof van dien man vermelden.

tiging van zulke gestichten, of derzelver reformatie, vorderde. Het laatste werd beproefd, doch Pauselijke bemoeijing belemmerde het. Eerst onder den Abt MEINARD DE MAN, den vriend van ERASMUS, kwam hiervan *iets* goeds tot stand, maar zelfs toen bleek het, dat het bestaande door hervorming nooit meer geheel goed te maken was (122).

De Abdij van Egmond in de 16e eeuw getuigt, hetgeen overigens uit den toestand der geheele kerk en geestelijkheid in die eeuw kan opgemaakt worde, dat het *oude* met geene wijziging hoegenaamd kon behouden worden, dat het te gronde gaan en er iets *nieuws* moest optreden. Dit moest hier te lande geschieden, waar, vooral na CUSA's prediking, het volk de oogen waren opengegaan; waar de magt der geestelijkheid afgenomen en de vrijheid in de Kerk toegenomen was; waar men geen gezagvoerende maar brave geestelijken ontzag.

Pauselijke slimheid en staatkundige aangelegenheden hielden de uitbarsting nog tegen, maar toch daaronder werd de volslagene val van het oude voorbereid. Te vergeefs waren de pogingen van enkele individuën, zoo als van den genoemden Abt

(122) Een enkele vermogt niet het kwaad weg te nemen, waarvan in het bestaande de grond bleef. Daarom moet de schrijver der *Annalen*, c. 94, p. 141 zelf getuigen: » Mansit ut ante fuit." Er was geen medewerking bij de geestelijken.

te Egmond ; te vergeefs, tot instandhouding van geestelijk gezag en Kloosterorde, en ter beteugeling der geestelijkheid, de oprigting van nieuwe Bisdommen, zoo als te Haarlem en Middelburg. Daardoor zelfs leed ook de Abdij van Egmond een gevoelig verlies. De Bisschop van Haarlem kreeg tot zijn onderhoud de inkomsten der Abdij, welke weleer de Abt genoten had. Ware door dergelijke maatregelen de winzucht der geestelijken uitgeroeid geworden, misschien zou dit op hunne zedelijkheid eenigen invloed hebben gehad. Doch het tegendeel had plaats. Ieder zocht zich schadeloos te stellen voor geledene verliezen en onzedelijkheid nam toe (123). Tot beteugeling daarvan vermogten de plakaten van KAREL even weinig als de satyre van ERASMUS, en bij het volk groeide hiertegen haat en afkeer aan. Dit maakte, dat er in de staatkundige en godsdienstige omwenteling, op het laatst der 16e eeuw, vooral tegen de geestelijkheid en hare gestichten, gewoed werd. In dat lot deelden ook *Egmond* en *Rhijnsburg*. Dit lag echter geenszins in het doel van den Prins

---

(123) Dit mogen wij hierbij evenwel opmerken, dat vele geestelijken hierdoor ook tegen de Spaansche regering haat opvatteden, door welke zij in hunne regten en privilegien meenden verkort te worden, 't welk hen tot de omhelzing der vrijheid bragt, en weldra, toen de opstand grootendeels van godsdienstigen aard werd, de Hervorming deed voorstaan. V. METEREN, fol. 32. b.

en de Staten. Deze zagen wel in, dat de geestelijkheid en hare goederen cijnsbaar waren aan het gemeene vaderland, doch zij wilden derzelver vernietiging niet. Na de inneming van den Briel verpligteden zij, volgens hunne resolutie, genomen te Dordrecht, 15 Junij 1572, de geestelijkheid, tot steun der gemeene zaak, bij inventaris schattingen op te brengen (124). Dit had reeds KAREL DE STOUTE beproefd (125), en het lag ook in den aard van de scheiding der wereldlijke en geestelijke magt, dat de eerste de goederen der laatste niet uitsloot van datgene, waaraan al de goederen in deze landen onderworpen waren. Zoo had ook de Abdij van Egmond thans schatting opgebragt (126), terwijl de Spaanschgezinde GODEFROI VAN MIERLO, Bisschop van *Haarlem* en Prelaat van *Egmond*, zoowel onmagtig was hiertegen iets in te brengen, als het Convent zelve. Ook het rijke Rhijnsburger Klooster bragt kostbaarheden op, die thans meer dan ooit voor 't algemeen belang te stade kwamen. Doch hierbij bleef het niet. De woeste krijgsbenden die Kennemerland bezetteden, wier leuze het was *liever Turksch dan Paapsch*, deden, tegen het

(124) VAN WIJN, *Huiszittend leven*, 4e Stuk, bl. 393. WAGENAAR, VI. 378.

(125) *Hollandsche Divisie Kronyk*, cap. 84 tot 91. BRANDT, *Hist. der Ref.* D. I. bl. 128.

(126) VAN WIJN, *Huisz. leven*, 4e Stuk, bl. 393.

bevel des Prinsen (127), de Kloosters overlast aan, en vooral leed hierdoor de Abdij van Egmond veel. Daaraan heeft men het misschien wel te danken, dat enkele kostbare gedenkstukken en boekwerken nog geborgen zijn voor de algemeene vernieling, welke dreigde; doch de onpartijdige geschiedschrijver ziet hierin met weemoed de donkere zijde van den opstand, al is ook de geestelijkheid niet geheel onschuldig hieraan geweest, daar zij niet in tijds den volksgeest leidde, en zij door haar gedrag alle ontzag verloren had. De Egmonder Kloosterbroeders leefden zelfs in deze dagen zeer overdadig, zich niet storende aan de klagten des volks daarover, noch aan de schulden, waarmede hun Klooster bezwaard was (128). Dat daarenboven vele Monniken meer bedacht waren op het redden en bewaren van voor hen belangrijke wereldsche dingen, en daardoor achteloos waren omtrent gedenkstukken, die aan de menschheid toebehoorden, lijdt bijna geen twijfel. Weldra waren deze dan ook niet meer voor den moedwil der krijgsbenden beveiligd, die, niet wetende, wat zij deden, aan de wetenschap een verlies toebragten, dat de tijd niet meer herstellen kon, toen zij de schennende hand aan de boekerij sloe-

(127) Boomkamp in zijne naauwkeurige *Geschiedenis van Alkmaar*, bl. 188 en 189.

(128) Van Wijn, *Huisz. leven*, 4e Stuk, bl. 377 en volgg.

gen (129), en het werk van eeuwen aan de vernieling des oogenbliks prijs gaven (130). Hier wendt de vriend van kunsten en wetenschappen weemoedig den blik af, doch ziende, dat bij deze verliezen andere winsten werden aangebragt, die hiertegen rijkelijk opwogen en misschien zonder deze schokken in den stand van zaken niet te verkrijgen waren, beurt hij het hoofd op en behoudt zijn geloof aan Voorzienigheid.

Wij naderen het uiteinde der Abdij en ook het einde van onze Verhandeling. De naauwkeurige VAN WIJN heeft omtrent de vernietiging der Abdij zoo veel in 't midden gebragt, dat wij met verwijzing naar zijnen arbeid kunnen volstaan.

Nadat die van Alkmaar eerst, ter versterking hunner stad, op hooger last, al wat daartoe dienen kon, uit de Abdij hadden gehaald, werd eindelijk dezelve in de vestingwerken betrokken, waardoor zij, misschien reeds verlaten zijnde, geheel is vernield (131).

---

(129) Reeds in 1567 had de Abdij en de boekerij door de benden van BREDERODE geleden, doch VAN WIJN heeft onzes inziens bewezen, dat VAN LOON en anderen die plundering hebben overdreven, daar deze zelfs opgeeft dat de Abdij toen verbrand is. — Ook van de Spaansche soldaten heeft de Abdij en boekerij geleden.

(130) Zoo geschiedde het onder OMAR te Alexandrie, en door de Franken te Constantinopel Men zie HEEREN, *gevolgen der Kruistogten*, bl. 362 en volgg.

(131) V. METEREN, l. l. p. 91 verso. BOOMKAMP, t. a. pl. bl.

Zoo werden dan het materieel, en de Abdij zelve, tot een bolwerk der vrijheid tegen gewetensdwang en tyrannij, en daar dezelve toch tot andere einden geheel had uitgediend, zoo verzoenen wij ons hierbij met den loop der omstandigheden en werpen bemoedigd onzen blik op betere tijden.

Ook de Abdij van *Rhijnsburg* ging in denzelfden tijd te niet, doch deze schijnt door de Spaansche soldaten verwoest en verbrand te zijn geworden (132). Ook deze toch ontzagen die heiligdommen niet, en meenden door dezelver verwoesting zoowel wraak te nemen op de opstandelingen (onaangezien de gezindheid der Kloosterbroeders), als hierdoor hunnen vijanden van wijkplaatsen en hulpmiddelen te

192—215. VAN WIJN, 4e Stuk, bl. 411 en volgg. De vernieling heeft op last van SONOIJ allerwaarschijnlijkst den 7 Junij 1573 plaats gehad. Hetgeen VAN HEUSSEN, *Hist. Episcc.* l. l. Tom. II. p. 77 *daarvan verhaalt*, is onnaauwkeurig; » Porro Bibliotheca cum omni » fere suppellectili exusta et Abbatia tota diruta concidit » anno circiter 1572, quo ibi Gubernator SNOIJUS » stativa habuit; tantà in omnes Monachorum aedes » ipsamque Ecclesiam debachatus rabie, ut nequidem » relinqueret, quo milites sui recipi possent."

(132) VAN HEUSSEN, *Hist. Episcc.* l. c. Tom. I. p. 505 vermeldt: » At cum coenobium seculis plusquam quatuor viguisset, » una cum templo totum calamitoso et fatali Hispanorum » bello, externorum militum protervià inflammatum in » cineres concidit sub annum 1572, quo pleraque alia » per Hollandiam idem fatum subiere."

berooven. Wat er eindelijk van de laatste bewoners der Abdijen geworden is, weten wij niet zeker. Iets hebben wij gevonden betrekkelijk sommige Monniken van Egmond, 't welk wij ten slotte hier mededeelen. In de *Resolutien der Staten van Holland* (22 Aug. 1577), werd aan den Prior JACOB BLONDEEL en eenige *Egmondsche conventualen*, op hun verzoek een jaargeld van *f* 300 uit de inkomsten der voormalige Abdij geschonken, 't welk Prins WILLEM aan eerstgenoemden in 1573 had toegelegd. Wij zien hieruit tevens, dat de goederen der genoemde Abdij alzoo aan den Staat waren vervallen, en dat de billijkheid bij het gebruik derzelve niet uit het oog werd verloren. Wat meer is, de Staten zochten na den ondergang der Abdij uit hare middelen datgene te bevorderen, wat in de bloeijendste dagen van haar bestaan beoogd werd. Zij gelasteden namelijk hunnen ontvanger JOOSTEN, aan genoemden BLONDEEL *zijne jaarlijksche alimentatie te betalen, mits hij te Leiden studeere.* BLONDEEL nu was de vriend van HADRIANUS JUNIUS, met wien hij briefwisseling hield (133), en van MEERHOUT, aan wien hij, in 1542, het HS van WILLERAMUS schonk (134), en die in de laat-

---

(133) JUNII *Epistolae*, p. 366.

(134) VAN WIJN, *Huiszittend leven*, 4e Stuk, bl. 471—510. en 407, alsmede 5e Stuk, bl. 600, waaruit blijkt, dat meerdere boeken gered zijn.

ste dagen der Abdij voor de beste schatten, zoo veel hij kon, zorge droeg. Wij weten verder niets van dezen man, doch mogen gissen, dat hij verder, eene wetenschappelijke opvoeding hebbende genoten, en tot de Hervormden overgegaan, een nuttiger werkkring in de maatschappij, dan vroeger in de Abdij, gevonden heeft (135).

Zoo hebben wij, naar ons voorgesteld doel, onze onderzoekingen ten einde gebragt en, indien wij ons niet bedriegen, bevestigd gezien, wat wij bij den aanvang reeds opgaven.

Het zal daarom niet noodig zijn, breedvoerig het resultaat onzer onderzoekingen op te geven. In het kort en hoofdzakelijk komt het hierop neder, dat zulke inrigtingen met vroom oogmerk daargesteld, en als ware heiligdommen beschouwd wordende door grooten en geringen, in sommige tijden weldadig hebben gewerkt tot bewaring van wetenschap en

(135) [In de aangehaalde *Resolutien der Staten van Holland* komen nog eene menigte Besluiten voor, de goederen en voormalige bewoners der Abdijen van Egmond en Rhijnsburg betreffende. Het spijt mij, dat ik het omslagtige werk niet bij de hand heb, ten einde daarvan voorbeelden bij te brengen. De Leydsche Hoogeschool heeft haar bestaan voor een gedeelte aan deze goederen te danken. N. C. K.].

godsdienst, meermalen een nuttig tegenwigt daargestelden tegen aanmatigend *wereldlijk* gezag van Bisschoppen, vooral der Utrechtsche, en tegen dat van inlandsche Edelen, doch dat de middelen daartoe, zoo als het inroepen van Pauselijk gezag, waaronder men wel bij de menigte soms iets goeds vermogt, eindelijk geheel ten nadeele van den Staat en der wettige Regering, welke hiertoe echter had medegewerkt, uitliepen. Twisten en partijschappen werden alzoo gevoed, en het goede in vele opzigten belemmerd. Onafhankelijk geworden van alle kerkelijk en zuiver geestelijk toezigt (het Pauselijke was te ver af en om opgegevene redenen ligt te blinden) verviel alle tucht en regel. — Het streven naar wereldlijk gezag en tijdelijke goederen, met voorbijzien van geestelijke belangen en wetenschappelijke aangelegenheden, werd hoofddoel, en zoo moesten de Vorsten zelve hunne gunstelingen beteugelen, hetwelk tot eene tegenkanting aanleiding gaf, welke de vernietiging zulker bevoorregte gestichten wenschelijk maakte, die daarenboven tot kweekplaatsen van onzedelijkheid verstrekten, en die ook bij het volk, dat lang nog, uit bijgeloof, hier meerdere heiligheid en zaligheid zocht, hare achting verloren had. Maar onder dat alles werd langzamerhand iets voorbereid, waartoe het tegenstrijdigste, zoo als het oppervlakkig scheen, dienstig was. De Pauselijke invloed werd geknakt, wereldlijk gezag der geestelijkheid beteugeld, behoefte aan gods-

dienst, niet in den vorm, waarin menschen te goten, maar waarin God zelf ze tot heiligheid en geluk had daargesteld, opgewekt, en bij de regten des volks die der Vorsten geregeld. Aan de duisternis hebben wij het licht te danken.

Op de Abdij van Egmond en hare geschiedenis, welke wij in eenige trekken en daadzaken pragmatisch zochten voor te stellen, is wel in vele opzigten toepasselijk het:

Ex uno disce omnes.

Ook daarom trok dit onderwerp onze *bijzondere* belangstelling, hetwelk nu nog voor regering, geestelijkheid en volk veel leerzaams bevat.

Ook de misslagen der Vorsten en regeringen leeren wij hier kennen en zien het, hoe veel kracht er wordt vereischt om het eenmaal uit de hand gegevene te herkrijgen. Mogten daarom de Regeringen toezien, vooral geen vreemd gezag in hare Staten meer invloed te geven, en zich niet door den schijn van kerkelijke en geestelijke belangen te laten misleiden, welke, helaas! in de katholieke kerk, zoo zij al niet de strekking hebben, dan toch alle aanleiding geven, om zich met andere geheel wereldlijke te vermengen. Eenmaal mogt dit natuurlijk wezen, ja zelfs edelaardig geweest zijn, doch die tijden zijn voorbij en, al wil men ze terug roepen, zij keeren nimmer weer (136).

---

(136) Wij behoeven hier niet te herinneren, dat het niet tot

Dat de *geestelijkheid* haar verheven standpunt gevoele om, te midden van de wereld verkeerende, buiten staatkundige bedoelingen en wereldlijke belangen, op het maatschappelijk en zedelijk leven weldadigen invloed te oefenen; om, met den geëmancipeerden derden stand zamengesmolten en zamenstemmende, al hare kracht en haren invloed met deze toe te wijden aan het geluk der mindere volksklassen. Na de *emancipatie van geloof en geweten*, na den *val van* HIERARCHIE *en* LEENSTELSEL, kan het VOLK gelukkig zijn.

Mogten er maar niet zoo velen zijn, die het stelsel van *terugwerking* in allen opzigte drijven (137), en ook *dat* zouden willen terugroepen, wat wij in deze Verhandeling bewezen te hebben uitgediend.

---

de roeping der regeringen behoort, om zich met zuiver kerkelijke zaken te bemoeijen, of die kerkgenootschappen te administreren, welke uit haren aard de opgegevene strekking niet hebben.

(137) Men denke hier slechts aan hetgeen thans in Zwitserland gebeurt, aan den elders zich openbarenden ijver tot Kloosterstichting, en het toekennen van burgerlijke regten aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

AANHANGSEL.

» Philips bi der Gratien Goids, Hertoge van Bourgognen, van Lothryck, van Brabant ende van Limburch, Grave van Vlaenderen, van Artois, van Bourgoengen, Palatijn van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende van Namen, Marcgrave des Heyligen Rycx, Heere van Vrieslant, van Salins ende van Mechelen doen condt allen luyden, hoe dat wat tyts geleden die Eerwaerdige, die Abt van Egmonde ende die Abdisse van Rynsburch, elcx van hoiren en hoiren Goidshuys ende Convents wegen ons te kennen doen geven hebben, dat onze Heylige Vader die Paus van Romen, overmits dat hem aengebracht was, dat sy ende hoiren Conventen hoir regulair observatie mit allen afflieten ende daer na hem niet en regierden, by synen bullen den Abt van Sinte Maximyns Clooster buyten Trier gecommitteert ende bevolen heeft den voorseyden Cloosteren te visiteren ende reformeren in capite et in membris, te corrigieren ende suspenderen, ende tot allen tijden, als hun dat gelieven sal, alles te doen, of bysonderen Prelaten van derselver ordene, die by hun daertoe geset souden worden, te doen doen, dies hem in dat officium van der visitatie ende reformatie behoeflick soude wesen, oick mede die wairlicke hant tot synre hulpen

dairvan te mogen aanroepen, gelyc van als voirder verhaelt stont by derselver bullen, daer af ons die copie getoont wort, die welcke was van der date seventhien daghen voor Kalendas Julii, int jaer CIↃCCCC ende vyftich, die voornoemde Abt ende Abdisse voert te kennen gevende, het niettegenstaende dat van des onse Heylige Vader die Paus van Romen van haren Regimente als boven angebrocht is, die contrarie waerachtich ende oic sulcke manieren van visitatie ende Reformatie onbehoirlycke nieuwicheyt ende op hem lieden nye gesciet noch verhengen, en want, nochtans die voerseyde Abt van Synte Maximyn, navolgende t'inhouden van den voorsz. bulle op hem luyden, ende horen Goidshusen procederen ende voertvaren woude, versoeckende ootmoedelycken, also by saligen onsen Voirvorderen, Graven ende Gravinnen van Hollant, horen voerseyden Goidshusen ende Cloesteren met den goeden dairtoe behorende gefundeert ende gedoteert syn, die oick also wael als horen personen onder onse salvegarde, protectie, ende bescermenisse staen, dat wij hunlieden ende hoiren Goidshusen tegens die voorseyden onbehoirlycken nieuwicheden mit behoirlicke remedien vorestaen ende beschudden wilden. Ende is wail waer, hoewel dat wy 't gestant van horen Regimente hoir hoirre observantie in der waerheyt anders vernamen dan onse Heylige Vader den Paus voerseit, nadat wy by synen bullen verstaen dair af angebracht geweest is, dat voermits t'voerseyde versoecke ende oick omdat onse meyninge is geen visitatie noch reformatie op den voerseyden van Egmonde ende van Rynsburch te gehengen van den voersz. Abt van Synte Maximyn, noch van niemande uit crachte der voerseyden bulle des last of macht hebbende, die in onsen landen ende Heerlicheden niet geseten en syn, wy doe, om immer ge-

moech te doen, denselven Abt van Sinte Maximyn onse meyninge dairvan gescreven ende voirt gepresenteert hebben, indien hem geliefde in 't stuck van den voerseyden visitatie ende reformatie te committeren ende te machtigen den Abt van Sinte Baven binnen onser stadt van Gendt of synen Prior aldair, offte alle van derselver oirdine wesende, Eerwaerdigen den Abt van Oudenbosch oick in onsen lande van Vlaenderen, wie hem dairvan best genoegen soude, dat wy dan dien des gerne verhengen wouden, die Abt van Sinte Maximyn en heeft dat also niet willen doen, also dat wy daerom na dier tyt gescreven hebben an den Prior van den Regulieren tot Syon omtrent onser stadt van Delff, bij wiens vervolg die voorseyde bulle geimpetreert is, dat hy an der Abt van Sinte Maximyn voersz. so veel doen woude, dat dieselve bulle gecasseert, ofte onsen brieven (sic) ende getrouwe Stedehouder Generael onser landen van Hollant, Zeclant ende Vrieslant, den Heere van Lannoy, gelevert worde, insgelycx oick by anderen van onser wegen den voerseyden Abt selven gescreven geweest is, 't welcke als wy in der waerheyt verstaen hebben, oick also niet en heeft mogen gebeuren, en hebben wy misdien by onsen brieven van messive geteyckent mit onser hant, onser voerseyden Stedehouder voirt gescreven ende bevolen, dat hy geen visitatie, reformatie, noch enigherhande nieuwicheyt op ten voerseyden van Egmonde ende van Rynsburch en soude laten geschien van den Abt van Sinte Maximyn voirsz., noch van enighe andere buten onsen landen ende Heerlicheden geseten, die uyt crachte des voerseyden bulle des gelast oft gemachticht waren. Mer, want wy vernemen, dat al dies niettegenstaende die voorseyde Abt van Sinte Maximyn nochtans in meyninge is, mitter voerseyde visitatie ende reformatie op ten voerseyden

van Egmonde en Rynsburch noch voirt te varen, of te doen voirtvaren, nae synre geliefsten, ende die van Egmonde ende Rynsburch dit aldus gehoirt hebbende, nu weder van nyen te kennen doen geven hebben, dat by den Abt van Sinte Maximyn in dier voegen ende contrarie onsen schryven ende bevelen hemluyden ende hoiren Clocsteren wael moeyenisse ende swaricheyt gebeuren mochte in tyden als onse voerseyde Stedehouder, wien wy als boven beveel dairvan gedaen hebben, absent onser landen van Hollant wair, des sy verduchtende syn dan in denselven onser landen, die beste remedie noch hulpe dair tegens niet te vinden, overmits dien noch als boven ootmoedelicken versoeckende, dat om hunluden dair in te voersien en te bescudden, wy mit onsen openen brieven uythangende besegelt enen ygelicken binnen den onsen in des bester formen dairvan scryven, ende beveel doen wouden, so ist dat dairom navolgende, onsen voorseyden scryven ende die behoorlicheyt van onser salvegairde ende protectie voersz. wij allen onsen Baenrodsen, Ridderen, Knapen, Bailuwen, Drossaten, Casteleynen, Scouten, Burgemeesteren, Scepenen, Boden, Officieren, Dienaren ende ondersaten oueral in onsen lande van Hollant, Zeelant ende Vrieslant, die desen onsen brieve doirvan vidimus authentyck gethoont off gecondicht sal worden, ende ygelicken van hem bysonder ontbieden ende bevelen mit rechten ernste, indien die voorseyde Abt van Sinte Maximyn ofte ymant anders, die uyt crachte van der voirsz. bulle des gelast of gemachticht wair, ende in onsen lande ende Heerlichden niet geseten wesende tot eniger tyt him onderwinden worden, den voorseyden van Egmonde ende van Rynsburch, oft eenige van him of hoiren Goidshusen hier en boven mit visitatien, reformatien of andere niewicheden enichsins te mooyen of te

beswaren, dat sy dan dies niet gehengen nooh geschien en laten, mer tot vermaninge ende versoecke van die van Egmonde ende van Rynsburch voersz. of horen gewairden Dieners mit alle behoirlicke helpe ende voirsienicheden van onser wegen dat beletten, ende so veele doen, dat dies genen voirtgang en hebbe, en die selve van Egmonde en van Rynsburch dair van oick ongemoeyet ende onbesweert blyven, sonder des te laten of dairvan gebreclic te wesen in eniger wys op also lieve als wy hem syn, want wy 't also gedaen willen hebben. Ende hebben wy des te oerconde onsen segel hier aen doen hangen, op den vierden dach van Meye int jaer ons Heeren CIↃ CCCC een ende vyftich. By mynen Heere den Hertoge, ter relatie van den Stedehonder ende Rade van Hollant R. DE CLEVE."

DE WERKZAAMHEID VAN HET NEDERLANDSCHE ZENDELINGGENOOTSCHAP IN OOST-INDIË.

Een brief aan Prof. N. C. KIST.

DOOR

P. H. HUGENHOLTZ,

Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam.

Waarde Vriend!

Toen gij mij onlangs bezocht, spraken wij zamen over uwe mededeeling uit een' particulieren brief, den zedelijken en godsdienstigen toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië betreffende, door U gegeven in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. X. bl. 330 en vvgs, en bepaaldelijk over de wijze, waarop uw correspondent de personen en den arbeid der Nederlandsche Zendelingen in Oost-Indië beoordeelt. Gij zult U herinneren, dat onze tijd toen kort was, en ik U beloofde, omdat Gij in de zaak zoo veel belang steldet, U daarover eens opzettelijk te willen schrijven. Daar ik in die zaak geen minder belang stel, is mijne belofte mij nog zeer levendig, en schoon er anders menige brief aan een' vriend in de pen blijft, zet ik mij thans, om mij met U te onderhouden.

Ik zeide U toen reeds, meen ik, dat het zeer ongunstige oordeel, over onze Zendelingen en hunnen arbeid in den brief geveld, vele Bestuurders van ons Zendelinggenootschap, zoo hier als elders, en daaronder ook mij, pijnlijk had aangedaan. Er was waarheid in, die elken vaderlandlievenden, en vooral Christus en Zijn Evangelie beminnenden Nederlander beschaamd en bedroefd maakt. Er was veel onwaarheid in, waardoor zij, die met de moeijelijke taak van het bestuur des Zendelinggenootschaps belast zijn, zich zelven en onderscheidene achtingwaardige Zendelingen miskend en ten toon gesteld gevoelden. En daar het onware in het ware ligtelijk eenige aanbeveling vond, en wegens die vermenging mede werd aangenomen, en het oordeel, in Oost-Indië zelf geveld, daarom zoo veel te meer gegrond scheen te moeten zijn, vreesden wij daarvan eenen indruk op velen, die hen van de deelneming aan ons Genootschap zou terughouden, of hunnen ijver daarvoor uitblusschen.

Ik wil U daarom gaarne, naar uw verlangen, een en ander mededeelen, wat mij, door mijne betrekking tot het Bestuur van het Zendelinggenootschap, bekend is, en het oordeel van uwen Correspondent ten minste zal kunnen matigen en wijzigen.

De briefschrijver laat zich vooreerst zeer ongunstig uit over onze Zendelingen, over hunne opleiding, over hunne bekwaamheid, en, wat het ergst is, over hunnen Christelijken zin. Dat die opleiding

tot dusver nog niet geheel was, wat zij wezen moest, erkent het bestuur des Genootschaps zelf. Zij werden wel door eenige Bestuurderen hier in Rotterdam, die zich reeds vele jaren lang, bij al hunnen overigen arbeid, ook nog die moeijelijke taak getroost hebben, met voorbeeldige getrouwheid en ijver onderwezen, en konden niet weinig voordeel trekken uit den schat van ervaring, zoowel in de beoefening des Christendoms en in de Evangeliebediening, als in de Zendelingszaak zelve, door deze mannen opgedaan; maar hunne opleiding kon, bij zoodanige wijze van onderrigt, niet genoegzaam opvoeding zijn voor hunne belangrijke bestemming. Het is daarom, dat het Bestuur besloten heeft, even als andere Zendelinggenootschappen, een Zendelingshuis in te rigten, en aldaar eenen Director aan het hoofd te plaatsen, die ook ten deele met het onderwijs, maar vooral met de opvoeding der kweekelingen, belast zal zijn. En juist dezer dagen is het ons, na meer dan ééne vergeefsche poging, tot onze blijdschap gelukt den man te vinden, wien wij deze gewigtige betrekking durfden opdragen, en die bereid was dezelve te aanvaarden, in den Candidaat HIEBINK, uwen geliefden leerling, van wien Gij mede ons zoo goed getuigenis gaaft. In weerwil van het gezegde blijft het echter waar, dat de voorstelling van uwen schrijver zeer onjuist en onbillijk is. Het is onjuist gezegd, »dat de Zendelingen één jaar, »hoogstens twee, godsdienstig onderwijs ontvangen,

»en dan reeds bekwaam geoordeeld worden, om »onder woeste Heidenen het Evangelie te verkon»digen." De meeste door het Genootschap afgevaardigde Zendelingen waren tot dusver Duitschers, niet omdat men aan deze de voorkeur gaf, maar omdat men, bij gebrek van geschikte Nederlanders, de personen, die men behoefde, in Duitschland zoeken moest. En deze waren allen, of vroeger uit de Zendelingsschool te *Bazel*, of later uit die van den Predikant JAENICKE en diens opvolger RÜCKERT te *Berlijn*, waar zij reeds eenigen tijd onderwijs genoten hadden. En van deze, zoowel als van de Nederlanders, die wij konden afzenden, ontvingen alhier de meesten *drie*, slechts sommigen *twee* jaren, en maar één enkele *een* jaar onderwijs, gelijk dit laatste met den uitmuntenden, bij zijne aankomst alhier reeds zeer ontwikkelden LA CROIX het geval was. (Als gij dien LA CROIX eens wilt leeren kennen, voor wien men, na zijne vorige opleiding, één jaar onderwijs alhier genoegzaam rekende, dan raad ik U zijnen brief te lezen, die in het elfde Maandberigt van dit jaar geplaatst is.) Van onze onlangs vertrokken Zendelingen NOORDHOFF, LINEMANN en WILKEN, die alle drie Oost-Vriezen zijn, genoot de eerste ruim vier, de tweede ruim drie, en de laatste, die reeds twee jaren in het Zendelings-Instituut te Barmen had doorgebragt, van wege ons Genootschap, twee jaren onderwijs, en het Bestuur had het genoegen, dat de Commissie

tot de zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië, aan welke het onderzoeken en toelaten der Zendelingen is aanbevolen, na gehouden examen, alle drie met volle ruimte tot Zendelingen ordende.

Het is waar, wat uw schrijver zegt, de meesten onzer Zendelingen zijn uit den lageren stand, en hebben zich korter of langer met handenarbeid bezig gehouden. Ook de Zendeling HELLENDOORN, over wien ik U durf raden het tiende Maandberigt dezes jaars, door onzen VAN TEUTEM gesteld, na te lezen, was een kleêrmaker geweest, en de voortreffelijke LE BRUIJN, die op *Timor* zoo voorbeeldig werkzaam was, bragt zijne vroegste jeugd, als wolspinner, in eene fabriek te *Zutphen* door. Wij wenschten liever, dat er zich ook uit den middelstand, vooral Nederlanders, tot den Zendelingsarbeid opgewekt gevoelden, bij welke van der jeugd af meer geestbeschaving en ontwikkeling kan hebben plaats gehad, welke wij ook in den Zendeling hoog waarderen, gelijk wij uitwendige beschaving almede in het geheel niet onverschillig achten. Maar moesten wij dan, omdat er, uit dien stand, wel velen aardsche schatten in Oost-Indië gaan zoeken, maar geenen den hemelschen schat des Evangelies dáár aan de Heidenen brengen willen, omdat ook uit het overgroote getal der Candidaten in ons vaderland niemand zich daartoe opgewekt gevoelde, moesten wij er daarom die arme Heidenen maar

van verstoken laten? Dat zal toch wel niemand beweren. Gelukkig, dat de genoemde voorbeelden leeren, dat ook de mindere standen, zijn het al geene veelzijdig ontwikkelde, echter zeer bruikbare Zendelingen kunnen opleveren: en dat de Zendelingen, thans in dienst des Genootschaps werkzaam, allen in meerdere of mindere mate, sommigen bij uitnemendheid, alzoo genoemd mogen worden, durf ik U vrijmoedig verzekeren. Vooral spreek ik met veel vrijmoedigheid van hunne opregte vroomheid; waarom het mij en anderen, die hen van nabij kennen, zoo leed was, *den onmisbaren ijver en moed*; *om hunne gewigtige taak naar behooren te volbrengen*, hun *over het algemeen* ontzegd te zien. Ik ontken niet, dat er ook onder die Zendelingen zich van tijd tot tijd bevonden, wier geestdrift maar al te spoedig verflaauwde, die bleken zich zelven bedoeld te hebben, en zich zeer gaarne tot Predikanten bij gevestigde Gemeenten lieten verheffen; ofschoon er ook door het Gouvernement tot leeraars zijn aangesteld, die dit niet gezocht hadden, en die het vroegere gebrek aan Predikanten in de Oost op eene zeer waardige en voor deze voorbeeldige wijze vervulden. Ik wil zelfs niet verbergen, dat er meer dan een is geweest, die zich jammerlijk heeft vergeten, en aan zoodanige verkeerdheden schuldig gemaakt, dat het Bestuur in de droevige noodzakelijkheid geraakte, om hem uit zijne betrekking tot het Genootschap te ontslaan. Dit neemt echter

niet weg, dat er onder de zestien Zendelingen, die tegenwoordig (buiten de drie onlangs vertrokkenen) voor het Genootschap arbeiden, zooveel het Genootschap weet, geen enkele is, wiens zedelijk gedrag van eenige zijde berisping zou verdienen, en er velen zijn, tegen welke wij, die hen kennen, juist om hunnen ijver en hunnen moed, met gevoel van onze minderheid, hoog opzien. Uw Correspondent meent te kunnen zeggen, dat onze Zendelingen, door de weinige vorderingen, die zij maken (naar zijn oordeel, ten gevolge hunner onbekwaamheid), spoedig moed en lust verliezen, en dan maar zoeken, als waarnemende Predikanten geplaatst te worden. Het is daaruit blijkbaar, dat hij althans zeer weinig of niets weet, bij voorbeeld, van onze vier Zendelingen, die op de zoogenaamde *Zuidwester-eilanden*, in de nabijheid en ten noorden van *Timor*, arbeiden. Die Zendelingen maken zeer weinig vorderingen, waarvan *wij* de voorname oorzaak in den nog uiterst onbeschaafden en ruwen, van alle onderwijs afkeerigen, aard dier eilanders meenen te moeten zoeken. Dien ten gevolge hebben deze Zendelingen aanhoudend met de onvatbaarheid der kinderen, de afkeerigheid der volwassenen en de vijandschap der afgodspriesters te worstelen. Zij staan er, onder die wreede en van een welgeregeld bestuur verstoken eilanders, van tijd tot tijd aan vele gevaren bloot. Zij moeten er daarenboven vele levensbehoeften van elders ontvangen, en leven er in

een ongezond klimaat. En in weerwil van dat alles arbeidt de Zendeling DOMMERS, sedert 1834, op het eiland *Moä*, HOLTZ, sedert 1833, op *Letty*, LUIJKE, op datzelfde eiland, sedert 1828, en BÄR, op het eiland *Kisser*, sedert 1825; en kan ik U verzekeren, dat van geenen dezer vier Zendelingen ooit het verzoek of zelfs een zijdelingsche wenk tot het Bestuur is gekomen, om hen liever elders te plaatsen. Hunne brieven en dagverhalen geven telkens blijk van een rustig vertrouwen op God, van eene volharding, van een verstandig beleid, als onder zulke omstandigheden inderdaad vereerenswaardig is. De laatstgenoemde Zendeling BÄR, die thans de oudste is van degenen, die in dienst van ons Genootschap zijn, staat inzonderheid, wegens zijnen innig vromen zin en zijn rustig voortgaan op het moeijelijkste pad, met het oog op den Heer, hoog bij ons aangeschreven. En dat *wij* niet alleen, maar ook de Bestuurders van het Zendelingshuis te Bazel, die mede in hem den oudsten hunner kweekelingen zien, even zoo over hem oordeelen, zou wel verdienen in *Der Evangelische Heidenbote*, n°. 3, MÄRZ 1840, door U gelezen te worden. En waarlijk, zoo gij U overtuigen wilt, dat al onze Zendelingen meer of min, sommigen bij uitstek, voor hun werk geschikt, en daarin met ijver, en tevens met veel ware eenvoudigheid, bezig zijn, dan durf ik, tot mijne blijdschap, U vrijmoedig uitnoodigen, om in de Maandberigten van het Ge-

nootschap na te lezen, wat er van hen wordt medegedeeld. Het zoude mij zeer bevreemden, wanneer zij niet, schoon gij hen meer ontwikkeld mogt wenschen, echter door hun gezond oordeel en hunnen Christelijken zin uwe hoogachting verwierven.

Die lezing der Maandberigten zal U te gelijk kunnen overtuigen, hoezeer uw Correspondent het Nederlandsche Zendelinggenootschap verongelijkt, door de wijze, waarop hij den aard van deszelfs werkzaamheid beschrijft. Dat Genootschap zal, volgens hem, door deszelfs Zendelingen, *in plaats van den geheelen mensch, vooral de jeugd, te beschaven en Christelijk te vormen en op te leiden, slechts eenige dogmata van ons Christelijk geloof den onbeschaafden Heiden inprenten.* De waarheid is deze: dat het Genootschap reeds sedert geruimen tijd overtuigd is, dat er zonder beschaving en Christelijke vorming, vooral der jeugd, geene welgegronde hoop op de uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen kan gevoed worden, en dan ook reeds lang, en bij toeneming, overeenkomstig die overtuiging handelt. Aan onze Zendelingen wordt de behartiging van het schoolwezen inzonderheid aanbevolen, en in hunne opleiding is de kennis eener goede leerwijs en schoolinrigting begrepen, gelijk ook de drie onlangs afgevaardigden eene der beste scholen hier ter stede bezocht hebben. Velen onzer Zendelingen wijden aan de scholen een goed deel van hunnen tijd en hunne krachten. De Zen-

deling HEIJMERING te *Koepang* op *Timor*, die aldaar tevens door het Gouvernement als leeraar is aangesteld, begeeft zich gedurig op reis, om de scholen, meestal door hem zelven in de binnenlanden van *Koepang* opgerigt, te bezoeken, en zocht onlangs voor onze vernieuwde zending op het eiland *Rotty*, nabij *Timor*, de grondslagen te leggen en voor zijnen medebroeder HARTIG aldaar den weg te bereiden, door het oprigten van scholen. De Zendelingen SCHWARZ en HERRMANN, op *Celebes*, in de binnenlanden van *Menado*, werkzaam, en beiden in een zeer uitgestrekt district geplaatst, hebben bijna een reizend leven, ten gevolge van hun gedurig rondtrekken, om de vele scholen na te gaan, die onder hun toezigt staan, om de schoolmeesters te raden en te besturen, de schoolkinderen te onderzoeken en aan te moedigen, en de belangstelling der Negerijhoofden in de scholen op te wekken en levendig te houden. De Zendelingen KEIJSER op *Amboina* en RUDEN op *Saparoua* bezoeken met hetzelfde doel, op lange en gevaarlijke togten, de scholen, zoowel op hunne eilanden, als op *Ceram* en *Boero*, deels door het Gouvernement, deels door het Genootschap gevestigd. De Zendeling RÖTTGER op *Riouw* of *Bintang*, aan den mond der straat van *Malakka*, die aldaar onder de Chinezen arbeidt, en van tijd tot tijd ook onder de Chinezen op *Banka* en te *Palembang* op *Sumatra* bezoekreizen doet, heeft niet gerust, hoe veel

moeite het hem gekost hebbe, eer hij eenen Chinees heeft gevonden, dien hij aan het hoofd eener Christelijke school konde plaatsen. Het Genootschap heeft, bij deszelfs zendingen, vooral ter dienste der scholen, drie drukkerijen met ijzeren persen ingerigt, eene te *Amboina*, die door den onderwijzer ROSKOTT wordt bestuurd, eene te *Koepang*, die aan den Zendeling HEIJMERING, en eene te *Tonmohon* op *Celebes*, die aan den Zendeling MATTERN is toevertrouwd; terwijl ook hier ter stede, bij de Boekverkoopers M. WIJT *en Zonen*, sedert eenigen tijd eene Maleitsche drukkerij bestaat, die ons, met de bekwame en getrouwe hulp van Ds. LENTING te *Zeist*, reeds onderscheidene Maleitsche schoolboeken en traktaten leverde. Er is dan ook in deze gewigtige zaak niet weinig vordering. In het jaar 1837 noemde het Genootschap, in deszelfs jaarlijksch Verslag, een getal van *vijftien honderd zeven en twintig kinderen*, voor de Zendelingsscholen opgeschreven, en in het jaar 1840 een getal van *zeven duizend een honderd zeven en vijftig* kinderen.

Het is wel waar, dat velen van deze Zendelingsscholen nog zeer gebrekkig zijn, ten gevolge van de gebrekkige opleiding der meesters, die tot dusver door de Zendelingen zelve moesten gevormd worden, wien in het gemeen de noodige tijd, en ten deele ook de noodige bekwaamheid, om zulke onderwijzers te vormen, ontbreekt. Maar daarom

juist zond het Genootschap, reeds in het jaar 1834, naar *Amboina* den onderwijzer B. N. J. ROSKOTT, die in eene school te *Amersfoort* werkzaam was geweest, en gaf hem in last eene kweekschool van inlandsche onderwijzers op te rigten. In 1835 kwam die kweekschool tot stand, waarin op den duur een twaalftal kweekelingen wordt opgeleid: eene inrigting waarvoor het Genootschap jaarlijks niet minder dan omtrent *f* 4000 bijdraagt. In dit jaar werden ook naar *Timor* twee onderwijzers afgezonden, om er de belangen der scholen te behartigen, en onderwijzers uit de inlanders voor dezelve te vormen. Mij dunkt, ik noem U daar daadzaken, die omtrent de beginselen en bedoelingen des Bestuurs nog al krachtig spreken.

Dat nu onze Zendelingen bij die behartiging der scholen hunnen arbeid niet bepalen, maar tevens den Heidenen het Evangelie prediken, en dat het Genootschap hun daartoe den last geeft, zal uw briefschrijver wel geenszins afkeuren. Of zij dit nu allen doen met de voor onbeschaafde Heidenen zoo noodige eenvoudigheid en duidelijkheid? Ja, op die vraag kan ik niet stellig antwoorden; want ik wil U niets verzekeren, dan wat ik met bewijzen staven kan. De mededeelingen, die wij van hen ontvangen, geven mij echter hieromtrent een' goeden dunk. Onderscheidene Zendelingen maken bijzonder werk van Bijbellezing, waartoe zij de volwassene Heidenen zoeken te verzamelen, en

laten daarenboven al, wie dit verlangt, tot de bijwoning toe van hunne dagelijksche huisgodsdienst. In hunne prediking is de verkondiging van »*vrede door* »*het bloed des kruises*" (de zinspreuk des Genootschaps) hoofdzaak, en om hen naar dien vrede te doen verlangen, zoeken zij bij den Heiden het geweten wakker te maken, opdat het zijne verre afdwaling van den levenden God hem voorhoude, en om hem dien vrede te doen vinden, wekken zij hem op tot ootmoedig geloof in den Heer en tot een' heiligen, Gode gewijden wandel, en beloven hem daarbij de vernieuwing des Heiligen Geestes. Die *dogmata* zoudt gij en zoude ik door zulken, die zeggen, dat zij het Evangelie prediken, niet gaarne verzwegen hebben; en dat zij niet als een leerstelsel den Heidenen ingeprent, maar als de blijde boodschap van Christus, met afdaling tot hunne geringe vatbaarheid, hun worden voorgedragen, daarop geeft mij bij onze Zendelingen, wat ik nu en dan van hunne gesprekken met de inboorlingen in hunne Journalen lees, groote hope. Ook is het er ver van daan, dat zij, om de belijdenis van eenige waarheden, den Heiden reeds een Christen zouden noemen. Gelijk zij geloof des harten verlangen, zoo ijveren zij ook voor heiligheid des levens, en achten het eene verblijdende vordering, als zij geregelde en wettige huwelijksverbindtenissen en vlijt en orde in de huisgezinnen zien toenemen, of de dronkenschap zien afnemen, of wanneer door

hunne bemiddeling twist en tweedragt verbannen, rust en veiligheid bevorderd wordt.

Gij vraagt mij misschien, of ik U dan ook eenige vruchten van den arbeid der Nederlandsche Zendelingen kan aanwijzen, die, volgens uwen briefschrijver, nergens te zien zijn, en op die vraag antwoord ik volmondig: ja. Ik noem, als een zeer kostelijke vrucht, allereerst die *zeven duizend een honderd zeven en vijftig* kinderen, voor de Zendelingsscholen opgeschreven, die daar leeren lezen en schrijven en rekenen, en met den Bijbel worden bekend gemaakt, die daar mede in de Maleitsche taal onderwezen worden, eene voor het Gouvernement, zoowel als voor het Christendom, zeer gewigtige zaak. Het Gouvernement moet toch verlangen, dat de Maleitsche taal, op al de eilanden aan deszelfs gezag onderworpen, de heerschende taal worde, opdat het zijnen wil overal in die taal kunne doen verstaan. En daar de Bijbel in het Maleitsch vertaald is, en er aan geen overzetten in al de verschillende talen en tongvallen der bijzondere eilanden en streken is te denken, is het voor de uitbreiding van het Evangelie niet minder gewigtig, dat allen zoo veel mogelijk met de Maleitsche taal bekend worden. — Ik zeide U, dat het Genootschap eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers op *Amboina* vestigde, en als vrucht van dezen arbeid kan ik U melden, dat iedere school, waarbij reeds een aldaar gevormde onderwijzer geplaatst kon worden, zich voordeelig van

de andere onderscheidt. — Op die Zuidwester-eilanden, waar de arbeid der Zendelingen nog maar zeer weinige vruchten droeg, werden echter kleine Gemeenten door hen gevormd, met welke zij in hartelijke vereeniging het Avondmaal des Heeren vieren, waarvan zij, die vroeger de beste scholieren waren, ook de beste leden zijn, en onder welke zich *enkelen* onderscheiden door onbezweken trouw aan hunne belijdenis, bij haat en vervolging, door groote liefde voor den Zendeling om zijns werks wil, door belangstelling in het heil van anderen, en door zachtmoedigheid jegens kwaadwilligen. — Is echter de inderdaad geringe vrucht van den arbeid dáár slechts voor den naauwlettenden zigtbaar; veel meer valt zij in het oog in de binnenlanden van *Menado* op *Celebes*, waar de Zendelingen RIEDEL, SCHWARZ, HERRMANN en MATTERN arbeiden. Op de posten van de twee eerstgenoemden, die eenige jaren vroeger gevestigd werden te *Tondano* en *Languwang*, beginnen zich reeds aanzienlijke vereenigingen van Christenen te vormen. De Zendeling RIEDEL vooral werkt er met grooten zegen, telt er dikwijls in zijne ruime, nieuw gebouwde Kerk, tot zeshonderd toehoorders, en konde in het jaar 1839, behalve de kinderen, 144 volwassenen, van zestien tot zeventig jaren, doopen. Gij denkt misschien: ja, dat getal van doopelingen bewijst niet veel; het ware goed, zoo men vroeger en later in de Oost wat minder gedoopt had. Ik zeg dat

met U van harte; want ik zie gedurig, welk eene schade de zaak van het Evangelie, bij dat voorbarig doopen, en dat vermenigvuldigen van naamchristenen lijdt. Zij vernederen het Christendom in het oog van Heidenen en Muhamedanen, door hunne onkunde en zedeloosheid, op vele plaatsen in onze Oost-Indische bezittingen, en zijn een der grootste hinderpalen voor der Zendelingen arbeid. Ik kan U echter verzekeren, dat het Zendelinggenootschap tegen dat voorbarig doopen ijvert, en deszelfs Zendelingen ernstig aanbeveelt, niet dan na behoorlijk onderwijs, en op blijk van opregte gezindheid tot een' Christelijken wandel, volwassene Heidenen te doopen, en evenzeer, dat de Zendelingen over het algemeen in den geest des Genootschaps te dezen aanzien handelen. Ten bewijze, dat dit althans bij den Zendeling RIEDEL het geval is, die in het verleden jaar de meesten doopte, heb ik uit een' brief van hem, die voor mij ligt, slechts het volgende voor U af te schrijven: »Ik kan gerust zeggen, »dat groote buitensporigheden zeer verminderd zijn; »want van hoererij, overspel, echtscheiding enz., »die te voren voor deugden werden gehouden, hoor »ik slechts weinig meer. Stelen, bedriegen, wraak- »zucht, waarvoor *Tondano* berucht was, vermin- »dert, zoodat dikwijls oude Alvoeren zeggen: »Hoe »»is onze Negerij door het Christendom zoo ge- »»heel veranderd!" De heidensche gebruiken en »bijgeloovigheden, waaraan vroeger ook de Chris-

» tenen, vooral bij ziekte en sterfgeval, nog zeer ge» hecht waren, zijn ook bijna verdwenen." De brieven van dezen Zendeling dragen altijd in de grootste eenvoudigheid het beslissende kenmerk der waarheid, en zijne medebroederen, die hem nu en dan bezoeken, en zelven zoo veel vrucht van den arbeid nog niet aanschouwen mogen, schrijven ons van hetgeen zij op *Tondano* zien met ingenomenheid. Ik kan daar nog bijvoegen, dat de Christenen op *Tondano* in hunne zamenkomsten liefderijk bijdragen voor de armen onder hen, en dat de Zendelingen op *Celebes* de Bijbels en Nieuwe Testamenten, welke ons Bijbelgenootschap hun toezendt, aan velen niet uitdeelen, maar verkoopen, terwijl, bij de vermeerderde koffij-cultuur aldaar, niet weinigen in staat, maar ook gewillig waren, om er tot *f* 2,50 en *f* 3,00 voor te besteden. Dat gebeurt op *Celebes*, onder menschen, die voor eenige jaren nog ruwe Heidenen waren. — Zoo zou ik U ook uit den werkkring van den Zendeling HEIJMERING op *Timor*, in de binnenlanden van *Koepang*, onderscheidene proeven van waarachtig Christendom bij Heidenen geven kunnen, en U veel kunnen verhalen, bij voorbeeld, van den onderwijzer, aldaar in de school te *Babauw* werkzaam, die in het jaar 1831 nog Heiden was, en onder de leerlingen van den voortreffelijken Zendeling TERLINDEN werd opgenomen, en nu zoowel in bekwaamheid als in godsvrucht uitmunt, en die leeft, wanneer hij het Evangelie aan anderen kan verkondi-

gen, zoodat **HEIJMERING** altijd zijne school met het grootste genoegen bezoekt, in zijn huis liefde, orde en zindelijkheid (aan den inlander anders zoo vreemd), ziet heerschen, en verklaart, hem nooit te ontmoeten zonder gesticht te worden door zijne gesprekken. Gij zijt echter, vertrouw ik, reeds overtuigd, schoon ook ons Zendelinggenootschap nog van geene zegepraal des Christendoms kan gewagen, zoo als in de *Zuidzee* of op de *West-Indische* eilanden onder de Heidenen behaald werd, dat het echter dankbaar zich door den Heer gezegend mag noemen, al wordt het miskend door de menschen.

Gij vraagt mij misschien: van waar zoodanige miskenning? Hoe is het mogelijk, indien het waarheid is, wat gij schrijft, dat een man, zoo bekwaam en welgezind als de brief zelf reeds aanwijst, en wel te *Batavia*, die waarheid zoo voorbijziet, zoo geheel niet kent? Ten deele althans kan ik U dat raadsel wel oplossen. De schrijver van den brief schijnt vooreerst met den staat der zaken in dat gedeelte onzer bezittingen, waar de Zendelingen arbeiden, niet zeer naauwkeurig bekend te zijn. Waar hij toch den godsdienstigen toestand van Nederlandsch Oost-Indië als vooruitgaande voorstelt, en onder de oorzaken van dien vooruitgang de vermeerdering van het getal leeraren opgeeft, daar noemt hij eenige plaatsen, »*die langen tijd van alle geestelijke verzorging en godsdienstige toespraak waren verstoken*," en telt daaronder ook

Menado, waar de, verleden jaar, gestorven Zendeling HELLENDOORN, sedert 1827, met groote getrouwheid, ook als Leeraar bij de Christelijke Gemeente, arbeidde; alsmede *Ternate*, waar, van het jaar 1820 af, de Zendeling JUNGMICHEL door het Gouvernement is aangesteld, en om zijn' ziekelijken toestand, sedert zes jaren, door den Zendeling HÖVEKER werd bijgestaan. Nu weet gij., dat geen onzer Zendelingen op *Java* is gevestigd, uitgenomen de Zendeling WENTINK, die er de kleine inlandsche Gemeenten van *Depok* en *Toegoe*, in de nabijheid van *Batavia*, bedient. Is nu de briefschrijver dien ten gevolge met de Zendelingen en de streken, waar zij arbeiden, geheel onbekend, hij ging dan af op het oordeel van anderen. En dat oordeel over onze Zendelingen en hun werk valt te *Batavia* doorgaans zeer ongunstig uit. Men ergert er zich over de mindere beschaafdheid en welgemanierdheid van sommige Zendelingen, waarover ik hen ook geenszins prijze. Men kent er bijzonder een' enkelen, die naar eene Predikantsplaats hunkerde en meer met de regering in aanraking kwam. Men weet er de betreurenswaardige misstappen van dezen en genen, die zijne zenders tot oneer verstrekte, breed uit te meten, en ziet de stille godsvrucht en volhardende getrouwheid van anderen voorbij, waarvan de wereld zoo niet spreekt. Men verneemt naar waarheid, dat hier en daar hunne pogingen mislukken, en besluit daaruit, dat zij overal even weinig

vrucht dragen. Dat nu echter iemand, die zoo opzettelijk omtrent een en ander aan U berigtte, op zulk eene meening van het publiek afging, en, eer hij over al de Zendelingen en hunne zenders een voor deze zoo onteerende oordeelvelling nederschreef, niet eens naauwkeuriger onderzoek deed, dat mag ten minste wel onbedachtzaamheid heeten.

Het zoude echter kunnen zijn, dat hij, door deze handelwijs, aan de zaak des Christendoms, die hij met ons ernstig voorstaat, ten slotte eene dienst had bewezen. Ik vertrouw toch, dat mijn haast al te lange brief, die door den zijnen werd uitgelokt, bij U en bij anderen, aan wie gij dien mogt mededeelen, nieuwe belangstelling in de uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen, misschien ook eene hoogere schatting van het vaderlandsche Zendelinggenootschap, zal te weeg brengen. En daar gij in uwe gewigtige betrekking op velen zoo veel invloed oefent, die vroeger of later ook handen aan het werk kunnen slaan, en onze pogingen, ten nutte der, tot ons Nederlanders in zoo naauwe betrekking geplaatste, Heidenen ondersteunen kunnen, zoo stel ik op uwe gezindheid in dezen hoogen prijs. Berigt mij eens bij gelegenheid, in hoe verre mijn schrijven U voldaan heeft, en geloof, dat ik altijd ben

ROTTERDAM
4 Nov. 1840.

T. T.
P. H. HUGENHOLTZ.

Het begraven in de Kerken, reeds in de X Eeuw verboden.

» Antiquus in his regionibus in Ecclesiis sepeliendorum mortuorum usus fuit, ut plerumque loca divino cultui mancipata, et ad offerendas Deo hostias praeparata, coemeteria sive polyandria facta sint, id est, tumuli mortuorum. Unde volumus, ut ab hac re deinceps abstineatur, et nemo in Ecclesia sepeliatur, nisi forte talis sit persona sacerdotis, aut cujuslibet justi hominis, qui vitae meritum talem vivendo suo corpori defuncto locum acquisivit. Corpora vero, quae antiquitus in Ecclesiis sepulta sunt, nequaquam projiciantur: sed tumuli, qui apparent, profundius in terram mittantur. Et pavimento desuper facto, nullo tumulorum vestigio apparente, Ecclesiae reverentia servetur. Ubi vero tanta est multitudo cadaverum, ut hoc facere difficile sit, locus ille pro Coemeterio habeatur, ablato inde altari, et in eo loco constituto, ubi religiose et pure Deo Sacrificium offerri valet."

Capitula incerti auctoris, loci et temporis ad Ecclesiae regimen congesta, cap. IX. Apud MANSI, *Coll. ampl. Concil.* T. XIX. p. 703 sqq. Cf. l. l. p. 170, waar deze *Capitula* aan THEODULPHUS *Aurelianensis*, in de X Eeuw, worden toegekend.

Het lager onderwijs in de Middeleeuwen.

» Presbyteri per villas et vicos Scholas habeant; et si quislibet fidelium suos parvulos ad discendas literas eis commendare vult, eos suscipere et docere non renuant; sed cum summa caritate eos doceant, attendentes illud quod scriptum est: » *qui docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti: et qui justitiam erudiunt multos, fulgebunt quasi stellae in perpetuas aeternitates.*" Dan. XII. Cum ergo eos docent, nihil ab eis pretii pro hac re exigant, nec aliquid ab eis accipiant: excepto quod eis parentes ex caritatis studio sua voluntate largientur."

Het is het XX *Capitulum* in hetzelfde *Capitulare* THEODULPHI *Aurelianensis*, uit de X Eeuw, bij MANSI, *Conciliorum ampl. collectio*, Tom. XIX. p. 703 sqq. cf. l. l. p. 179.

De Bibliotheek van Cusa.

(*Archief*, IX. bl. 274).

»Ad ripas Mosellae amoenissimas prope vicum Cues domus est alendis senibus Presbyteris a Nicolao Cusano illo Cardinale doctissimo exstructa, in cujus Bibliotheca bona pars librorum, quos Nicolaus aut ipse scripserat aut in itineribus collegerat, adhuc adservatur, quamquam saepe est spoliata.

Numerus quidem librorum exiguus est, sed reperiuntur inter eos etiam boni et digni qui innotescant, licet non tales, quales se ibi reperturum esse speraverat Andr. Guil. Cramerus, cujus hac de re lepida exstat narratio in ipsius *Chronicis domesticis* p. 145 sqq. De libris enim qui ad jus spectant meliora edocti sumus ab Eduardo Böcking Jcto Bonn. v. doct. v. Frid. Car. a Savigny librum: *Gesch. d. röm. Rechts* cet. III. 8. ed. sec. Inter Graecos autem libros manuscriptos, quorum copia mihi nuper facta est per Martinium, V. Rev., illius domus praefectum, fuit etiam Codex, qui totam Nicetae Davidis metaphrasin continet, in omnia Gregorii Nazianzeni carmina, quae ille interpretatus est. Membranaceus est cet."

S. Gregorii Nazianzeni *carmina selecta. Accedit* Nicetae Davidis *paraphrasis nunc primum e Codice Cusano edita. Cura* Ernesti Dronke. Gottingae 1840. Praef. p. V sq.

Waarheid.

» Ick wete seer wel, wat swaricheden sommighe noch sullen voorwerpen, waermede dit ook, dat men om dese ofte ghene swaricheden den waerheyt bestoppen, ende de onwaerheyt hanthaven mach. Ick bekenne wel, dat sommighe swaricheden eenighen schyn souden hebben, indien wij noch, ofte int beginsel der Reformatie waren, ofte voor weynigh jaren tot het Christendom bekeert, ofte in de Religie soberlyck onderwesen waren, ghelyck als die gheene waren, welcke om een woort, 't welck HIERONYMUS in syne oversettinghe Jon. 4. 6 verandert hadde, so veel wercks maeckten. Nu hebben wy Godt lof, so langhe jaren het licht des Euangeliums so hel ende claer onder ons ghehadt, dat gheen Natie sowel in de Religie onderwesen is, als de onse. So yemant noch blint is, van dien mach men wel seggen, *non solem ipsi, sed ipsum soli absentem esse.* Sulcke voorghewende ergernissen syn gheen teeckenen van swackheyt, maer veel meer van blintheyt, ofte hartneckigheyt. Sulcke lieden rechtveerdigen de Papisten, die in de alderminste saken int Pausdom, eens aanghenomen, so obstinaet syn."

Bybelsche Conferentie, in welcke de Nederlandtsche Oversettinghe des Bybels, die eertyts uyt de Hooghduytsche D. D. Lutheri int Nederlantsch ghestelt, ende tot noch toe in de Nederl. Kercken ghebruyckt is, aen de Hebreeuwsche waerheyt beproeft wordt enz. *Met grooten arbeyt byeenghebracht door* SIXTINUS AMAMA, Frisum. T'Amsterdam 1623. *Voorrede* bl. 51.

